

ИСТОРИЯ
НА ФИНАНСИТЕ
И БАНКОВОТО ДЕЛО

ИЗДАНИЕ

ИСТОРИЯ НА ВЪНШНИЯ ДЪРЖАВЕН ДЪЛГ НА БЪЛГАРИЯ, 1878–1990

ПЪРВА ЧАСТ

БЪЛГАРСКА
НАРОДНА
БАНКА

ИСТОРИЯ
НА ВЪНШНИЯ ДЪРЖАВЕН ДЪЛГ
НА БЪЛГАРИЯ

БЪЛГАРСКА НАРОДНА БАНКА

ПОРЕДИЦА
„ИСТОРИЯ НА ФИНАНСИТЕ И БАНКОВОТО ДЕЛО. ИЗСЛЕДВАНИЯ“

Издател БЪЛГАРСКА НАРОДНА БАНКА

Управител **ИВАН ИСКРОВ**

Издателски съвет

ДИМИТЪР КОСТОВ – председател

Членове: проф. ГАРАБЕД МИНАСЯН, ст.н.с. II ст., д-р ДАНИЕЛ ВАЧКОВ,

ст.н.с. II ст., д-р МАРТИН ИВАНОВ, проф. НИКОЛАЙ НЕНОВСКИ,

доц. РУМЕН АВРАМОВ, доц. СТАТИ СТАТЕВ

Секретар: ХРИСТО ЯНОВСКИ

Автори: МАРТИН ИВАНОВ

ЦВЕТАНА ТОДОРОВА

ДАНИЕЛ ВАЧКОВ

Редактори: НИНА ИВАНОВА (първа част),

ОГНЯНА МИНЕВА (втора част), ЛЮДМИЛА ДИМОВА (трета част)

Отговорността за подбора и коректното отразяване на фактите, както и за тяхното тълкуване, е изцяло на авторите на съответните части на този труд.

© ст.н.с. II ст., д-р Мартин Иванов, проф. дин Цветана Тодорова,
ст.н.с. II ст., д-р Даниел Вачков, 2006 г.

© Център за икономическо развитие, 2006 г.

© Българска народна банка, художествено оформление, 2006 г.

© Българска народна банка, поредица, 2007 г.

ISBN 978-954-8579-18-6

JEL classification N00

МАРТИН ИВАНОВ ЦВЕТАНА ТОДОРОВА
ДАНИЕЛ ВАЧКОВ

ИСТОРИЯ НА ВЪНШНИЯ ДЪРЖАВЕН ДЪЛГ НА БЪЛГАРИЯ

1878–1990 г.

В ТРИ ЧАСТИ

БЪЛГАРСКА НАРОДНА БАНКА

София, 2009 г.

**ИСТОРИЯ
НА ВЪНШНИЯ ДЪРЖАВЕН ДЪЛГ
НА БЪЛГАРИЯ
(1878–1990 г.)**

Първа част

**Драматичното начало
(1878–1918 г.)**

Цветана Тодорова

Втора част

**Българският външен дълг между двете световни войни
(1919–1944 г.)**

Даниел Вачков, Мартин Иванов

Трета част

**Външният дълг на България през периода на комунизма
(1945–1990 г.)**

Даниел Вачков, Мартин Иванов

ВМЕСТО ПРЕДГОВОР

Вие държите в ръцете си първата книга на български език от поредицата на Българската народна банка – „История на финансите и банковото дело. Изследвания“. Тя е резултат от историографско проучване на българския външен държавен дълг, финансирано от Центъра за икономическо развитие, който в лицето на своя съпредседател г-н Александър Божков любезно предостави на БНБ правото да отпечата този мащабен труд. За неговото усъвършенстване съществен е приносът и на рецензентите, отправили препоръките си по отделните части на книгата, както следва: по *първа част* (с автор проф., дин Цв. Тодорова) и по *втора част* (с автори ст.н.с. II ст., д-р Д. Вачков и ст.н.с. II ст., д-р М. Иванов) – акад., проф., дин Георги Марков, по *трета част* (с автори ст.н.с. II ст., д-р Д. Вачков и ст.н.с. II ст., д-р М. Иванов) – проф., д.ик.н. Гарабед Минасян, и по *четвърта част* (с автор ст.н.с. II ст., д-р М. Иванов) – д-р по икономика Любомир Христов.

Публикуваният труд, който в окончателния си вид включва първите три части на изследването, почива изцяло на документални извори. Въпреки някои негови несъвършенства, дължащи се както на обективни, така и на субективни причини, БНБ се ангажира с издаването му, първо, поради включената в него богата фактология относно натрупването на външния държавен дълг на България, и второ, поради продължителността на обхванатия в изследването период: от създаването на модерната българска държава до краха на комунизма – едно само по себе си монументално усилие, което предизвиква уважение.

Надяваме се тази публикация да събуди интереса на изследователите – не само историци, но и икономисти – за по-нататъшно изучаване, особено на късната фаза на социализма, архивните документи за който трябва да бъдат проучени задълбочено, за да могат да се извлекат поуки от миналото с цел успешното бъдещо развитие на страната.

От издателя

УВОД

Историята на това изследване се проточи близо десетилетие. В самия край на вече отминалото хилядолетие Българската народна банка бе една от първите, и за съжаление все още сред броящите се на пръсти институции, решили се да разкрият пред публиката своите безценни архивни хранилища. Така се зароди и идеята за проучването на външния дълг. Темата бе, а и със сигурност ще продължава още дълго да бъде един от фокусите на общественото внимание. Краткото съобщение в пресата за отрадното решение на БНБ обаче даде онзи важен тласък, който стои в основата на всеки изследователски проект.

Оттам до практическото приложение на идеята обаче имаше още твърде много. И не толкова за да бъде конструиран екипът. В него безспорно трябваше да влязат няколко историци, преодолели вродения страх на колегията ни от „неумолимата точност на цифрите“ и смущението ѝ от необятната икономическа проблематика. Ето защо поканата ми към ст.н.с. I ст., дин Цветана Тодорова и ст.н.с. II ст., д-р Даниел Вачков бе лесно предвидима. Трудността в подобен гигантски по хронологичните си рамки проект бе повече да се локализируют проблемните за изследване зони, „белите петна“, в които поради скъсената или липсваща дистанция на времето бе почти невъзможно провеждането на дълбочинно разкопаване на пластове. Достъпът до архивни свидетелства от последните няколко десетилетия на комунистическия период, с изключение на току-що влезлия в режим на разсекретяване архив на БНБ, щеше да представлява значително предизвикателство пред уменията и търпението на включилите се в проекта автори. Постепенно, с упоритост и хиляди „закопани“ сред прашните страници на документите часове картината започна да добива по-ясни очертания. Едно по едно парченцата от пъзела намираха местата си, очертавайки прииждащите и оттеглящи се вълни на българските дългови цикли.

Не смятам за уместно да превръщам увода в неособено интересен разказ за „направата“ на настоящото изследване. Считаю обаче за свой дълг да изразя нашата благодарност към всички, без които проучването на надскачащата цяло едно столетие история на българския външен дълг би била невъзможна.

На първо в хронологичен ред място: на Гроздан Караджов, тогава главен секретар на Комитета по пощи и далекосъобщения, който препоръча проекта ни на Центъра за икономическо развитие (ЦИР). На Димитър Ивановски, изпълнителен директор на центъра, а по-късно последователно зам.-министър на икономиката и на финансите, който пламенно застана зад идеята и направи всичко по силите си, за да осигури финансовата подкрепа на ЦИР. На Александър Божков, Георги Прохаски, Пламен Орешарски и целия Управителен съвет на центъра, които съдействаха всячески за осъществяването на проучването, а след това, когато срещнаха трудности с издаването на изследването, любезно и безвъзмездно предоставиха авторските си права на БНБ.

Специална благодарност трябва да бъде изразена и към д-р Румен Аврамов от Центъра за либерални стратегии, бивш член на УС на централната банка,

който бе един от моторите за разсекретяването на архива на БНБ и който препоръча отлежавания от няколко години труд на новосформирания Издателски съвет към Българската народна банка. На проф. Николай Неновски (тогава член на Управителния съвет на БНБ) и на всички други членове на Издателския съвет, които подкрепиха начинанието и се съгласиха да осъществяват обнародването на нашето изследване.

Колегите от секциите „Нова българска“ и „Най-нова българска история“ към Института по история на БАН, които участваха в обсъждането на част от текста, направиха съществени и компетентни бележки и препоръки.

Името на Румен Аврамов трябва да се появи още веднъж в тази уводна част, наред с имената на акад., проф., дин Георги Марков (директор на Института по история при БАН), проф., д.и.н. Гарабед Минасян (от Института по икономика при БАН, бивш член на УС на БНБ) и Любомир Христов (член на Експертната група по финансово образование към Европейската комисия и бивш член на УС на БНБ). Скрупулъзно и задълбочено те рецензираха текста ни и препоръчаха множество уместни подобрения и уточнения. Бележките на Любомир Христов ни накараха да отложим публикацията на последната част от изследването за годините след 1990 г. поради липса на достатъчно архивни свидетелства.

Специална признателност трябва да изразим и на Евгения Трифонова, Симеона Найденова, Капка Дешева и Незабравка Захаринова от Централния държавен архив, които пренесоха тонове документи от фондовете на ЦК, Политбюро, Секретариата, Министерския съвет, Министерството на външната търговия, Булбанк, БНБ и др. Задължени сме за помощта и на Георги Чернев, Стефка Петрова и Мариана Лечева, които ни съдействаха всячески в нашите научни дирения. Задължително трябва да се споменат и служителите от Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, библиотеката на БАН и архивите към министерствата на външните и вътрешните работи – Румяна Коларова, Боряна Янева и Мариана Калчева, без които ориентирането ни в морето от свидетелства би било неимоверно по-трудно.

Изследването е разделено на три части (17 глави), следващи контура на дълговите цикли. Първата от тях регистрира перипетиите около началните контакти с външните кредитори в десетилетията между Освобождението и края на Първата световна война. Втората се опитва да хвърли мостове към управлението на дълга в една коренно изменена международна конюнктура. Лайтмотив на третата част са регулярно прииждащите валутни и дългови кризи, довели до „пиратския“ мораториум от 1990 г. Малък опит за обобщаване на някои от важните изводи и „поуки“ е направен в заключението. Целта на екипа обаче бе повече да „кодифицира“ в един общ наратив разхвърляните на различни места парчета от дълговата история на България през последните близо 120 години. При обема на работата и амбициозността на поставената задача със сигурност крайният разказ страда от различни по-едри или по-дребни недостатъци. Въпреки това надеждата ни е, че събраните от нас и подредени свидетелства ще позволят да се разчисти буренясалата от твърде много митове и идеологически клишета история на външния дълг на България.

Мартин Иванов

ЦВЕТАНА ТОДОРОВА

Първа част

ДРАМАТИЧНОТО

НАЧАЛО

1878–1918 г.

Съдържание

Първа глава

Установяване на външния държавен дълг (1878–1900 г.)	11
--	----

Втора глава

Учредяване на финансов контрол. Държавността на изпитание (1901–1912 г.)	85
---	----

Трета глава

Външнодълговата сага през военното време (1912/13–1918 г.)	150
--	-----

Заключение

Равносметката (1878–1918 г.)	203
------------------------------------	-----

<i>Фотодокументи</i>	213
----------------------------	-----

<i>Показалец на финансовите институции</i>	245
--	-----

<i>Показалец на личните имена</i>	248
---	-----

ТАБЛИЦИ

Дългови инвестиции, 1888–1900 година	83
--	----

Приходи в държавния бюджет и плащания по външния държавен дълг, 1888–1900 година	84
---	----

Дългови инвестиции, 1901–1912 година	148
--	-----

Дългови инвестиции, 1913–1918 година	193
--	-----

Външен държавен дълг на България, 1888–1918 година	204
--	-----

Външен държавен дълг на България, 1878–1918 година	206
--	-----

Първа глава

Установяване на външния държавен дълг (1878–1900 г.)

България в европейските финанси

През последната четвърт на XIX и през XX век независимо от всички обществени превратности и в условията на различни политически режими българската държава си осигурява недостигащите ѝ парични средства чрез кредити от европейски банкови институции под формата на държавни заеми. На тази основа във взаимоотношенията кредитор–длъжник в рамките на системата на междудържавните финансови отношения тя натрупва и управлява външния си държавен дълг.

По силата на присъщата си обществена функция да кредитира финансовата и икономическата политика чрез предоставяне на големи и много големи заеми на правителства, общини и частния стопански сектор банковият капитал играе ключова роля в междудържавните отношения. При взаимната обвързаност на интересите и двустранната зависимост между заемодатели и заемополучатели, които се конкурират и си сътрудничат, тези отношения се разрастват в условията на търсещата все повече инвестиции икономика на Западна Европа, бързо развиваща се в научно-техническо отношение през 70-те години на XIX в. и особено в началото и по-нататък през XX век. Същевременно при забавеното развитие на европейската периферия, и по-специално на Югоизточните Балкани, включително България, породеният от външните кредити външен държавен дълг се превръща във важен механизъм за провеждане на паричната политика, чрез който възможно най-благоприятно, що се отнася до финансовата и икономическата устойчивост към инфлация, се въздейства върху държавния бюджет и върху платежния баланс на отделните страни. Особено съществена роля играе този механизъм при инвестирането на сериозни финансови ресурси в националната икономика, предназначени за инфраструктурното и производственото развитие на страната-кредитополучател.

В този смисъл на финансови отношения външният държавен дълг става доминанта и в сферата на дипломатията. Напълно или недотам съгласувани, взаимоотношенията на правителствата с банковия капитал се обвързват пряко с външнополитическата дейност на кредитиращите и кредитираните държави. Очертава се и започва да действа междудържавна заемна политика, неотменна част от която страната ни остава повече от век.

България се оказва в обсега на заемната политика с акта на самото възстановяване на своята държавност. Създаденото по силата на Берлинския договор от юли 1878 г. васално на султана трибутарно княжество, както и статутът на Източна Румелия автоматично поставят България в положението на дебитор към кредиторите на сюзерена в Константинопол. Към това се добавя и изплащането на окупационен дълг към Русия. Значителни средства обвързват българското княжество с изпълнение на задължението по Берлинския договор за дострояване и свързване през българска територия на Източните железници по направление Виена–Белград–София–Константинопол, което неминуемо въвежда държавата в сферата на инвестиционна дейност главно на английско-френски и австроунгарско-германски банки. Върху българското правителство се прехвърля и натрупаният от Високата порта дълг към английски банки във връзка с железопътната линия Русе–Варна.

Тези задължения натоварват България още в 1878–1879 г. с големи анюитетни плащания поради васалния статут на Княжеството: годишно 2.272 млн. зл. лв. за трибута към султана във връзка с изплащането на военната контрибуция на Русия, наложена на Османската империя като победена страна във войната от 1877–1878 г. От 1881 г. плащането попада в Управлението на османския държавен дълг (*Dette publique Ottomane*, Дет пюблик отоман)¹ като част от погасяването на външните кредити на империята-сюзерен; извън това Княжеството поема анюитет от 2.120 млн. зл. лв. за Русия по окупационния дълг², също така годишна вноска и след Съединението на Княжество България и Източна Румелия през 1885 г. в размер на 2.951 млн. зл. лв. за въведения по Берлинския договор за Османската империя източнорумелийски данък, а от 1888 г. – и анюитет в размер на 3.240 млн. зл. лв. към лондонската банка Робъртс, Лъбок и Ко (*Roberts, Lubbock & Co*) за жп линията Русе–Варна.

С други думи, в края на първото десетилетие след Освобождението на България годишният трансфер по външните задължения на държавната хазна,

¹ От 1881 г. османският външен държавен дълг се управлява непосредствено от европейските кредитори на империята.

² Окупационният дълг се образува от разходите на императорското правителство в Санкт Петербург по поддръжката на окупационните руски военни части и гражданската администрация – Управлението на императорския руски комисар в Княжеството 1878/1879 г. Сумата е изчислена на 89.640 млн. зл. лв., така че въпросното управление е струвало доста скъпо на страната. Наистина, само личната заплата на комисаря е 600 хил. фр./зл. лв., докато за цивилната листа на българския княз са предвидени 500 хил. фр. (виж Централен държавен архив (ЦДА), ф. 159, оп. 1, а.е. 4, л. 2, 164, 183, 185, 190, 199). Дългът се изплаща на руското правителство по негова сметка в *Banque de Paris et des Pays-Bas* (Париба), Париж. Надхвърлящ 2 млн. зл. лв., анюитетът се погасява от клоновете на Българската народна банка в Русе, Варна и след 1885 г. в Пловдив, които трябва да насочват в тази сметка голяма сума от своите обороти. Например през март – април 1890 г. от общо изплатените по всички пера 4.401 млн. лв. Русенският клон внася по сметка Окупационен дълг в Париба 3.804 млн. зл. лв. (ЦДА, ф. 285, оп. 2, а.е. 3). През същата година БНБ превежда на Париба по руската сметка общо 8 867 000 лв.

произтичащи от Берлинския договор, достига 10.5 млн. зл. лв.³ По отношение на средногодишния размер на приходите в държавния бюджет през същите 10 години погашението по дълга възлиза на 24.25% от държавните разходи. По него до 1888 г. Княжеството изплаща само 500 хил. лв. за васалния трибут и 2.951 млн. лв. за източнорумелийския данък, а по окупационния дълг към Русия – едва 5 080 793 лв. Така че като цяло дългът фактически остава не особено обременителен⁴. В същото време обаче на преден план пред България излизат собствените ѝ извънредно големи нужди във връзка с институционалното устройство на държавата, както и за капиталистическото структуриране на стопанството в усилията за догонване на развитите европейски държави. Нужни са огромни парични средства, така че след изтеглянето през август 1878 г. на руските военни части и след приключването на Временното руско управление през 1879 г. привличането на европейския банков капитал за финансово участие в българското стопанство се превръща в необходимост без алтернатива. Още повече че руските власти увенчават управлението си с учредяването само на една банка – Българската народна банка, със скромен капитал от 2 млн. лв.⁵ и подчертана банково-търговска функция.

През 1879–1880 г. първото княжеско правителство прави началните стъпки в междудържавната заемна политика. Започват сондажи и преговори с европейски банкери и външни министерства за кредитиране на България от страна на чужди правителства. И оттук нататък в процеса на своето формиране външният държавен дълг се вражда като много важен сегмент на българската икономика в нейното развитие и като модифициращ фактор за капиталистическата модернизация на страната.

Този въпрос е значим и за нашето време и доколкото е залегал в развитието на самата държава, от научна и от политическа гледна точка е особено важно да бъде извършена отговорна преценка за него. Наложително е да се освободим от тегнещата в една или друга степен както в световната, така и в българската историография лява идеологизация⁶ на изчерпалия се вариант на

³ През периода и до края на Първата световна война съобразно международно въведения златен еталон българският лев е равен на френския франк. По-нататък ще употребяваме само „лева“.

⁴ Виж бюджетните приходи в *Annuaire statistique du Royaume de Bulgarie 1909, première année*, XIII, с. 377, *Sofia*; Статистически годишник на Царство България (по-нататък СГ), V–XIV. Финанси 10, с. 32, изплатени суми за държавните дългове.

⁵ Създаването на банката се подготвя със записка на Финансовия отдел при Управлението на руския императорски комисар (княз Дондуков-Корсаков) от 16 декември 1878 г. и с негово обявление на 28 януари 1879 г. банката се учредява като търговско-кредитно учреждение. Същото, казва се в документа, „може да бъде правителствена банка“. Директор на банката става Лудовиг Карбоньор, чиновник във Финансовия отдел при управлението на Дондуков-Корсаков, с помощник Крижановски от същия отдел. До изтеглянето на окупационната власт банката фактически е руска банка, която „регулира търговските сделки“ на Управлението на руския императорски комисар за сметка на предоставяните ѝ суми, „останали свободни“ в областните/губернските финансови служби в Княжеството. От тези суми, набирани от приходите от територията на Княжеството, които банката следвало да съхранява, се заделят упоменатите вече 2 млн. лв. за учредяване. „Капиталът“ обаче веднага е употребен за заплати на банковия директор и помощника му, а сумата минава „в задължение“ на Княжеството и се вписва в дължимата такса по „окупационния дълг“, т.е. двата милиона капитал реално не са внесени. Едва от 1884 г., след като Княжеството преживява управлението на още двама руски генерали – Соболев и Каулбарс – и главно благодарение на гуверньорството на Иван Евстатиев Гешов БНБ става европейско кредитно учреждение и емисионна банка с основен капитал от 10 млн. лв., който се внася от държавата и става собственост на банката.

⁶ Виж *Тодорова, Цв.* Дипломатическа история на външните заеми на България, 1888–1912. С., 1971, с. 5–44 (предговор, въведение); *Bussière, E. Paribas, l'Europe et le monde 1872–1992, Antwerp.* 1992, с. 34–37, 56–57.

парадигмата на европейската история – времето на империализма чрез функцията на финансовия капитал според терминологията на Рудолф Хилфердинг. Но трябва да се отърсим също така и от трайно наложения в европейската история икономически и политически национализъм, както и от проявяващия се и до днес уклон към върховенството на отделна Велика сила. Преодолявайки исторически неадекватно използваната марксистка интерпретация от средата на XIX в. за характера на външния дълг, във възможностите на историците е да изтъкнат действителната природа на българския външен държавен дълг, да покажат същината му, която, както е известно, е била и остава финансово обременителна. Ала наред с това по-ефективно или недотам ефективно той е играл и все още играе ролята на култивиращ фактор за икономическия просперитет на една забавена в развитието си европейска държава⁷. Разбира се, както ще се види, ефективността на дълга зависи пряко от финансово-икономическата реализация по предназначението му.

Европейските *banques d'affaires* и международната заемна политика

Чрез формиращите се финансови взаимоотношения, свързани с възстановяването на държавата, България попада в координатната система на европейското и извъневропейското пласиране на банков капитал по време на организирането му в *banques d'affaires* – банките, извършващи големи инвестиции в икономиката и кредиторски при заемните сделки с правителства.

Тъкмо тогава, през последната четвърт на XIX в., въз основа на развитието на естествените науки, научните открития и изобретенията е разцветът на индустриалната революция⁸: металургия, стомана и мостове, железници, Суецки, Панамски и Килски канал, безжичен телеграф, континентални и презморски телеграфи и телефони, електричество, респективно промишлена енергия, електрическо осветление, електрически трамваи и локомотиви, химическа индустрия, петрол, алуминий... Европейската икономика „претърпява технологическо потресение без прецедент“⁹.

С настъпването на XX в. при неудържим темп на икономически растеж технологиите и банковият капитал, чрез който те навлизат в практиката, последователно налагат нов облик на социума: проявява се икономическата функция на държавата чрез пряко обвързване с инвестиционните банки в ролята им на *двигател* на „втората индустриална революция“ в Европа¹⁰. Финансовата мощ на европейските банки се разпростира на всички континенти, пътищата им се

⁷ Тодорова, Цв., Д. Вачков. Външният държавен дълг. България XX в. Алманах, С., 2000, с. 366–380; Todorova, Cv. *Bulgarien in der europaischen Finanzpolitik: Die Auslandsanleihen des Staates*. In: *Aus der Südosteuropaforschung*, München 1999, Bd. 12, с. 35–39.

⁸ Виж Bussière, E., цит. съч, с. 255–267: *Chronologie. Données économiques*.

⁹ Пак там, с. 36; срв. Seidenzahl, Fritz, *100 Jahre Deutsche Bank, 1870–1970*, Frankfurt a. M., 1970, 459 с. „Трудно е съвременникът да си представи мащаба и темпото на този технически, предприемачески и социален преврат“ – изтъква Зайденцал, с. 119.

¹⁰ Seidenzahl, F., цит. съч, с. 43–140; Bussière, E., цит. съч., с. 33–87.

пресичат с родствените северноамерикански банки, въвличат във взаимообвързана икономика континентални периферии и малко познати дотогава презморски и презокеански територии чак към слънчевия изгрев на Самоа. Неимоверно нарастват задграничните инвестиции и външните заемни емисии на *banques d'affaires* преди всичко от имперските сили Великобритания, Франция¹¹, Германия, Австро-Унгария¹², като Баринг Брадърс & Ко (*Baring Brothers & Co*), Париба (*Banque de Paris et des Pays-Bas*), Дойче банк, Винер банкферайн (*Wiener Bank-Verein*). Чрез тях и групирайки се с тях в консорциуми, синдикати, холдинги, тръстове¹³ и концерни, в сферата на финансирането навлизат и големите депозитни, борсови, търговско-кредитни, ипотечарни, спестовно-заемни банки и банкови групи от споменатите страни, а и от по-малките колониални кредитоспособни европейски държави, предимно Белгия, Холандия, Италия и Испания¹⁴.

От 90-те години на XIX в. и по-нататък външните емисии на „големите“ банки от водещите в международната заемна политика Великобритания, Франция и Германия нарастват на стотици милиарди франкове, сред които най-голям е относителният дял на държавните заеми¹⁵. До Балканските войни тази сума достига почти 400 млрд. фр.¹⁶ за целия свят.

Като най-мошен външен инвеститор в икономическия сектор и кредитор на държави през XIX в. се очертават британските *banques d'affaires* начело с Баринг Брадърс. През 1893 г. частта на включилия се в задгранично пласиране британски капитал възлиза на 770 млн. британски лири, или 19.250 млрд. фр., като почти половината представляват вложения в заеми за правителства¹⁷. Докъм края на 1910 г. тази сума нараства на повече от 85 млрд. франка¹⁸. От нея

¹¹ Общо с колониите си Република Франция се назовава Френска империя.

¹² През 1880 г. Париба участва със значителни свои средства в увеличаване капитала на Винер банкферайн и на следващата година виенската банка може и участва с известен процент в заем, втори поред, който Париба предоставя на австроунгарското правителство (*Bussière, E.*, цит. съч., с. 256).

¹³ Не в смисъл обединение в концерн, а финансиращи банки, възникнали по онова време и наричани тогава *trusts*, т.е. основаващи се на „доверено банково управление“ на банковите операции и имущество. По същество „портфейлно сдружаване“ (*portefeuilles sociétés/Portfeuillegesellschaften*), в което участва пакет-капитал на „големите“, без обаче те да участват в ръководенето на дружеството. Тази банкова институция остава действаща и след Втората световна война (виж *Seidenzahl, F.*, цит. съч., с. 131–139).

¹⁴ Според приведените данни в цитираните изследвания на Ф. Зайденцал, Е. Бюсиер и Цв. Тодорова („Дипломатическа история...“) въпросната банкова общност наброява 180 банкови институции. Някои от тях са имали кратко съществуване – ликвидирани или слели се във финансови алианси. По-нататък в изложението като български кредитори ще се появят имената на почти всички европейски инвестиционни банки и действалите с тях депозитни и други банки. Почти всички те – без ориентирани изключително към трансконтинентални територии – са участвали в правителствените заеми на страната ни до 1918 г.

¹⁵ Ерик Бюсиер в цитираната тук негова книга (с. 35), публикувана през 1992 г., пише, че „пласментите на капиталите в света (имат се предвид външните пласменти на Франция) се изчисляват на 4.7 млрд. ливри през 1900 г. и 9.5 млрд. в 1913 г.“. Не се уточнява курсът на старинната френска монета *livre*. Освен това авторът не посочва нито източници, нито основания за това твърдение. Други данни по въпроса липсват.

За ориентация виж: *Neymarck, A. La statistique internationale des valeurs. Buletin de l'Institut international de la statistique, Le Haye 1912*; *Anthony, W. Europe 1815–1945, London 1965*, ъ. 274; *Feis, H. Europe the World's Banker 1870–1914, London 1930*, ъ. IX; *Thery, A. L'Europe économique, 2 ed., Paris 1911*; *Walterhausen, A. Sartorius von, Das Volkswirtschaftliche System der Kapitalanlage im Auslande, Berlin 1912*.

¹⁶ *Volkswirtschaftliche Chronik für das Jahr 1913, Berlin*, с. 22.

¹⁷ *Hobson, J. A. Imperialism, London, 1902*, с. 59.

¹⁸ Според цитираното статистическо изследване на *A. Neymarck*, с. 216. Според други изчисления към 70 млрд. фр. (*Schulze-Gevernitz, Grundriss Sozialdemokratie, Tübingen 1915, Bd. 3, Abt. V, T. 2, Volkswirtschaft*).

почти четвърт милиард фунта стерлинги са пласирани само в турски правителствени и общински заемни сделки, 340 млн. ф.ст. са държавни заеми за Египет, близо половин милиард – за руски държавни заеми. До 1913 г. за аржентински правителствени заеми са емитирани 81.6 млн. ф.ст. от общо 357.7 млн. ф.ст. английски инвестиции в Аржентина. Като бразилски държавни заеми са предоставени 174.4 млн. ф.ст. от общо 223.9 млн. ф.ст. английски капиталовложения в Бразилия¹⁹.

Външните капиталовложения на Франция през 1870 г. са около 23 млрд. фр., а през 1910 г. те надхвърлят 73 млрд. франка. От тях 60.5 млрд. са външни държавни заеми²⁰. До края на XIX в. френските банки начело с Париба извършват грандиозен тур на големи заемни операции²¹. През последните 20 години на века те сключват 97 външни заема. Темпото не спада и през последвалите десетина години се емитират нови 72 заема, сред които руски и китайски с огромен обем на емисията: 400–500–800 млн. фр. В заемната си активност Париба и нейните консорти кредитират 35 държави в Европа (включително България), в Африка, Азия, Америка.

Не по-малко впечатляващо е задграничното финансиране на икономиките и правителствата по всички географски ширини и от страна на германските *banques d'affaires*²². За разлика от френските банки, чиито заемни операции с чуждестранни правителства имат преобладаващ дял във външната им инвестиционна дейност, германските „големи“ финансират приоритетно вътрешното икономическо развитие, като осигуряват пряко със заеми в много големи размери имперското и провинциалните правителства на Райха²³. Съответно на развиващата се именно в Германия най-висока за Европа ефективност през втората индустриална революция германските *banques d'affaires* в лицето преди всичко на Дойче банк и другите „големи“, като *Bank für Handel und Industrie*, *Nationalbank für Deutschland*, Дирекцион дер дисконтогезелшафт (*Direktion der Diskonto-Gesellschaft*), *Berliner Handelsgesellschaft*, Дрезднер банк, пласират през 1897–1910 г. задгранични заемни емисии за над 41.25 млрд. фр. Сумата включва свързаните със заемните договори железопътни облигации, индустриални акции, съкровищни бонове, а две трети от нея, или повече от 27.5 млрд. фр., са чисти заемни облигации на съответните правителства-заемополучатели²⁴.

През 1883–1889 г. Дойче банк сама извършва емисии на чуждестранни държавни фондове в размер на 115.655 млн. марки, или 144.6 млн. фр., след това

¹⁹ Hobson, J. A., цит. съч., с. 59 и сл.; Jöhlinger, O., *Kolonialschulden und Kolonialanleihen*, In: *Finanzwesen*, Stuttgart und Berlin 1914, Bd. I, с. 1–32. През 1914 г. британските външни емисии достигат главозамайващата сума от 20 млрд. британски лири, или 500 млрд. фр., което съставлява четвърт от цялото британско национално богатство (виж Feis, H., цит. съч., с. X).

²⁰ Тодорова, Цв. Дипломатическа история..., с. 18–22.

²¹ Виж Bussièrre, A., оѢд. пѢч., с. 265–267.

²² Внушителна картина на тази дейност е дадена в документално обоснованото изследване на Fritz Seidenzahl (цит. съч.).

²³ Aëe Riesser, J., *Die deutschen Großbanken und ihre Konzentration im Zusammenhang mit der Entwicklung der Gesamtwirtschaft in Deutschland*, Jena 1910; Honheisser, W., *Die Entwicklung der groen französischen Finanzierungsbanken*, Berlin 1925; Liefmann, R., *Beteiligungs- und Finanzierungsgesellschaften*, 1931, 5. Auflage; Hubert, L., *L'Effort allemand. L'Allemagne et la France au point de vue économique*, Paris, 1911.

²⁴ Riesser, J., цит. съч., с. 324, 325. Срв. Neymarck, A., цит. съч., също Schulze-Gevernitz, цит. съч.

през 1898 г. емитира нови 145.9 млн. фр., а от 1905 г. до 1910 г. – 797.6 млн. фр. Наред с това в консорциум с няколко от другите големи германски банки през периода 1888–1910 г. тя емитира още 3.790 млрд. фр. и едновременно участва с 40% в сдружение с чуждестранни, главно френски банки, във финансирането на редица правителства, включително българското, със 7.078 млрд. марки, или 8.848 млрд. фр.²⁵, и т.н.

Потекъл към Балканите, този капиталов разлив от външни емисии на европейските *banques d'affaires* носи възможност за възстановената българска държава да се справи с финансовите си проблеми и с проблемите на икономическия си растеж и дава възможност за технологично приобщаване към модернизиратата се европейска икономика.

Лондонска инициатива: жп линията Русе–Варна

Княжество България се появява в полето на заемната външноемисионна активност на водещите инвестиционни банки доста по-късно от съседката си Гърция и сюзерена в Константинопол и близо десетилетие след Сърбия и Румъния. Вече автономна държавна единица, макар и с ограничен от васалитета към султана суверенитет, ала със средищно геополитическо положение, от последната четвърт на XIX в. българската държава съвсем естествено се включва във финансово-политическата дипломация, свързана с железопътното строителство в Югоизточна Европа. Тя бива въввлечена в онази стратегическа за континента регионална финансово-икономическа дейност, която стои на дневен ред, но изисква непосилни за бюджета пари и както в световни рамки, така и на Балканите е осъществима главно чрез правителствени заеми от чуждестранни банки.

Железниците, т.е. жизненоважното за стопанския живот свързване в единна комуникационна мрежа на високоразвитата Западна Европа с Балканите, са се превърнали в поредния „голям проблем“ за *banques d'affaires* и външната политика на Великите сили. Полагат се усилия за строеж на железопътни линии на Балканите, в Анадола, по средиземноморските крайбрежия на Османската империя и по земите на древна Месопотамия по река Тигър до Персийския залив на Индийския океан.

Към 1879 г. и дълго след това голяма грижа на финансиращите банки и предизвикателство за засилена политическа активност на Великите сили са Източните железници²⁶, известни навремето като „Хиршовите ориенталски линии“, чиято главна артерия на Балканите, преминаваща през Княжеството и Източна Румелия, трябва да бъде довършена. Берлинският договор натоварва България със задължения в това отношение, така че замогването на България неизбежно и задълго бива обвързано с „големия“ европейски проблем.

²⁵ Виж приложенията с таблици в цитирания труд на J. Riesser, с. 673–689.

²⁶ Виж Seidenzahl, F., цит. съч., гл. IV, VIII, XII (с. 231–238, 244–247), също така с. 263, 426.

Съвсем младата българска дипломация при посредническата роля на европейската тръгва на преговори с банките, финансиращи железния път Запад–Ориента.

След Берлинския конгрес и през цялата 1879 г. между императорското министерство на външните работи във Виена, от една страна, и дипломатическия австроунгарски агент в София и консула в Пловдив, от друга страна, тече обилна кореспонденция относно българския ангажимент за това строителство, както и относно собствените цели на България във връзка с железопътната линия²⁷. Информацията е необходима не само на Външното министерство на Австро-Унгария, която има особено силни интереси на Балканите, но и на резидиращата във Виена Компания на източните железници²⁸. Информацията има важно значение по-специално за преминаването на железопътната линия Запад–Ориента през сръбско-българската граница и за дострояването на отсечката до Белово²⁹.

През 1878–1879 г. обаче Австро-Унгария не предприема политически инициативи. Тогава и през последвалите година-две Виена в качеството си на председателстваща се задоволява да свиква сесии на учредената по решение на Берлинския конгрес Международна комисия с представители на Австро-Унгария, Сърбия, България и Османската империя³⁰, на които се обсъждат варианти за изпълнение на задълженията по железопътния проблем, които обаче не пораждат практически последици.

На масата на преговори с българската дипломация не се обсъждат банково-финансови инициативи от страна на Виена. Фактически обаче Хиршовата компания и австроунгарски банки участват в конкурентните, както и в партньорските взаимоотношения с английските, френските, германските и прочие *banques d'affaires*, и капиталистите предприемачи търсят решения за железопътното строителство тук, на Балканите. По стечение на обстоятелствата първи обект на преговори с българската дипломация става железницата Русе–Варна, макар и стратегически приоритетна да остава преминаващата през България линия на Източните железници.

Като делегат на носителите на облигации по финансирането на строежа и на строителната компания³¹ в края на юли 1879 г. от Лондон в София официално пристига членът на Управителния съвет на директорите на компанията и предприемачът–строител на линията, Джордж Баркли. Със съдействието и с прякото участие в преговорите на британското дипломатическо агентство в София той настоятелно поставя пред княжеското правителство искане за спора-

²⁷ *Magyar Országos Levéltár, Budapest, Minister elnökseg* (по-нататък *MOL ME*), K 26, 1879, а.е. 3575, 1880, с. 296 (Унгарски държавен архив, Будапеща, фонд Министър-председател), кореспонденция с граф Кевенхюлер и Фон Каличе.

²⁸ *Betriebsgesellschaft fuer Orientalische Eisenbahnen, Paris/Wien/Konstantinopel*, или *Compagnie générale des chemins de fer de l'Europe orientale*. Под това име Компанията се учредява по време на Берлинския конгрес въз основа на концесията от 1872 г., дадена от Високата порта на барон Морис дьо Хирш, свързан финансово и роднински с току-що основаната Париба.

²⁹ От Белово нататък, на територията на Източна Румелия, от Саранбей до Цариград линията е в етап на завършване.

³⁰ Всеизвестната не само в дипломатията *Commission des quatre* (Комисията на 4-те).

³¹ *Danube and Black Sea Railway and Kuestendje Harbour Ltd.*, създадена основно от британски банков капитал с участието още на френски и белгийски акционери (Jenks, L. H. *The Migration of British Capital to 1875*, London 1927).

зумение относно изплащане на натрупалия се дълг към Русе–Варненската компания от страна на сюзерена на Княжеството. Междувременно след 1875 г. Високата порта е прекратила изплащането на анюитетите, дължими на компанията, така че на падежа 1.VII.1880 г. неизплатените анюитети без лихвите ще възлизат на 270 000 британски лири, т.е. 6.750 млн. фр.³² Наред с чисто финансовия проблем се поставя и въпросът за споразумение относно по-нататъшните права на собственост и експлоатация на линията. Естествено, последното не стои извън финансовите претенции на заинтересованите банкови среди и държателите на книжата (бондхолдерите).

Така от юли 1879 г. се поставя началото и се занизва истинска епична деветгодишна сага³³ на формалното и фактическото установяване на българския външен държавен дълг в европейската заемна система.

Жп линиите Русе–Варна и Цариброд–София–Вакарел. Оферти

Лондонската инициатива от юли 1879 г. разпалва остра конкуренция за привличане на България във външноемисионната орбита на една или друга по-голяма банка, банкова група, обединение. Българското правителство от своя страна се вижда притиснато от предявяваните от всички страни претенции относно железниците.

Силно затрудняващо българските държавни финанси е искането на Баркли за надхвърлящия 6 млн. фр. турски дълг, поради което преговорите вървят бавно с дълги прекъсвания и се проточват във времето. Тогава Министерският съвет се насочва към уреждането на въпроса на база откупуването и прехвърлянето на собствеността и експлоатацията на линията Русе–Варна върху Княжеството.

Джордж Баркли се съгласява с българската постановка, като срещу това предявява претенция българското правителство да бъде готово да допусне учредяване на „голяма англо-българска компания“, която да поеме всички железопътни строежи на територията на страната. „Английските капиталисти, свързани с Русе-варненската компания, биха могли да поемат цялото строителство на българската железопътна мрежа“ – пише на британския външен министър председателят на компанията Тейлър заедно с Баркли³⁴. Тоест, в самото си начало преговорите надхвърлят формално погасяване на едно или друго задължение по Берлинския договор. Преминава се в плоскостта на държавните ангажменти за инфраструктурното изграждане на страната, пряко обвързано с интересите на европейския банков заеман капитал.

В края на септември 1880 г. Министерският съвет се обръща към британското Външно министерство с молба да изпрати в София упълномощен от прави-

³² *The Blue Books* (по-нататък *BB*), № 13/1884, *Correspondance Respecting the Claims of the Roustchuk and Varna Railway Company under Article X of the Treaty of Berlin*, I. London, 12, Ашбърнхам до Солсбъри, София, 23 март 1880 г. Виж още *BB*, № 13/1884, 6, 7, 8, 9, ноември – декември 1879.

³³ Подробно и документално за това виж *Тодорова, Цв.* Дипломатическа история..., с. 49–95.

³⁴ *BB*, № 13/1884, 30, Тейлър и Баркли до Гренвил, 6.01.1881 г.

телството делегат на Русе-варненската компания, за да се сключи споразумение³⁵.

На дипломатическо ниво двете страни представят идеи за текста и технологията на евентуалното споразумение. От британска страна е изразено желание Княжеството да издаде съкровищни бонове, с които да се консолидира дългът, който би произлязъл от откупуването на линията. Българската страна на свой ред предлага британска финансова операция, чрез която да се редуцират въпросните анюитети, като стойността на линията, ставаща собственост на Княжеството, се покрие от емисия облигации за 50 млн. фр., които да се пласират на Лондонската и на другите европейски фондови борси³⁶.

Видимо вече се мисли за външно кредитиране на България.

Акционерите на Русе-варненската компания и особено Комитетът на бондхолдерите на железопътните акции обаче не са доволни от насоката на преговорите, която забавя изпълнението на финансовата им претенция по дълга на империята и намалява нейния размер³⁷. Те настояват британското Външно министерство да действа пряко за постигане на нередуцирано и безотлагателно изплащане на анюитетите и съответно купоните на притежаваните от тях ценни книжа (титри). И тъй като, както се оказва, директорите и бондхолдерите на компанията в лицето на едни от най-големите лондонски банкери, като Джон Лъбок, Робърт Кембъл, Сидни Кенеди и Хуго Ландау, упражняват голямо влияние в британското Външно министерство³⁸, с разпореждане на външния министър лорд Гренвил ведомството му бива задължено да отнесе въпроса за арбитраж и за решаване от посланиците на Великите сили в Константинопол (доколкото те контролират спазването на Берлинския договор)³⁹.

Успоредно със стъпката на британския министър преговорите Лондон–София фактически продължават, макар и не особено интензивно, и на правителствено ниво върху основата на българското предложение. Същевременно пък, добивайки публичност с арбитража, евентуалната финансова операция насочва към София вниманието на особено заинтересованите в региона висши европейски финансови кръгове. А в резултат, след като на дневен ред е излязъл въпросът за уреждането на задълженията по Берлинския договор, край проблема за неизплатените анюитети за линията Русе–Варна приоритетно място заемат Източните железници по главната ос Запад–Оrienta.

В надпревара през март 1881 г. Министерският съвет в София получава оферти:

Хиршовата *Betriebsgesellschaft für Orientalische Eisenbahnen* в качеството си на предприемач предлага на българското правителство да построи линията от сръбско-българската граница през Цариброд–София до Белово, заедно с което и

³⁵ *ВВ*, № 13/1884, 23, 28; виж още и 65, вербална нота на българския външен министър д-р Г. Вълкович до Ласелс, София, 3.09.1881 г., проследяваща ретроспективно водените преговори между българското правителство и Компанията *Danube and Black Sea Railway and Kuestendje Harbour Co Ltd.* от септември 1880 до юли 1881 г.

³⁶ Виж вербалната нота на Вълкович до Ласелс, София, 3.09.1881 г.

³⁷ *ВВ*, № 13/1884, 30, Тейлър и Баркли до Гренвил, Лондон, 6.01.1881 г.

³⁸ *Emden, P., Money Powers of Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries, New York-London 1938*, с. 45, 316, 317.

³⁹ За протичането на арбитража виж *ВВ*, № 13/1884, 70, 71, 73, 102, 104, 107, 115, 122 и 123.

всички други в търговско-политическо отношение важни железопътни линии на българска територия. Срещу това компанията предвижда, щото протежението Цариброд–Белово след завършване на линията да се предаде в експлоатация на барон Хирш за срок от 50 години⁴⁰.

Дружество на френски банкери и железопътни предприемачи с водеща компания на граф Жорж Витали също заявява готовността си да поеме строежа за продължението на константинополската линия след Белово до Вакарел. Тази компания вече строи сръбската част от железния път Запад–Ориента, финансира се от парижката Контоар насионал д'есконт (*Comptoir National d'Escompte*), берлинската С. Блайхрьодер (*S. Bleichröder*) и виенската Лендербанк (*Österreichische Länderbank k. k. privilegierte*) и е свързана с барон Хирш като втора негова строителна фирма. В случая обаче действа като *Compagnie de raccordement*⁴¹.

Оферта за изграждане отсечката Вакарел–София–Цариброд се връчва от дружество Гюнцбург–Струве, Париж/Петербург. Един от най-големите руски банкери, барон Фон Гюнцбург, свързан с Париба, и инженер генерал-майор Струве предлагат също, освен връзката до Цариброд, на българско-сръбската граница да построят и да въведат в експлоатация и цялостна железопътна мрежа на Княжеството⁴².

Веднага след руската оферта пристига предложение от *Хенри Бамбергер*, един от директорите на Париба. Той пък развива нова, по-мощна идея и формулира пред княжеското правителство конкретен проект, съобразно който неговата банка получава концесия за изграждане, включително експлоатиране, на северно направление на Източните железници: от Стара Загора през Шипченския проход за Търново–Свищов–Крайова.

Оферти за строеж на различни жп линии в границите на България срещу експлоатационни права за известни срокове правят и други банкери от средите на Париба⁴³. Тъкмо водещата френска *banque d'affaires* е особено активна. Асоциирала се с берлинските Дирекцион дер дисконтогезелшафт и С. Блайхрьодер, тя вече е сключила румънски държавен заем (1880 г.), а в момента се подготвя с голямо капиталово участие да учреди *Société des Eaux de Constantinople*⁴⁴, така че има пряк интерес от осигуряването на добра железопътна комуникация през България. Главно из тези среди продължават да се правят оферти и през 1882, 1883, 1884, 1885 година.

В ответ на предложенията обаче княжеският Министерски съвет, макар и силно заинтересован от възможността да бъде кредитиран и улеснен в изпълнението на международното си задължение по Източните железници, а и за изграждането на националната жп мрежа, не се обвързва с офертите.

⁴⁰ Исторически архив, Народна библиотека „Св.св. Кирил и Методий“, София (по-нататък ИА НБКМ), ф. 14, Гр. Начович, а.е. 2384, л. 14 и сл.

⁴¹ ЦДА, ф. 304, оп. 1, а.е. 4; Grunwald, K., *Türkenhirsch, Jerusalem* 1966, с. 59.

⁴² ИА НБКМ, ф. 14, а.е. 2384, 3399; Hallgarten, G.W.F., *Imperialismus vor 1914. Die soziologischen Grundlagen der Außenpolitik europäischer Großmächte vor dem Ersten Weltkrieg*, Bd. I, II, München 1963, Bd. I, с. 237–238, 240.

⁴³ Hallgarten, G.W.F., цит. съч., т. I, с. 238. Виж още BB, № 13/1884, 82, Ласелс до Гренвил, София, 20.10.1881 г.

⁴⁴ Bussière, E., цит. съч., с. 267.

Железопътният проблем без външно финансиране?

За българската дипломация е много трудно да приеме която и да е оферта, пък била тя и видимо изгодна. Тогава много влиятелна е идеологията за утвърждаване на държавното начало в икономиката. И българското правителство, още повече като правителство на васална държава, която има за цел постигане на суверенитета си, определено възприема строителството, експлоатацията и собствеността на железниците за сектор, запазен за държавата. Следвайки въпросната националнодържавна доктрина, българските политически мъже не се ангажират с предложенията на европейските банки. Те дори възпрепятстват опитите на руските генерали Соболев и Каулбарс, взели тогава управлението на страната в ръцете си, да предоставят железопътната концесия на Гюнцбург-Струве⁴⁵.

Възможностите за приемане на офертите намаляват и заради хода на арбитража на посланиците в Цариград. Действията на арбитражите засягат българската държавност в самата ѝ същина. Те стоварват целия си силен натиск върху Княжеството и настояват непогасените от Високата порта анюитети да се изплатят не от длъжника, а от България. От княжеското правителство се изисква да подпише споразумение, с което по принцип да признае дълга върху себе си, бидейки васал, трибутарно задължен към османския сюзерен. Възраженията на кабинета срещу това третиране предизвикват острата реакция на посланиците и лично британският външен министър адресира меморандум до София със заплаха за наказателни мерки по всички задължения на България, произтичащи от Берлинския договор. Арбитражът се затяга, а българската позиция се втвърдява⁴⁶.

От друга страна обаче, освен втвърдяването на българската позиция, арбитражът извежда на преден план една органична черта на обществената функция на банковия капитал (в случая този, свързан с Русе-варненската железница): става ясно, че неговите интереси все пак вървят по своя собствена плоскост, която невинаги съвпада със задачите на дипломатията. В общи линии отношението *banques d'affaires*–дипломатия всъщност е колкото отношение на сближаване, толкова и на несъвпадение, дори на противоречия между банково-финансовите и външнополитическите правителствени предназначения и активности.

Така, в рамките на арбитража – в разточителна размяна на ноти, разговори, уговаряния – управителите, акционерите, бондхолдерите на *Danube and Black Sea Railway Company* схващат, че за да бъде постигнато погасяването на османския дълг, най-добре е да се преговаря пряко с българското правителство, и то на основата на неговото предложение за откупуване на линията. Тъкмо то неминуемо би довело до по-големия интерес от провеждане на една сигурна операция за външен кредит, т.е. до сключване в Лондон и на държавен заем за България. И те подновяват натиска си в британското Външно министерство за

⁴⁵ Виж Тодорова, Цв. Дипломатическа история..., с. 64.

⁴⁶ ВВ, № 13/1884, 70, 71, 73, 77–78, 143.

дипломатическа поддръжка, но на търговска почва в двустранни преговори на компанията със София⁴⁷.

В княжеската столица пристигат делегати от Лондон, български дипломати пътуват до Лондон. На разположение в София се намират борсови агенти на компанията, пристига членът на Комитета на бондхолдерите Хуго Ландау, след него пристига отново Дж. Баркли, също и други лица. И най-сетне на 14 юли 1882 г. с външния министър и с министъра на финансите на Княжеството е постигнато съгласие за договор: извън всякакви оферти за железопътни концесии проблемът с Русе-варненската линия да се уреди със сделка под формата на държавен заем в размер на 57 млн. фр. с 6% лихва за 30 години⁴⁸. Подписването на договора обаче е възпрепятствано от министър-председателя, руския генерал Леонид Соболев.

През есента на 1883 г. кабинетът на руските генерали пада, съставено е ново правителство и през декември същата година двама делегати, експерти на финансовото министерство, упълномощени от кабинета, заминават за Лондон за оформяне на текста за подписване на договора за заема. Предварително обаче новият министър-председател Драган Цанков е инструктирал делегатите да елиминират договарянето от 14 юли, като за откупна цена на линията, включително лихвите, приемат само сума под 40 млн. фр.⁴⁹

Наложително става ново преговаряне. Тогава обаче Външното министерство на Великобритания, което е силно неразположено към русофила Драган Цанков, бързо се намесва и прекъсва възможното решаване непосредствено между компанията и българското правителство⁵⁰. На британския дипломатически агент Ф. Ласелс е наредено да обърне внимание на българските министри, че „легитимните искания на Компанията и правата на Великобритания по Берлинския договор“ трябва да се удовлетворят единствено „съобразно арбитража и решенията на посланиците“⁵¹. Върнат на дипломатическо ниво, въпросът с договорения заем пак остава нерешен и няма изгледи да бъде решен при кабинет, оглавяван от Драган Цанков.

От юни 1884 г. на власт идва правителство с министър-председател Петко Каравелов и през август 1884 г. компанията решава да предприеме стъпки за подновяване на преговорите. В София пристига член на Комитета на бондхолдерите, оторизиран евентуално да склони дори на редуцирана сума на заема. Междувременно са предприети и още ред други такива постъпки главно от френски банкери и железопътни предприемачи⁵². Но новият кабинет стои на националистичната държавностопанска позиция и отклонява възможността за решаване на железопътния проблем с външно финансиране.

⁴⁷ Пак там, 102, 104, 107, 115, 122, 123.

⁴⁸ ИА НБКМ, ф. 14, а.е. 2303, доклад на финансовия експерт Е. Кейе до финансовия министър Гр. Начович; също а.е. 2692, л. 5 и сл.

⁴⁹ Пак там, а.е. 3729, л. 4–7, инструкция, изработена от правителството на Др. Цанков за преговорите в Лондон за откупуването на железницата Русе–Варна.

⁵⁰ ВВ, № 13/1884, 185.

⁵¹ Пак там, 189, 190.

⁵² Виж Тодорова, Цв. Дипломатическа история..., с. 67–69, и по-специално бел. 93, с. 68.

Министър-председателят, същевременно и финансов министър, с помощта на управителя на БНБ (от декември 1883 г.) Иван Ев. Гешов е съставил правителствена програма за разрешаване на железопътните проблеми без външен заем, с вътрешни ресурси, посредством Българската народна банка⁵³. Интерпелиран неколkokратно от виенското Външно министерство за линията Цариброд–Вакарел, Каравелов изтъква решимостта си да приложи своята програма както по отношение на „въпросната линия, така и на английската Компания“⁵⁴.

Разчита се на Българската народна банка, която вече разгръща солидна дейност. При доста по-слаба динамика в развитието на вътрешните стопански единици дотогава, от началото на 1884 г., при гуверньора Ив. Ев. Гешов, бързо расте броят и силно се разрастват сметките на външни кореспонденти на банката⁵⁵. В това отношение на първо място са малцината големи български банкери зад граница – Евлоги Георгиев от Букурещ и братя Е. и Г. Паница от Виена. Текущи сметки с големи и значителни за мащаба на БНБ обороти откриват френски, германски, австроунгарски банки: Креди лионе (*Crédit Lyonnais*), Париж, и филиалите ѝ в Константинопол, Лондон, Женева, берлинската Дисконтогезелшафт, виенските Лендербанк, Сосиете дьо кредит пур льо комерс е л'ендюстри (*Société de crédit pour le commerce et l'industrie*), будапещенската Унгарише алгемайне кредитбанк (*Ungarische Allgemeine Creditbank*). Чрез Евлоги Георгиев БНБ кореспондира в големи обороти с румънската *Banque Nationale de Roumanie*. Чрез братя Е. и Г. Паница текущи сметки се свързват още с голямата Винер банкферайн и виенските Алгемайне феркерсбанк (*Allgemeine Verkehrsbank*), *Anglo-Österreichische Bank*, *Union Bank*, също със сръбската *Belgrader Credit Anstalt* чрез Креди лионе, Константинопол, и с Банк емпериял отоман (*Banque Impériale Ottomane*), установила вече филиал в Пловдив.

Освен банки през 1884 г. текущи сметки в БНБ откриват индустриалните фирми „Сименс & Халске“, Берлин, „Фридрих Круп“, Есен, „Сосиете Електрик“, Париж, „Виталис & Ко“, Виена, и ред още предимно австроунгарски фабрики. През предходните две и през същата тази година се учредяват и няколко първи текущи сметки на български фирми – Сливенско индустриално дружество, Българско търговско дружество, Варна, Дружество „Рашеев & Стомоняков“ и други габровски фирми, голям брой еднолични търговци и промишленици главно от крайдунавските градове и от Северозападна България. До края на годината в резултат на успешните си операции БНБ образува съкровищен резерв в налично злато от близо 18 милиона⁵⁶.

⁵³ ИА НБКМ, ф. 14, а.е. 3399, л. 47–50, 93, писма на К. Стоилов до Гр. Начович, октомври 1884 – април 1885 г.; Тенев, М. Живот и дейност. С., 1940, с. 73.

⁵⁴ И все пак с известно „отклонение“. Съгласно същата програма Каравелов „допуска“ евентуално съдействие, но единствено от страна на руското императорско правителство и руския банков капитал, а естествено, с проформа звучаща забележка: „без политическо обвързване“ (пак там, л. 93, писмата на К. Стоилов – Гр. Начович).

⁵⁵ Виж голяма база данни в ЦДА, ф. 285, оп. 2, а.е. 2, Кореспонденти 1884. Срв. Българска народна банка. Сборник на окръжните писма, издадени през 1885–1905 г. Официално издание. С., 1908 г. XXIX. Прибавление, списък на странните кореспонденти, с. 357–358.

⁵⁶ Тенев, М., цит. съч., с. 79.

Междувременно без забавяне министър-председателят урежда законодателно държавен статут на БНБ във функцията ѝ на кредитно-емисионно учреждение. По негова поръка гуверньорът Ив. Ев. Гешов изработва проект на закона и на 18 януари 1885 г. I редовна сесия на IV Народно събрание го приема⁵⁷. Наред със санкционирането на банково-кредитните и емисионните операции поантата на закона е в клаузата: БНБ отпуска заеми на държавата в размер на 1/5 от своя капитал и купува държавни облигации. За изпълнението на стопанската правителствена програма сега наистина може да се разчита с повече кураж на това законово положение.

През лятото на 1885 г. строежът на жп линията Цариброд–София–Вакарел се предоставя чрез търг на български банкери като държавни предприемачи. Сформира се строително акционерно дружество начело с инженер Иван Грозев⁵⁸. Обмислят се планове за градеж по-нататък на голямата национална железопътна мрежа: на първо място линиите София–Свищов, София–Кюстендил–турската граница, Ямбол–Бургас. Но на 6 септември 1885 г. се извършва Съединението на Княжеството с Източна Румелия, вследствие на което избухва последната война на Балканите през XIX век – Сръбско-българската (ноември 1885 г.). А тази война на свой ред има съществени последици за развитието на железопътния проблем и за държавностроителната програма на кабинета Каравелов.

Външното кредитиране на държавата е неминуемо

Войната разстройва издълбоко финансите на Княжеството. Наложили са се два бюджетни свръхсрочни кредита в размер на 15 млн. лв., а за реквизициите трябва да се изплатят на населението повече от 10 млн. лв. Само тези числа отведнъж поглъщат наличните средства в държавното съкровище, а общо изразходваните суми за войната възлизат на 35 млн. лв.⁵⁹ Освен това веднага след примирието, при разклатения финансов стабилитет на държавата, кабинетът на Петко Каравелов трябва много бързо да възстанови военните запаси и да превъоръжи армията предвид на неокончателно отстранената военна опасност за България, а и поради възможността за по-нататъшна ескалация на напрежението на Балканите поради изострените противоречия между Великите сили относно политиката им на Балканите⁶⁰.

Все още неуредени остават отношенията с Русе-варненската компания. Без формално прекъсване заради войната, на търговска основа настоятелно отстояват претенцията на компанията не само Баркли и Ландау, но и още двама членове на Комитета на бондхолдерите, пристигнали междувременно в София –

⁵⁷ Виж Стателова, Е. Иван Евстатиев Гешов, или трънливият път на съзиданието. С., 1994, с. 48–49.

⁵⁸ ИА НБКМ, ф. 14, а.е. 3399, л. 100–111, писмо на К. Стойлов до Гр. Начович, София, 15 май 1885 г.; виж също и Стателова, Е., цит. съч.

⁵⁹ Стенографски дневници на V ОНС 1889 г., III ред. сесия, кн. 2, с. 270.

⁶⁰ Проследи документите във: Съединението на Северна и Южна България и Сръбско-българската война. Дипломатически документи, 1885–1886. С., 1989, док. № 325, 326, 336, 348, 351, 356, 370, 372, 388, 399, 410.

Хрисовелони и Е. А. Маврокордато⁶¹, последният е натоварен с тази задача за втори път. Тук е и акционерът на компанията Мозли, който в битността си на борсов агент води преговори полуконфиденциално още през 1882 г., а сега с твърд тон третира въпроса в преки контакти с българските министри. В края на краищата въпросът се отнася съвсем пряко до правителствената програма за обособяването на железопътната мрежа на Княжеството в абсолютна държавна собственост. Така че, ако държи на програмата си, кабинетът трябва най-сетне да заплати изискуемата сума над 40 млн. лв. (съгласно протеклите договаряния). На свой ред за поетото строителство на Цариброд–Вакарел акционерното строително дружество на Ив. Грозев като държавен предприемач след август 1885 г. също трябва да се финансира, и то с големи дотации, от държавното съкровище посредством специална текуща сметка в БНБ. Така че след установяване на примирието към края на 1885 г. българската държава се вижда в огромен бюджетен дефицит – държавните финанси изчерпани, а финансовите задължения извънредно нараснали.

Френски банкери на свой ред отчитат финансовите затруднения на правителството и през декември 1885 г. енергично предлагат услугите си. На 28 декември директорът на *Société Anonyme Internationale*, Париж, Жюл Гуен се обръща с официално писмо към министър-председателя, изразявайки готовността си да сключи контракт с българското правителство за финансиране на неговите „големи предприятия за обществени работи“, не само железопътни. Срещу това парижката банка изисква само едно първо плащане до 7 милиона, и то в съкровищни бонове⁶².

Поощрен от благоприятното разположение на британското Външно министерство към Съединението, сега вече официално като акционер и представител на Русе-варненската компания Мозли също бърза да облекчи кабинета и предлага в духа на водените преговори формално споразумение между Външното министерство на Великобритания и българското правителство: Княжеството да изплати на компанията в брой само 6 млн. лв., а останалата част от откупната цена на железницата в размер на 38.5 млн. – в държавни облигации, носещи 6% годишна лихва.

Идеологическата позиция пречи на Каравеловото правителство да приеме едното или другото предложение. Ала държавните финанси са в критично състояние, а това води до неминуема ерозия на всяка идеологическа постановка на всяко държавно управление, включително, и то все по-видимо с всеки изминал ден, и тази на княжеския кабинет. След година и два-три месеца демонстриране на привързаност към правителствената си железопътностроителна програма министър-председателят се вижда принуден да изостави линията на държавното

⁶¹ По-късно, в началото на 90-те години на XIX в., същият се свързва пряко с хранителната индустрия на столицата. Банковата фирма Маврокордато, регистрирана в Константинопол, става собственик на воденица край Владайска река и организира едно от най-големите предприятия за брашна – командитно дружество „Брашнарници в България“ (Софийски държавен архив, ф. 3К, оп. 6, а.е. 209); *Тодорова, Цв.* Индустриализация на столичното стопанство 1900–1918 г. Динамика почти две десетилетия. – Исторически преглед, 1999, кн. 3–4, с. 21.

⁶² ИА НБКМ, ф. 14, а.е. 932, л. 1, а.е. 990, л. 1.

инфраструктурно изграждане въз основа изключително на вътрешни ресурси. Изходът впрочем е отворен от отдавна очертаната алтернатива за външно кредитиране и приобщаване към европейската заемна политика.

„Тук сега се занимават с въпроса за заема“ – пише К. Стоилов в края на януари 1886 г. на Гр. Начович⁶³. И наистина, сред излезлите на преден план извънредно сложни политически проблеми във връзка със сключването на мирен договор със Сърбия и отстояването на Съединението, в сред разнотий в подхода на Великите сили за признаването му кабинетът усилено подготвя законопроект и на 25 юни 1886 г. Народното събрание (на вече Съединена България), свикано на извънредна сесия, гласува закон за сключване на външен държавен заем.

Проспектът на заема се съобразява с последното направено от Мозли предложение и освен това предвижда покриване на висящите плащания за Иван Грозев и за въоръжението на армията. Гласува се правителството да направи заем до 33 320 450 лв. с предназначение: 10 милиона за оборудване и пускане в експлоатация строящата се линия Цариброд–София–Вакарел, 6 млн. за плащане в брой по откупуването на линията Русе–Варна и 5 363 050 лв. за лихва и амортизация върху останалата част на откупната цена, изчислени до края на 1886 г., и 11 957 400 лв. за военни припаси⁶⁴.

Преди гласуването на въпросния закон, подготвяйки го, на 11 юни Народното събрание приема предварителен закон, с който кабинетът може да осигури външно кредитиране до 15 млн. лв. срещу български държавни облигации (по-късно и на 18 млн. съкровищни бонове). На 25 юни се гласува и трети закон, съобразно който Българската народна банка се упълномощава от правителството да сключи 10-милионен облигационен заем. С правителствено назначение към Министерския съвет се сформира специална „Комисия за преговорите по държавния заем“ – българската позиция за сключване на външен заем е разчистена.

Реализацията на същинския акт обаче затъва в последвалото разразяване на голямата драма в държавната власт (1886–1887 г.): детронирането и абдикацията на българския държавен глава Александър I и мъчителния избор на нов български княз. А на всичко отгоре, в разгара на тези съдбоносни за България събития, в отговор на вече потърсения от софийския кабинет много нужен нему заем европейската дипломация разиграва в заемната си политика силните козове на васалитета на Княжеството.

⁶³ Пак там, а.е. 3399, л. 203.

⁶⁴ Стенографски дневници на III ОНС, IV извънредна сесия 1886 г.; също ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 263, л. 5–6.

„Източнорумелийски данък“ и Дет публич отоман в преговорите за заем

С протокола от Топхане от 24 март/5 април 1886 г. авторите на Берлинския договор признават свършения факт на Съединението. Договорът обаче нито се отменя, нито претърпява ревизия. Още по време на войната⁶⁵ и сега, след Топханенския акт, особено остро стои въпросът за Източна Румелия. Що се отнася до финансовия аспект на същия въпрос, главно от гледната точка на установените тук търговски и икономически интереси, нито една от Великите сили не е склонна на ревизия и статутът ѝ на турска провинция се запазва.

Въпреки становището на дипломатията на Великите сили обаче, с неимоверни усилия и последователност правителството и особено княз Александър⁶⁶ успяват, независимо от войната, за сравнително кратко време, до Коледа 1885 г., да осъществят законодателното, военното и стопанското унифициране на Северна и Южна България, при които условия единното Княжество следва да постигне заема. За жалост много скоро след това започва държавната криза от 1886–1887 г.

Ангажираните банкови среди започват да работят с правителството на Съединена България на търговски принцип. На 24 октомври 1886 г. английският banker сър Венсан Кайар, президентът на Дет публич отоман и представител на английските бондхолдери, се среща в Цариград с българския политик, банков и индустриален акционер Димитър Греков⁶⁷ и го уведомява, за да съобщи в София, че на лондонската борса достатъчно силно се желае да се „прокара“ един български заем⁶⁸. Непосредствено след това българска депутация, съставена от д-р К. Стоилов, Д. Греков и К. Калчов, заминава за Европа, за да подбере кандидатура за български княз. На 31 декември 1886 г. в Лондон на водача на депутацията е заявено, че тук, в Лондонското Сити, България може да сключи заем в размер на 25 млн. лв.⁶⁹ със 7-процентна лихва. На 2 и на 6 януари 1887 г. депутацията е приета от външния министър Солсбъри, който, като внушава да не се бърза с избор на нов, а да се преизбере абдикираният княз, съобщава, че България в рамката на вотираните от Народното събрание закони може да сключи с английския банков капитал заем от 1 млн. лири стерлинги, равни на 25 млн. лв., с 6% лихва и емисия 93 на сто. Банкерът Олиф⁷⁰ е изпратен в Париж, където, уведомява английският външен министър, е подготвено съвместно емитиране на заема с Банк емпериал отоман (*Banque Impériale Ottomane*) и

⁶⁵ Посланиците на Великите сили в Цариград (с изключение на британския и при колебливо държане на френския посланик) съветват султана да предприеме бързи мерки – да изпрати незабавно турски комисар в Пловдив и проведе „военна демонстрация“, като окупира провинцията и „възстанови авторитета на Портата“. Виж: Съединението на Северна и Южна България..., док. № 362, 377, 390.

⁶⁶ Todorova, Zv. *Die Rolle des Fürsten Alexander I. bei der Vereinigung Bulgariens*, In: *Deutsch-bulgarische Kulturbeziehungen 1878–1918, Saarbrücken–Sofia* 1993, с. 222–238; Todorova, Цв. *Историята за Съединението и документите му*. – Във: Съединението на България от 1885 г. и националноосвободителната програма на българите. Пловдив, 1995, с. 52–63.

⁶⁷ Todorova, Цв. *Индустриализация на столицното стопанство...*, с. 23

⁶⁸ ИА НБКМ, ф. 14, а.е. 956, л. 15, писмо на Д. Греков, Цариград, до финансовия министър Гр. Начович, София, 25.10.1886 г.; *Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Politisches Archiv* (по-нататък *HHStA, PA*), *XV Bulgarien*, Kr. 23, 1886, Bl. 11–13.

⁶⁹ ИА НБКМ, ф. 14, а.е. 3399, л. 264, шифрована телеграма на К. Стоилов, Лондон, до външния министър Гр. Начович, София, 2 януари 1887 г.

⁷⁰ Банкерът Олиф е шурей на британския дипломатически агент в София Франк Ласелс.

Париба и се очаква представител на княжеското правителство, „за да се контрактира незабавно и след два месеца парите да се броят“⁷¹.

Изпращането на български правителствен делегат подозрително се бави, но Олиф заедно с твърде обиграния финансов посредник и личен сътрудник на Солсбъри – Валентин Чирол⁷² – съставя офертата и я изпраща в София. В офертата, съобразно задължителния търговски принцип, сега е включен текст за гарантиране на заема с първа ипотека върху строящата се линия Цариброд–Вакарел⁷³.

Офертата е изпратена за проучване в Комисията за преговорите по държавния заем. Тя дава заключение, че правителството може да сключи заема, но линията Цариброд–София–Вакарел следва да се даде в залог само срещу не по-малко от 15 млн. лв., а за останалите 10 млн. лв. БНБ да представи самостоятелна гаранция, сключвайки, съгласно постановлението на закона от 25 юни 1886 г., банков заем, облигационен заем или, съгласно по-късно приетия закон (септември 1886 г.), заем срещу съкровищни бонове.

Докато комисията се занимава с офертата, кабинетът, без участието на премиера д-р Васил Радославов, решава и изпраща тайно във Виена като свои посредници Мих. Тенев, Ив. Грозев и Ник. Странски, които да договорят заем евентуално с австроунгарски банкери. Сондират се големите банки: Винер банкферайн не проявява интерес, но Лендербанк се показва разположена да направи заема при същото условие като на Олиф–Чирол – първа ипотека на линията Цариброд–Вакарел, но и срещу задължението българското правителство да ѝ предостави всички свои бъдещи държавни заеми⁷⁴.

Тайните правителствени посредници отиват и в Берлин и преговарят с Дойче банк и с Дрезднер банк. Двете банки се отнасят благосклонно въпреки риска да предизвикат недоволството на големия си клиент Русия, която не желае подкрепа за Княжеството, преди да се е очертал изходът от държавно-политическата криза. Преговаря се изключително търговски, на икономическа почва – не случайно сред посредниците е инженер Ив. Грозев. Германската страна застъпва позицията срещу заема България да закупи от Германия целия необходим стоманен материал за линията Цариброд–София–Вакарел. Това е разбираемо, защото изграждането на въпросната линия се вписва в геополитическите интереси не само на френския и английския, но и на германския банков капитал. Както вече беше отбелязано, тъкмо тогава, през 80-те години, германските *banques d'affaires* водят интензивна външноемисионна дейност и не могат, особено когато се отнася за капиталови приливи в Югоизточна Европа, да изпуснат от вниманието си паричните нужди на България, свързани с цялостната постройка на железния път на „*pénétration pacifique*“ към периферията на Ориента.

Като резултат в дадения аспект съвсем видимо се очертава и естествената

⁷¹ ИА НБКМ, ф. 14, а.е. 3399, л. 275, а.е. 340, л. 36.

⁷² Eckardstein, H. F. von, *Lebenserinnerungen und politische Denkwürdigkeiten*, London-München 1967, Bd. II, с. 157–158.

⁷³ ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 263, л. 5–6, папка с документи по преговорите за заема.

⁷⁴ Пак там, а.е. 207, л. 5–6, телеграма от Ив. Грозев и Н. Странски, Виена, до Гр. Начович, София; Тенев, М., цит. съч., с. 88.

конкуренция между банките за българския заем. За Княжеството пък нараства възможността да лавира за изгодни условия. Заемът обаче така и не се сключва. Княжеското правителство протака, проучвайки финансовите пазари както в Лондон и Париж, така и в Берлин и Виена, тъкмо поради конкуренцията.

Тогава британската дипломация отново се вклинява в банковите преговори и за да тушира българското лавиране, както и през 1882 г., вкарва в съревнованието санкцията на Берлинския договор: източнорумелийския дълг⁷⁵ за Високата порта и васалния трибут на България за османския държавен дълг. Този път Лондон действа чрез президента на Дет пюблик отоман. Впрочем изтъкването на проблема с васалитета в заемната политика идва до голяма степен в резултат от самия развой на събитията. В началото след обявяването на Съединението княжеското правителство се опитва да не признае върху себе си задължението за източнорумелийския данък, както и княжеския трибут към Високата порта и не превежда плащанията за 1885 г. Осъзнава се обаче, че с това действие Княжеството, бездруго държавно-политически и финансово така нестабилно, се поставя в позиция на излишно противопоставяне срещу установения държавно-правен регламент на региона, срещу Великите сили, които държат в ръцете си суверенитета му, и на извънредната парламентарна сесия през юни 1886 г. връх взема политическият резон. Междувременно през април-май българската дипломация е консултирала големите банки, ангажирани с Дет пюблик отоман, преди всичко обслужващата финансовите операции на Управлението на дълга – Банк емпириал отоман. А от разговорите е станало ясно, че сключване на заем, макар и повече от необходим за финансите на Княжеството, няма да има без съблюдаване задълженията към Дет пюблик отоман и по-специално без изплащане на васалния трибут и на източнорумелийския данък⁷⁶. При консултациите с президента на Управлението сър Кайар е формулирано и конкретно вербално споразумение Княжеството да изплати за румелийския данък 92 222 турски лири (равни на 2.951 млн. лв. при курс турска лира = 32 франка) и на 20 юни 1887 г. сумата се включва в закона за бюджета⁷⁷. За трибута е определена намалена годишна вноска от 500 000 лв.

Този факт, изразяващ васалното положение на Княжеството, накърнява силно чувствата на българите. Но финансовото положение на държавата действително е тежко. Бюджетът е натоварен с нов голям разход, висящи вкупом са анюитетите на произтичащия по Берлинския договор външен дълг, а още през април 1886 г. управителят на БНБ Иван Ев. Гешов⁷⁸ е констатирал, че резервите, на които се е разчитало за построяването на линията Цариброд–Вакарел, „са изчерпани“, а специалната текуща сметка за строителното дружество на Ив. Грозев почти не обслужва строителството⁷⁹. Това строител-

⁷⁵ Източнорумелийският данък, т.е. всички приходи от територията на областта, постъпват в Дет пюблик отоман и участват в погасяването на анюитетните вноски по външния дълг на Отоманската империя.

⁷⁶ ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 1 207, л. 1–3, а.е. 263, л. 27, 28, 31, 33. Двете задължения са включени в разходния държавен бюджет, назовани като: „източнорумелийски дълг“/васалния трибут и „източнорумелийска дан“/данъка от Източна Румелия. СГ IV, 1912 г. XII Финанси, с. 370.

⁷⁷ Стенографски дневници на III ОНС, IV изв. сесия 1886; ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 263, л. 28–32.

⁷⁸ Иван Ев. Гешов си подава оставката като гуверньор на БНБ през август 1886 г., но фактически управлява банката до 18 ноември с.г., когато оставката е приета.

⁷⁹ Попов, Р., В. Танкова (съст.). Иван Евстратиев Гешов. Лична кореспонденция. С., 1944, док. 33, с. 88.

ство продължава почти по чудо благодарение на големия българин – банкера Евлоги Георгиев. Акциите на дружеството мъчно се пласират, малко хора имат средства, ала Евлоги Георгиев закупува почти целия пакет издадени акции на стойност 645 000 лв., става член на Управителния съвет и на три пъти предоставя на Ив. Грозев големи кредити⁸⁰. Да се финансира изцяло строежът, както и оборудването му обаче не е по силите на един банкер, пък бил той и по-голям от Евлоги Георгиев.

През 1887 г. продължава уговарянето на заема. Задействана е Дет публик отоман и финансовата обремененост на Княжеството е нараснала. През юни преговарящите чрез В. Чирол канят българското правителство да завърши така нужната му заемна сделка⁸¹. Но в София става кабинетна промяна. Следва обичайно „рутинно“ проучване на въпроса от новия управляващ финансовото министерство и макар че той е К. Стоилов, свиква се Великото народно събрание в Търново и на 2 август на трона сяда новоизбраният български княз Фердинанд I. Великите сили и Високата порта не го признават за законен държавен глава. Държавно-политическата криза продължава, продължава и заемната сага.

Действието преминава в активно изпълнение от страна на Дет публик отоман и Банк емпериял отоман с нейните три клона – в Константинопол, Париж и Лондон. С българските работи е натоварен членът на Административния съвет на Дет публик – Обаре Нобле, представител на френските бондхолдери. На 31 август той пристига в София и връчва нота на финансовия министър, препоръчайки споразумение, което да уреди въпроса с източнорумелийския данък с месечни вноски по начин, щото: 1) месечният режим на сервиза на дълга да започне от близка дата, 2) величината на менсјуалитетите да се доближи до сума, която да осигури амортизацията на несъбраните вноски, 3) незабавно, в най-близко време да се изплати сумата от 92 222 турски лири, вписана в бюджетния закон от 20 юни 1886 г.⁸²

На 11 септември от Цариград О. Нобле изпраща на Гр. Начович дълго писмо, с което поставя въпроса и за държавния заем. За да може България да изплати „големите си дългове“, администраторът и банкерът Нобле изтъква, че Дет публик се е погрижила да снабди Стамболовия кабинет с 25 млн. фр. Сър Венсан Кайар е заминал за Париж, следва негово посещение в Лондон и заедно с директора на Отоман банк/Банк емпериял отоман и отдавна ангажираните се с българските работи британски банкери подготвят висящото сключване на заема⁸³.

Вижда се, междуременно нещата във връзка с „една българска финансова операция“ са довели до сдружаване на британски и френски големи банки. А това е постигнато чрез много активна посредническа работа на Банк отоман, респективно чрез цариградския, парижкия и лондонския ѝ филиал, и особено на

⁸⁰ Стателова, Е., цит. съч., с. 66–67.

⁸¹ ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 263, л. 39–42, 44, а.е. 207, л. 1–3; ИА НБКМ, ф. 14, а.е. 340, л. 94, а.е. 3399, л. 277.

⁸² ИА НБКМ, ф. 14, а.е. 2860, л. 3–4, *Note concernant de Redevance de la Roumelie Orientale*, 31 август 1887 г.

⁸³ Пак там, л. 18–20.

парижката банкова къща на *M. A. Rothschild Söhne*⁸⁴. Много скоро към тях се присъединяват берлинската Блайхрьодер и виенската Кредит аншалт (*Österreichische Credit-Anstalt für Handel und Gewerbe*), родоначалник на Дойче банк и трайно свързана с консорциумите на същата⁸⁵. Към участие се насочват и Лендербанк⁸⁶, и барон Дьо Хирш⁸⁷, който вече здраво, включително фамилно, е свързан с Париба⁸⁸, също и с Дойче банк⁸⁹. Водещата Париба асоциира в своята активизираща се дейност в Средна и Югоизточна Европа още и виенската Лендербанк⁹⁰.

Вниманието на големите банки към България е привлечено от очерталата се перспектива за сериозни заемни вложения в страна, която гради усилено своите структури, има амбицията да се изравни с развитите държави в хода на тяхната модернизация и си е поставила за цел да създаде силна българска армия.

На зимната сесия на IV-ото ОНС през декември 1887 г. в тронното слово княз Фердинанд I обявява за правителствена програма замисленото от по-рано разширяване на националната железопътна мрежа в северна посока към Дунав по направление София–Свищов, също към Черно море с отсечката Ямбол–Бургас като отклонение от Хиршовата железница и на запад към Македония от София през Кюстендил до турската граница – Дефебаир. За целта депутатите гласуват нов закон за по-голям държавен заем в размер на 50 млн. лв. Гласува се и закон за специален кредит за военното министерство за 20 млн. лв. В мотивите на законите се сочи, че тези средства трябва да покрият задълженията по откупуването на Русе-варненската железница, дълговете към Дет публик отоман и да финансират „висящите и проектираните железопътни строежи“. Със специалния кредит трябва да се осигурят припаси за армията⁹¹.

Вече е достатъчно ясно, че перспектива и гаранция за осъществяването на тази програма предоставя единствено възможността за кредитиране от страна на западноевропейските „големи банки“. В условията на продължаваща държавно-политическа криза установените контакти с тях са несъмнено източникът на кураж за Стамболовото правителство.

⁸⁴ ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 263, л. 46–48, шифровани телеграми на външния министър Г. Странски от Пера/Цариград до финансовия министър Гр. Начович, септември 1887 г.; ИА НБКМ, ф. 14, а.е. 834, л. 345, а.е. 2860, л. 25. Виж *Emden, P.*, цит. съч., с. 174–175, 249–250, 270–273; *Jenks, H.*, цит. съч.; *Cameron, R. E. France and the Economic Development of Europe 1800–1914, Princeton 1961; Grunwald, K.*, цит. съч., с. 27.

⁸⁵ *Seidenzahl, F.*, цит. съч., с. 1, 10, 11 и сл.

⁸⁶ ИА НБКМ, ф. 14, а.е. 3440, л. 13, писмо на Ник. Странски до Гр. Начович, София, 17/29 ноември 1887 г.

⁸⁷ *Hallgarten, G. W. F.*, цит. съч., т. I, с. 228, *Grunwald, K.*, цит. съч., с. 27 и сл.; *BB Turkey*, № 3/1889, 261, 269, 287, 314.

⁸⁸ *Bussièrre, E.*, цит. съч., с. 15 и сл.; *Seidenzahl, F.*, цит. съч.; *Hallgarten, G.W.F.*, цит. съч., с. 245–246; *Grunwald, K.*, цит. съч.

⁸⁹ *Seidenzahl, F.*, цит. съч., с. 11, 63, 73, 74 и сл.

⁹⁰ *Тодорова, Цв.* Дипломатическа история..., с. 36; *Kohlruess, E.*, *Die französischen Kapitalanlagen in Südosteuropa im Rahmen der gesammelten Auslandsverschuldung der südosteuropäischen Länder, Leipzig 1934*, S. 5 für; *Aleksis, L.*, *Rad srpske vlade na sajmu 1904–1906 godine, Beograd 1965*, с. 141 и сл.

⁹¹ Стенографски дневници на IV ОНС, I ред. сесия, 27–29 декември 1887 г. Виж *BB Turkey*, № 3/1889, № 9, английският дипломатически агент в София до Солсбъри, Лондон, 30 декември 1887 г.

Сключване на първия външен държавен заем, 1888 г.

Настъпила е 1888 г., достигната е и точката на кипенето в дългото протакане на външното финансиране. Изминалата година е приключила с много голям за 55-милионния приходен бюджет на държавата дефицит от 15 339 724 лв. И това при положение че не са уравнени трудните сметки на държавното съкровище по строителството на съединителната отсечка Цариброд–Вакарел. Не са изплатени струпалите се тъкмо през изтеклата година високи разходи по доставката на необходимия стоманен материал⁹², без дори да става дума за нужните средства за откупуването на Русе-варненската железница и за погасяване дълговете към Дет публик отоман. Без заем държавните финанси не могат да функционират.

През май министър-председателят Стамболов разпорежда и финансовият министър на 24 май уговаря с британския дипломатически агент О'Конър формалното споразумение⁹³.

Уговорено по дипломатически път, това формално споразумение говори за подчертано разположение от страна на Лондон и урежда окончателно и цялостно проблема с Русе-варненската железница. При безпаричието на държавното съкровище се приема особено благоприятно за Княжеството решение: вместо въпросните 6 млн. в брой правителството издава съкровищни бонове за същата сума и ги предава на банковото учреждение, което ще извърши финансовата операция, със срок до 1 януари 1891 г. и лихва 6%, считано от 1 януари 1889 г. Ако търсеният държавен заем от 25 млн. или 50 млн. се сключи преди изтичането на срока за изплащането на съкровищните бонове, то същите се погасяват от заема. Откупната цена на железопътната линия включва анюитетите с лихвите на турския държавен дълг към Русе-варненската компания, капитализирани от 1 януари 1885 до 31 декември 1888 г. Срещу тази цена софийското правителство издава държавни облигации, те се поемат от банковото учреждение и то изплаща на компанията продажната цена на железницата. От своя страна *Danube and Black Sea Railway and Kuestendje Harbour Co Ltd* предава линията в собственост на България⁹⁴. На 6 юни Министерският съвет утвърждава споразумението, след което двустранно с административния съвет на компанията се уреждат техническите въпроси по предаването на линията в българска собственост.

На 5 октомври 1888 г. в Лондон е подписан заемният договор на обединените се за българската финансова сделка банки, начело и от името на една от „голямата петорка“ на най-мощните банки на Ломбард стрийт⁹⁵, тази на лорд Ейвъри Джон Лъбок – Робъртс, Лъбок & Ко⁹⁶. Предоставя се външен заем за българската държава в размер на 46 777 500 лв. срещу български държавни

⁹² Виж Попов, Р., В. Танкова, цит. съч., док. 35, с. 91.

⁹³ ЦДА, ф. 600, оп. 1, а.е. 328, л. 81 и сл., кореспонденция между Гр. Начович, София, и Ст. Стамболов, Свищов, май 1888 г.

⁹⁴ Пак там.

⁹⁵ *Emden, P.*, цит. съч., с. 245–299.

⁹⁶ ИА НБКМ, ф. 14, а.е. 2117, л. 1–2, а.е. 239, л. 1; ЦДА, ф. 600, оп. 1, а.е. 583, л. 7.

облигации 6%, погасими за 33 години. Едната трета от заемната сума е предназначена за военни припаси и за вноските в Дет публик отоман, 20 млн. – за покриване разходите по строежа на линията Цариброд–Вакарел, и около 11.3 млн. (6 млн. лв. плюс 5 363 000 лв. лихви) се изплащат на Русе-варненската компания срещу съкровищни бонове. Българското правителство не се задължава с никакви формални условия и гаранции, а облигациите, поети от Робартс, Лъбок & Ко, са освободени от тиражиране. Няма заемна емисия. Цялата заемна сума от 46.7 млн. се предоставя пряко и лично от лорд Лъбок.

При силно влошеното си финансово състояние държавното съкровище не се натоварва с обременяващи парични плащания, освен само с дължимия анюитет в размер на 3.240 млн. лв. за погасяване олихвената реална стойност на заема, която е 107 754 772 лв.⁹⁷ за дългия срок от 33 години. С анюитета казначейството фактически изкупува облигациите. Срещу това държавното стопанство непосредствено придобива ценна материална собственост – железницата Русе–Варна, възлизаща на 25 млн.⁹⁸ Държавните финанси се закрепват, уравновесява се изпълнението на държавния бюджет, осигурени са средствата за разплащане с Дет публик отоман и за съединителната жп линия Цариброд–Вакарел. За период от две години, до 1891 г., Робартс, Лъбок & Ко извършва трансфер на вноските в Дет публик отоман, през което време върху ковчежничеството на България лежат само анюитетът по руския окупационен дълг и анюитетът на сключения заем, т.е. 8.463 млн. лв. След като е уреден въпросът с източнорумелийския данък, т.е. по силата на формалното споразумение за заема, Княжеството вече поема да изплаща въпросните дължими от 1886 г. 92 222 турски лири, които се включват в бюджета в размер на 2.951 млн. лв. анюитет. Така годишната вноска/трансферът по външния дълг става 8.463 млн. лв., която сума към реализираните действителни държавни приходи 1888–1889 г. възлиза на 4.5 процента.

Със заемната сделка от 5 октомври 1888 г. правителството на Стефан Стамболов слага началото на държавния външен дълг като продукт и механизъм на държавно-финансовото развитие на управлението на страната.

Измерението на икономическата стойност на заема ще зависи от целесъобразното употребление на инвестираните чрез него средства, но в текущия момент измерима е неговата политическа стойност: българското правителство подписва официално заемния договор с прякото посредничество на британската дипломация, което обстоятелство само по себе си съдържа отношение на признаване на законността на политическия режим в България от страна на Великобритания. И това става във върховия момент⁹⁹ на държавно-политическата криза, февруари–май. Формалното споразумение е подписано на 24 май,

⁹⁷ Сумите за изплащането на този заем, както и на последвалите, са изчислявани от бъдещия директор на Дирекцията на държавните дългове Ник. Стоянов по съответна математическа формула. Между неговите данни и таблиците към заемните договори има разлики. Виж СГ, V–XIV, XII. Финанси 10, изплатени суми за държавните дългове, с. 32–33.

⁹⁸ Тевев, М., цит. съч., с. 90. Според А. Чакалов (Форми, размер и дейност на чуждия капитал в България 1878–1944. С., 1962, с. 10) стойността е 23 млн. лв.

⁹⁹ *Documents diplomatiques français, 1ère série 1871–1900* (по–нататък *DDF*), v. 2, 1888–1890, пос. № 12, 47–50, 53–56, 58, 63, 68; *Панайотов, Ив.* Русия, Великите сили и българският въпрос след избора на княз Фердинанд (1887–1896 г.). С., 1941.

когато под натиска на Русия султанът обявява за незаконен избора на българския княз и руският посланик в Цариград иска свикването на Посланическата конференция, която да отстрани принудително княз Фердинанд от България.

Втори външен държавен заем, 1889 г.

Уреждането на заемната сделка с лорд Дж. Лъбок протича успоредно с постъпки от българска страна да се спечелят банките от групата кредиторки на заема от 1888 г. да финансират правителствената строителна програма, утвърдена със закона за бюджета от декември 1887 г.

На 5 ноември 1888 г., месец след подписването на договора за заема в Лондон, като финансов агент на правителството Ник. Странски (братът на външния министър Г. Странски) съобщава от Лондон, че Н. М. Ротшилд & Сънс е готова да даде 50-милионен заем с 4% лихва¹⁰⁰. На 12 декември в София пристига американският banker Франсис Клерк, председател на *Eastern Trust Banking Company of Bankers*, Мейн, установява с посредничеството на британския дипломатически агент О'Конър контакти с кабинета и предлага заедно с английски финансови среди, с които е свързан чрез Валентин Чирол, да сключи с правителството договор за търсения заем¹⁰¹. Самият Клерк е снабден с препоръчително писмо до Стамболовия кабинет от страна на американския държавен секретар на външните работи.

Насърчен от очертаващите се добри перспективи за по-нататъшно външно кредитиране, министър-председателят Стамболов инициира мащабно разширяване на правителствената строителна програма: построяване на пристанищата във Варна и Бургас, както и разширяване на централната железопътна линия София–Варна в голяма мрежа, свързваща Югозападна България през столицата със североизточната територия на страната в направление Каспичан–Шумен–Търново–Севлиево–Ловеч–Плевен–София–Кюстендил. Отново приоритетно се проектира железният път Ямбол–Бургас, както и Кюстендил–турската граница. През декември 1888 г. Народното събрание гласува закон за това строителство, а в началото на 1889 г. за финансиране на програмата – пореден закон за по-голям държавен заем сега – 92.5 млн. лв.¹⁰² Със закона се предвижда да се направят и нови военни поръчки за въоръжаването на армията¹⁰³.

Пред европейските финансиращи банки и свързаната с тях европейска индустрия, включително военната, се очертават интересни сделки както за нови големи покупки на стоманен и подвижен материал за железниците, така и за особено доходни доставки на въоръжение и боеприпаси за българската армия. И Франсис Клерк, пребиваващ продължително в София, се заема с оползотво-

¹⁰⁰ ИА НБКМ, ф. 14, а.е. 4870, л. 78.

¹⁰¹ Пак там, а.е. 590, л. 42–43.

¹⁰² Стенографски дневници на V ОНС, 1889, III ред. сесия, кн. 1–2, с. 272.

¹⁰³ ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 365, л. 2, 3, 4.

ряване на откритата се възможност. Едновременно с банково-финансовото обсъждане на оферта в контактите си с българската страна той обсъжда и търговската страна на евентуалната сделка и уведомява министър-председателя, че се е свързал с английски оръжейници, които могат и желаят да изпълнят необходимите военни доставки за Княжеството, платими със заема. В София пристига Рътфорд Лъмли, представител на най-влиятелните английски военни кръгове и по-специално на Кралската артилерийска фабрика в Енфилд¹⁰⁴. В началото на май 1889 г. Клерк и Лъмли правят конкретното си предложение.

На 23 юни 1889 г. по доклад на Стефан Стамболов Министерският съвет приема по принцип предложението. Два дни след това с указ на княз Фердинанд кабинетът натоварва министъра на финансите да сключи с Клерк и Сие заем от 1 млн. лири стерлинги, или 25 млн. лв., при условия: 6% лихва с емисионен курс 85.25%; сумата се внася на правителството на пет части – септември и ноември 1889, януари, март и май 1890 г. За гаранция на заема се дава първа ипотека върху жп линията Цариброд–София–Вакарел¹⁰⁵ и предвидената за строеж линия Ямбол–Бургас. На 5 юли 1889 г. Франсис Х. Клерк, от една страна, и Иван Салабашев, от друга, подписват заемния договор. Рътфорд Лъмли поема задължението да достави за българската армия патрони и пушки бердани, продукцията на Енфилд¹⁰⁶.

До средата на август 1889 г. с посредничеството на Валентин Чирол окончателно са уредени работите с банковата група в Лондон и с военните доставки от Енфилд. На 23 август обаче Клерк е поканен в кабинета на министър-председателя и в присъствието на финансовия министър бива уведомен, че от българска страна се желае „изменение на заемния договор“. Оказва се, че под конкурентен натиск изпълнението на договора фактически се преустановява¹⁰⁷. Вместо в Лондон заемът се сключва във Виена, тогава не по-малко привлекателно място, което, както пише Фриц Зайденцал, „блестеше в международния финансов гешефт“¹⁰⁸.

Докато Клерк и Лъмли, О’Конър и В. Чирол са уреждали заемния договор, включително подписването му на 5 юли, виенското Външно министерство предприема решително действие – обещава подкрепата си и насочва Лендербанк към изземване на заемната сделка от Клерк-Лъмли. През май 1889 г. на среща, устроена в самата Балхауз, т.е. австроунгарското Външно министерство, директорът на банката Паул Хан уведомява българския дипломатически агент във Виена Гр. Начович, за да предаде в София, че неговата банка възнамерява да сключи заем с България „при по-необвързващи условия“ от тези, предлагани от нея в преговори, водени през 1887 г., а също така по-добри и от предлаганите от американския банкер Клерк¹⁰⁹.

¹⁰⁴ Пак там, ф. 600, оп. 1, а.е. 1648, л. 152.

¹⁰⁵ На 1 август 1888 г. линията е завършена и предадена на държавата за експлоатация.

¹⁰⁶ ЦДА, ф. 600, оп. 1, а.е. 1648, л. 156–157.

¹⁰⁷ Пак там, л. 35–36; Тодорова, Цв. Дипломатическа история..., с. 107–110.

¹⁰⁸ *Seidenzahl, F.*, цит. съч., с. 42.

¹⁰⁹ ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 368 (нова сигнатура); ИА НБКМ, ф. 14, а.е. 4735, л. 5 и сл., *Mémoire privé*, 17/29 май 1889 г.

В началото на юни Гр. Начович е натоварен да съобщи на австроунгарския външен министър Калноки, че Министерският съвет в София приема предложението на Лендербанк, но поставя за обсъждане и удовлетворение от страна на Балхауз свои насрещни искания относно Източните железници в защита на българската търговия; българското правителство е недоволено от управлението на линиите от Австрийските държавни железници, от това, че на българска територия по протежението Белово–Мустафа паша (Свиленград) са въведени твърде високи превозни тарифи и че не се осигурява достатъчен вагонен парк за транспортирането на договорените по външнотърговския обмен български стоки, както и на европейски стоки за вътрешния български пазар¹¹⁰. В отговор граф Калноки уверява, че се нагърбва да окаже „личното си и авторитетно съдействие“ пред Дирекцията на Дружеството на Източните железници в Париж, за да се удовлетворят исканията на България за подобряване режима по линията. Наистина от Париж нареждат на своя представител във Виена и в София да направи всичко за задоволяване на българската страна. Уведомена от Париж, Дирекцията на компанията в Константинопол също приема да изпълни поставените от софийското правителство искания¹¹¹.

Външният министър Г. Странски нарежда на Гр. Начович да благодари на граф Калноки и да подчертае, че Стамболовият кабинет е взел под внимание ходатайството на австроунгарския външен министър. Заедно с това дипломатическият агент е оторизиран да помоли виенския кабинет да осигури за София една „бърза и изгодна“ доставка на пушки за армията. Възлагайки задачата на агента във Виена, Георги Странски запознава с въпроса и австроунгарския дипломатически агент в София Стефан Буриан, който с изключителна енергичност се заема да уреди покупката на пушките „в най-кратък срок“. Между граф Калноки и виенския военен министър се уговаря „бързото изпълнение“ на покупката¹¹².

През август 1889 г., след като е изоставил договореното с Клерк-Лъмли, кабинетът проявява нетърпение да подпише заемния договор с Лендербанк. Но динамично развилите се отношения с Виена също попадат под конкурентния натиск – сега от страна на барон Хирш и от руска страна, пряко преплетено с политически интереси. На 19 август във Виена барон Морис дьо Хирш разговаря секретно в българското дипломатическо агентство с Гр. Начович и го запознава с намерението си да уреди при „подходящи“ банки един голям заем, който „да послужи“ на България както политически (държавно-политическата криза продължава), така и за да „постави правителството в положение да изкара железницата и портовете, които е проектирало“. Той пояснява, че не граф Калноки има заслугата за удовлетворяването на българските претенции към Източните железници. Тъкмо Австрийските държавни железници, на които Хирш е прехвърлил управлението, са учредението, което поддържа въпросния

¹¹⁰ ИА НБКМ, ф. 14, а.е. 349, л. 3–6, доклад на Гр. Начович, Виена, до Г. Странски, София, 3 август 1889 г.

¹¹¹ ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 368, 369, 429; ИА НБКМ, ф. 14, а.е. 349, л. 8.

¹¹² По този въпрос интересни документи във: *Die Große Politik der europäischen Kabinette /1871–1914/* Berlin, 1922–1927, Bd. IX, с. 67, 79, 82, 98; ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 365, л. 3, шифрована телеграма от Г. Странски, София, до Гр. Начович, Виена, 24 юни 1889 г., л. 4, шифрована телеграма от Гр. Начович, Виена, до Г. Странски, София, 25 юни 1889 г.

неблагоприятен транспортен режим по линията на българска територия. Заслугата е на „най-добрия мениджър“¹¹³ на *Compagnie des chemins de fer de l'Europe orientale*, генералния директор на клона в Константинопол Ото фон Кюлман, заедно с клона в Париж.

Всъщност зад дирекцията на парижкия клон на компанията стои първата от лансираните сега „подходящи“ банки – Париба. Предвид на това, развива предложението си Хирш, нужно е малко „благоразумие“ от страна на софийския кабинет и да уреди междувременно предизвикания от него конфликт поради самоволното завземане от българските власти на експлоатацията на току-що завършената жп отсечка Белово–Вакарел през август 1888 г. Строежът е изпълнен от поелата го преди година *Compagnie de raccordement* на граф Витали, финансирана от Париба. Така че баронът съветва кабинета в София да заплати на предприемаческата строителна компания следущия се наем за незаконната експлоатация през изтеклото време август 1888 – август 1889 г. Това би направило възможен търсения голям заем от 92.5 милиона¹¹⁴.

Узаконяването на експлоатацията на линията Белово–Вакарел от българска страна е от голямо държавно-политическо и стопанско значение и Стамболовият кабинет бързо влиза в преговори по въпроса. През ноември 1889 г. се подписва споразумение с М. Хирш и О. Кюлман на база прехвърляне върху България правото на експлоатация на Белово–Вакарел; за периода август 1888/август 1889 г. българското правителство изплаща на граф Витали следущия се наем. Генералният директор Фон Кюлман урежда срочно със съзерена Високата порта всички формалности по прехвърлянето¹¹⁵. Назрява моментът за подписването на заемния контракт. В преговарянията с М. Хирш се изяснява, че Лендербанк, участвала в групата на Париба, която е финансирала *Compagnie de raccordement*, макар и да обслужва австроунгарски политически интереси и виенската заемна политика с България, фактически генерално обвързва банковата си дейност с френските банки, асоциирани с Париба. Последната впрочем, с голям капитал, е и главната нейна учредителка.

По такъв начин ориентирането на Стамболовия кабинет към Лендербанк всъщност поставя подготвяната заемна операция в ръцете на френските „големи“.

Междувременно обаче още в края на юни е отстранен опитът за конкуренция от руска страна. Чрез български комисионер, при прекъснати дипломатически отношения между двете държави, кабинетът е сезиран с предложение, иницирано от руския външен министър Николай фон Гирс, да сключи „много изгоден контракт“ с руските оръжейници и на България да се доставят незабавно 30 хиляди пушки берданки. Министър-председателят не оставя кабинетът да се занимава с това предложение¹¹⁶ и в края на ноември 1889 г. внася в Народното събрание законопроект за заем с Лендербанк за 30 млн. лв.

¹¹³ Seidenzahl, F., цит. съч., с. 74.

¹¹⁴ ЦДА, ф. 304, оп. 1, а.е. 4, л. 8–14, доклад на Гр. Начович, Виена, до Ст. Стамболов, София, 22.VIII./3.IX.1889 г.

¹¹⁵ ИА НБКМ, ф. 14, а.е.173, л. 174.

¹¹⁶ Feis, H., *Europe World's Banker 1870–1914*, с. 272; DDF, v. 7, Монтебело, френският посланик в Константинопол, до френския външен министър, Париж, 22 октомври 1889 г.

Заемът е разработен във финансовата схема на нереализирания договор с Клерк–Лъмли. Гласуван е на третата редовна сесия на V-ото ОНС. Дава се право на правителството да сключи емисионен заем с Лендербанк на стойност 30 млн. лв. при 85–87% цесионен курс с лихва 6% за 33 години с полугодишни падежи, платими в злато ал пари. В мотивите на закона се казва, че 10.2 млн. лв. от производението на заема служат за „доизкарване на жп л. Цариброд–София–Вакарел и за изплащане на дълговете по откупуването на жп л. Русе–Варна“. Разбира се, линията Цариброд–Вакарел е завършена и е в експлоатация от лятото на 1888 г., но както по Русе–варненската железница, така и по нея има да се доизплащат извършени разходи. Без да се фиксира конкретна сума, част от останалата половина на производението се предназначава за въоръжението на армията¹¹⁷. При лихва 6% заемът се остойностява на 69 242 167 лв. Анюитетът за погасяването му възлиза на 2.1 млн. в два падежа по 1 050 000 лв.

Като гаранция за изплащането на заема правителството дава в ипотека жп линиите Цариброд–София–Вакарел и проектираната за строеж със средства от заема линия Ямбол–Бургас. Ако българското правителство не успее да изплати изтеглените в погашение купони от облигациите 6 месеца след падежите им, заемодавецът поема експлоатацията на линиите. Ако в течение на две години дългът не бъде изплатен, кредиторът добива право да продаде ипотекираните линии¹¹⁸. Като допълнителна гаранция правителството е в състояние да заложи приходите от митниците (по това време те осигуряват солидно приходно перо на бюджета – 5 млн. лв. годишно).

За емитирането на заема Лендербанк привлича австрийската инвестиционна банка Винер банкфайн и с минимално участие, малко над 1% – Пестер унгарисх-бьомисхе комерциалбанк (*Pester Ungarisch-Böhmische Commerzialbank*), Будапеща. Императорският финансов министър на 1 декември 1889 г. дава съгласие виенската борса да котира облигациите на заема¹¹⁹. Обявената емисия върви успешно, въпреки че берлинската, парижката и лондонската борса се въздържат от котировка¹²⁰, и двете виенски банки внасят веднага в БНБ 15 млн. лв., т.е. половината от сумата на заема. През 1890 г. те внасят и втората част от чистото произведение, възлязло на 25 650 000 лв.¹²¹

Освен политически успех на кабинета, заемът отбелязва положителен икономически резултат. Наистина, не се реализира заемна сума от 92.5 млн., но казначейството в сравнително недълъг срок получава цялото чисто произведение от 25 650 000 в налични пари, които директно покриват плащанията за 1889/1890 г. към Дет публич отоман и анюитета по заема за 1888 г. наред с

¹¹⁷ *Deutsches Zentral Archiv, Potsdam, Auswärtiges Amt* (по-нататък *ZDA AA*), Bd. 8138, л. 43, 97–100, Bd. 8139, л. 48, 56, 62; *Feis, H.*, цит. съч., с. 281–283. Авторът е твърде категоричен, отбелязвайки, че заемът бил изразходван „главно за въоръжение“.

¹¹⁸ Освен стенографските дневници на НС виж още: *MOL, IV, Bulgár allamikölcsönök* 595, ъ. 13; *Finanz-Archiv, Wien, Präsidium des K.K. Finanzministeriums 1889*, № 5657, 5718; Сборник държавни финансови закони, с. 272–278.

¹¹⁹ *MOL, IV Bulgár hitelek*, 1131, *Bulgár allamikölcsönök*, 595; *Finanz-Archiv, Wien, Präsidium des K. K. Finanzministeriums 1889*, 5657.

¹²⁰ *Тодорова, Цв.* Дипломатическа история..., с. 118, 119, 124 (бел. 65).

¹²¹ Срв. *Тевев, М.*, цит. съч., с. 106–107; *Салабаев, Ив.*, цит. съч., с. 74; *Чакалов, А.*, цит. съч., с. 28; Стенографски дневници на Х ОНС, I и. с., 16.06.1899 г., с. 297.

текущи разходи по общественото строителство и за нуждите на армията. Запазва се бюджетно равновесие.

Трети външен държавен заем, 1890 г.

Развивайки динамично финансовата си политика, преследваща грандиозно за националните стопански измерения общественостроителство, както и модерна силна армия съгласно с държавно-националната обединителна стратегия на Княжеството, Стамболовият кабинет, и преди всичко министър-председателят, преценява за целесъобразно без прекъсване да продължи преговорите с европейските банки за последващо финансиране на текущата правителствена програма, която е разчетена на 92.5 милиона лева.

За да се осигурят наложителни средства за вече започналото изпълнение на програмата, бюджетната комисия опитва да представи разходната част на бюджета за 1890 г., без да впише анюитетите на заемите от 1888 и 1889 г., както и наема за жп линията Белово–Вакарел. Опитът пропада, Народното събрание гласува включването им в Закона за държавния бюджет за 1890 година¹²². Изчислява се обаче, че до края на 1890 г. за строежите на националната железопътна мрежа и за всички други държавни разходи, включително обслужването на външния дълг, са необходими около 100 млн. лв.¹²³, а приходната част на бюджета, макар и с малко, не достига 90 млн. лв.¹²⁴ При това положение в началото на 1890 г. министър-председателят възлага на дипломатическия агент във Виена Гр. Начович да постигне „бързо“ нова емисия от 30 млн. лв. при Лендербанк.

Бърз резултат обаче няма, защото междувременно настъпва промяна в координатната система на външноемисионната дейност на висшия европейски финансов елит.

Към 1890 г. Дойче банк пренарежда някои отношения между bankerите, финансиращи в региона. Измежду всичките европейски „големи“ тя спечелва изключително конкурентната борба в Цариград за легендарната Багдадска железница. На 4 октомври 1888 г. тя получава султанска концесия за Анатолийските (малоазиатските) линии, обвързана със задължението да предостави съответно заем на Високата порта. През ноември 1888 г. само със свой капитал тя емитира 5-процентен османски държавен заем от 30 млн. марки (37.5 млн. фр.). През следващата година, 1889-а, берлинската *banque d'affaires* учредява строителното дружество за изпълнение на железопътния проект – *Anatolische Eisenbahngesellschaft*, привличайки за генерален директор Хиршовия мениджър Ото фон Кюлман. В този момент на дневен ред излизат и въпросите, предизвикващи

¹²² СГ, V–XIV, 1922 г., XII. Финанси. 10. Изплатени суми за държавните дългове, с. 32.

¹²³ Според изчисления на Дет публич отоман, която борави с точни данни за външния държавен дълг на Княжеството и съответните амортизации. ИА НБКМ, ф. 14, а.е. 2860, л. 34–37, доклад/копие, френски език, за държавния дълг на България, съставен в Дет публич отоман, Константинопол, 16 септември 1890 г., а.е. 4871, л. 15, бележки на Гр. Начович, Виена, 22 март 1890 г.

¹²⁴ СГ, IV, 1912, с. 351.

ожесточена конкуренция – привличането на достатъчно силни капитали и особено процентното им участие в едно от най-големите начинания във финансово-икономическата история на XIX в. (с продължение в XX век) – железопътното свързване Константинопол–Басра, респективно Европа–Персийския залив.

С трудните за решаване проблеми изцяло е ангажирана дипломатията, а и тя самата по политически съображения създава нови. Мъчно е да се постигне съвместимост между банкерските и националните геополитически интереси на отделните Велики сили. До това време едва ли има по-напрегната ситуация на междубанкови контакти и писмена кореспонденция за сътрудничество в една финансова операция на европейския банков капитал, каквато е строежът на османските железници. С не по-малко напрежение, препятствия и изненадващи обрати на сътрудничество и нелоялност са наситени дипломатическите отношения между Германия, Англия, Русия, Франция, Италия, Австро-Унгария, България, Османската империя¹²⁵.

В дадената обстановка интересът на Дойче банк и първата стъпка, която тя трябва да направи, е да поеме в свои ръце Хиршовото Дружество на Източните железници, което до момента е привилегированият султански предприемач на железниците в Османската империя. В самото начало на 1890 г. се заговаря за това, а в ранната пролет Морис дьо Хирш ѝ продава *Compagnie des chemins de fer de l'Europe Orientale*. Берлинската банка изкупува контролния пакет акции на дружеството заедно с австрийската „голяма“ Винер банкферайн, която наскоро със заема на софийското правителство от 1889 г. е застъпвала интересите на берлинската си родоначалница, и по-конкретно в обвързаността на същата с Фридрих-Круповата военна индустрия. Така в съдружието с Лендербанк чрез българския заем Винер банкферайн фактически договорира и преки германски военни доставки за Княжеството, така че от този заем нататък ускорено, с увеличаващи се партии, в твърде трудна за Дойче банк конкуренция с френските военни индустриалци, българската артилерия се въоръжава с Крупови оръдия¹²⁶.

В изкупуването на акциите участват още Дрезднер банк и дармщатската *Banque de commerce et de l'industrie*. Акционер от години е и остава в дружеството силната берлинска банкова къща Блайхрьодер, така щото: от доминирана от френски акционерен и банков капитал (в лицето на Париба и Банк отоман) сега Компанията на Източните железници с нейната капиталистически модернизираща роля в Ориента се поема от германския банков капитал¹²⁷. Със закупуването на Хиршовото дружество Дойче банк има вече в своя собственост и експлоатация 1260 км железопътни линии в Европейска Турция, включително отсечката на централния път Саранбей (Белово) до Мустафа паша (Свиленград), наскоро построената от граф Витали свързваща отсечка Белово–Вакарел,

¹²⁵ Виж драматургично възпроизведени тези отношения във: *Seidenzahl, F.*, цит. съч.

¹²⁶ *ZDA AA*, Bd. 5236, 8138, 8139.

¹²⁷ Виж *Du Velay, A. Essai sur l'histoire financière de la Turquie*, Paris, 1903, № 570–571.

както и подготвяното трасе Ямбол–Бургас. В Цюрих с консортиите си Дойче банк учредява вече ново *Betriebsgesellschaft für Orientalische Eisenbahnen* и неговия финансиращ орган, съответно специализираната банка Банк фюр ориенталише айзенбанен (*Bank für Orientalische Eisenbahnen*).

С оглед на българските и общо на балканските работи от по-особена важност в пренареждането на отношенията изпъква съвсем определено увеличаването на тежестта на участието на Дойче банк и общо на германския капитал и влияние в Дет публик отоман. До момента тук доминиращ е френският капитал чрез Париба и консортиите й Креди лионе, Сосиете женерал, Контоар национал д'есконт и главно чрез изключителната нейна, на Париба, креация Банк емпериял отоман/Отоманската банка, със 70 филиала в различните краища на Османската империя, включително – преди Съединението и след това – в Пловдив. До момента, през 80-те до началото на 90-те години, Отоманската банка е изместила английското влияние и не само извършва финансовите операции по заемите на Високата порта, но като банка на Дет публик функционира с правата на държавна емисионна банка, извършва всички платежи (срещу комисионен процент) по приходите и разходите на империята, включително васално-трибутарните от Княжеството. А администрацията на турския дълг съобразно капиталовото участие е съставена на първо място, пред Великобритания и Германия, от синдиката на Париба и на самата Отоманска банка¹²⁸. Сега обаче, спечелила Анатолийската концесия и във връзка с нея турските държавни заеми, Дойче банк излиза по-напред в съотношението на позиции и влияние в Константинопол и региона: тя прехвърля второто място на представителите на английския капитал – лондонския *Council of foreign bondholders*, и заставя френските банкери да се отнасят равностойно с едно силно германско партньорство, и то не само по отношение на Османската империя. Тук е началото и на неизменното по-нататък, през последвалите почти три десетилетия, съдружие на Париба и Дойче банк с процентно разпределение на участието им при сключването на българските заеми и формирането на българския външен държавен дълг.

Събитията се застигат и докато Гр. Начович трябва да търси при Лендербанк нов държавен заем, който така и не се осъществява тъкмо поради събитията, министър-председателят Стефан Стамболов се ориентира към Дойче банк. Тя от своя страна пък е вече достатъчно заинтересована от България.

През юни 1890 г., връщайки се от Константинопол на път за Берлин със „своя“ Ориент-експрес, генералният директор на Дойче банк д-р Георг Сименс спира в София и съпроводен от посредника Паул Кауфман, установен вече като представител на Круп в княжеската столица, посещава Стефан Стамболов в дома му. По инициатива на банковия директор се обсъждат по-нататъшните от-

¹²⁸ Wiedenfeld, K. *Die deutsch-türkischen Entwicklungsmöglichkeiten*, in: *Schriften des Vereins für Sozialpolitik, München und Leipzig*, 1916, Bd. 115, с. 388–389; докладите, изнесени на V Международен конгрес по стопанска история, Ленинград/Санкт Петербург, 1970: Bouvier, J. *Banques, crédit et développement en France des années 1850 jusqu'à la première guerre mondiale*, u Cameron, R. *Banking and Credit as Factor in Economic Growth*.

ношения на българското правителство с новата компания – *Betriebsgesellschaft für Orientalische Eisenbahnen*, а българският министър-председател информира гостата си за текущата потребност на кабинета от външно кредитиране. До формално уговаряне не се стига¹²⁹, извънредно големи са поетите от Дойче банк финансови ангажименти в Турция. Установен е обаче важен непосредствен контакт между кабинета и банката, вземаща преднина във финансовоинвестиционната дейност в региона.

Във Виена при Лендербанк няма движение по въпроса за заема. Обаче след посещението на Г. Сименс в София с него се заема Отоманската банка, естествено, целейки да попречи на засилването на позициите на Дойче банк в България. Обаче Нобле запознава Гр. Начович и обсъжда с него проект за друг заем, много по-голям, отколкото Лендербанк може да поеме¹³⁰, и чрез дипломатическия агент д-р Вълкович в Цариград отправя до софийския кабинет формално предложение: финансова група при Дет пюблик отоман в синдикат с Банк емпериял отоман е готова да предостави на българското правителство заем в размер най-малко на 125 млн. фр. с лихва 5%, който „не само да даде капиталите за железопътното строителство, но и да покрие целия държавен дълг на Княжеството“¹³¹.

Министър-председателят обаче се надява на Дойче банк, отчитайки една нараснала нейна заинтересованост от българските работи след откупуването на Източните железници. И предложението на Обаре Нобле той така и не внася за обсъждане в Министерския съвет.

На свой ред Георг Сименс, който узнава за постъпката на Нобле, по най-бърз начин срещу банкови ипотечарни облигации предоставя 10 млн. лв. заем на Българската народна банка¹³². Управителят на банката М. Тенев е помолен от министър-председателя да помогне за погасяване на излизащите в падеж анюитети на заемите от 1888 и от 1889 г. и още през лятото на 1890 г. търси такъв заем. В банковата централа се преценява, че БНБ може вече с успех да пласира свои облигации. Наистина, през тази 1890 г. тя работи с 53 „странни“ (външни, чуждестранни) кореспонденти, между които с големи обороти по сметките им в БНБ са и Париба, и Дойче банк, и други големи банки, свързани с финансови сделки с Княжеството, като Робартс, Лъбок & Ко, Лондон; *The Anglo Foreign Banking Co Ltd*, Лондон; Банк отоман в Париж, Константинопол, Санкт Петербург, Одрин, Пловдив; Креди лионе, Париж, с всичките ѝ клонове в Константинопол, Женева, Брюксел, Лондон, Санкт Петербург; Дисконто-гезелшафт, Берлин; Берлинер ханделсгезелшафт (*Berliner Handelsgesellschaft*); *Ådåçáíåð ááíê; Darmstädter Banque de commerce et de l'industrie*; Винер банкферайн; Лендербанк в Париж и Виена; Пестер унгарише комерциал банк, Будапеща. Освен тях кореспонденти на БНБ са и още ред по-малки европейски търговски банки. Сред тях са и централните банки на съседните балкански държави¹³³.

¹²⁹ ИА НБКМ, ф. 14, а.е. 4406, л. 1, 2.

¹³⁰ Пак там, а.е. 2860, л. 34–39.

¹³¹ Пак там; ЦДА, ф. 508, оп. 1, а.е. 198.

¹³² Тенев, М. цит. съч., с. 358–362.

¹³³ ЦДА, ф. 285, оп. 2, а.е. 2, Кореспонденти; Българска народна банка. Сборник на окръжните писма..., Списък на странните кореспонденти..., с. 357–359.

Гуверньорът М. Тенев прави постъпки най-напред в Лондон, но безрезултатно. През септември пристига в Берлин и получава заема. Нещо повече, информирана от управителя на БНБ за състоянието на нещата, Дойче банк решава да подкрепи и допълнително Стамболовия кабинет и екстрено през октомври, докато М. Тенев е в Берлин, оформя сключване с българското правителство на заем от 5 млн. лв.¹³⁴

Третият външен заем на Княжество България е факт.

Сключва се неголям, по същество краткосрочен 7-процентен държавен заем във формат 3 млн. лв. срещу държавни съкровищни бонове и 2 млн. лв. срещу депозираните в банката кредитор ипотекарни облигации на БНБ. Дойче банк приема участие на Отоманската банка в него в частта от двата милиона. Правителството получава незабавно и директно в налични пари сумата 5 млн. лв., която му позволява да се справи с обслужването на външния дълг, имайки на разположение и 10-те милиона заем на БНБ, предназначен поначало за същата цел. Извършва се трансфер в размер на 8 987 590 лв. по дълга към Дет публик и анюитетите на заемите от 1888 и 1889 г. При наличен външен кредит от 15 млн. лв. държавният бюджет се оказва в състояние да погаси 8.8 млн. лв. и от руския окупационен дълг, по който няколко години наред не са правени вноски.

Бюджетното упражнение за годината приключва без дефицит¹³⁵. Платежният баланс става стабилен.

Равносьметката, 1890 г.

В началото на последното десетилетие на XIX в. равносьметката показва:

През 1890 г. в приходно-разходния бюджет на Княжеството позицията на произведения външен държавен дълг е в размер на 82.7 млн. лв.¹³⁶ Съответно за периода на образуването на тази сума бюджетните държавни приходи възлизат на 273.9 млн. лв. Следователно главницата по външния дълг се отнася в 6.1% към държавните приходи. Това съотношение обаче е неработещо в текущото стопанско управление¹³⁷.

За функционирането на държавните финанси имат значение анюитетните плащания. През 1890 г. за погасяване на падежите на трите заема това са 9.9 млн. и 9.8 млн. към Дет публик отоман; по руския окупационен дълг се изплащат 8.6 млн. лв., или общо плащанията по клаузите на Берлинския договор и заемните анюитетни вноски са 28.3 млн. лв. Тоест към приходния бюджет 1888–1890 г. външната държавна задлъжнялост възлиза на 10.3%. (Сумата на приходния бюджет е 273.9 млн. лв.) Или, може да се каже,

¹³⁴ Тенев, М., цит. съч., с. 109.

¹³⁵ СГ, IV, 1912, XII. Финанси, 9 и 10. Действителен приход на държавата..., с. 351, 357.

¹³⁶ Пак там.

¹³⁷ СГ, IV, 1912, 10. Положение на държавните дългове, с. 372.; виж Тодорова, Цв. Външният дълг на България през военно време 1913–1918 г. – Исторически преглед, 2002, кн. 5–6, с. 53–54, 62–64 (в таблицата има известни цифрови грешки, тук се коригират).

въпросният процент не утежнява чувствително упражняването на бюджета. От значение е, че анюитетната сума се погасява чрез външния кредит от 15-те милиона – заемите за БНБ и правителството, предоставени от Дойче банк. И сега, и по-нататък, както ще се види, анюитетното погасително банкиране се осъществява най-често чрез самите външни заемни средства.

Общо до края на 1890 г. за започналото изграждане на националната железопътна мрежа се влагат над 83 млн. лв. Преобладаващата част от тази сума – 73.9 млн. – идват от заемите от 1888, 1889 и 1890 г.

В орбитата на съперничество и сътрудничество между кредиторите. Заемът от 1892 г.

Стамболовият кабинет не прекъсва усилията си да получи големия заем от 92.5 млн., който да осигури изплащането на правителствената програма за изграждането на националната железопътна мрежа и пристанищата.

Това става през 1891 г., в динамичната обстановка на групирания и прегрупирания на европейските политически и банково-финансови сили – процеси, които протичат от края на 80-те и през 90-те години на века. Така например сближаването между Франция и Русия в този период се дължи и на мащабната финансираща дейност на Париба. През 1888 г. тя е сключила договор за първия руски заем от 500 млн. фр., чиито облигации намират моментална котировка на парижката борса, последвани през 1890 г. от втори руски заем от 360 млн. фр. с 4% лихва и консолидиране на първия в 4.5-процентен заем за построяване на руската железопътна мрежа. През 1890 г. в синдикат с Креди лионе, Креди дьо фонсие дьо Франс „голямата“ Париба предоставя на императорското руско правителство поредния заем от 500 млн. фр. с 3% лихва и това е началото на второто (след Багдадската жп линия) голямо начинание на европейския финансов капитал през XIX в., в случая на френските *banques d'affaires* – строежа на Транссибирската линия. След посещение на френския флот в Кронщат се подписва и първото между двете страни политическо съглашение – военната конвенция Франция-Русия, която се отразява негативно върху отношенията Франция-България.

В духа на тези събития френската дипломация официално заявява подкрепа на руската позиция на непризнаване законността на княза и режима на Стамболов¹³⁸. В Берлин също държат на позитивно развитие на отношенията със Санкт Петербург и оттам изрично се заявява, че германските управляващи третират принц Фердинанд и правителството в София извън международната юрисдикция¹³⁹. Не толкова Великобритания, а повече Австро-Унгария обаче, съобразно антируската си балканска политика, проявява дипломатическа лоялност към България. При това особено подчертано по повод на устроения през март 1891 г. атентат срещу министър-председателя Стамболов. При това положение, като отбелязва, че при създалите се обстоятелства германската

¹³⁸ *Documents diplomatiques français, 1ère série*, v. IX, предговор.

¹³⁹ *Die Große Politik der europäischen Kabinette* (1871–1914), Bd. IX, c. 63, 97.

политическа позиция възпира Дойче банк от кредитиращи кабинета операции, през май 1891 г. Ст. Стамболов изпраща във Виена заелия поста финансов министър Гр. Начович отново за преговори с Лендербанк.

Българският финансов министър със съдействието на външния министър граф Калноки подновява контакта с директора на Лендербанк П. Хан. След месец в подкрепа на мисията на Гр. Начович във Виена пристигат самият княз Фердинанд, пътувайки инкогнито като граф Мурани, и министър-председателят, благодарение на което на 19 юли Лендербанк декларира готовността си да отпусне 80-милионен заем с 6% лихва за 33 години. В момента на подписването на меморандума банката предоставя на българското правителство 15 млн. в налични пари и в документа се дефинира, че остатъкът се оптира в четири части, като през всяка следваща година в София се броят по 20 млн. за опция, при емисия на първата 85%, на втората – 86%, на третата – 87%, и на четвъртата – 88 процента. Тя е готова също така още преди ратифицирането на заемния договор да удовлетвори, и то незабавно, междувременно поискания от българската страна 4 млн. аванс¹⁴⁰. Последният е неотложно нужен на държавното съкровище за изплащане на анюитетите на сключените заеми на излизащите им падежи юли-август-септември.

На 23 юли граф Калноки се среща със Стефан Стамболов и веднага след това е оформен заемният контракт¹⁴¹. Министерският съвет го одобрява. Министър-председателят обаче, който лично участва в изработването на документа, отлага внасянето му за ратифициране в Народното събрание. След мартенския атентат министър-председателят е предприел строги полицейски действия, което става добър повод за развихряне на опозиционна кампания срещу него, създавайки обстановка, неблагоприятна за ратификация. Особено доколкото опозицията изостря отношенията, подлагайки на критика тъкмо заемния договор, който, дело на „диктатора министър-председател“, е вкарал Княжеството в „политическа и икономическа зависимост от Австро-Унгария“¹⁴².

Конкуренти в заемните операции, застъпниците на френските и британските бондхолдери и банков капитал в Константинопол Обаре Нобле и Венсан Кайар веднага се намесват. Те подлагат българското правителство на познатия натиск с вноските към Дет пюблик отоман с цел да изместят Лендербанк от голямата заемна сделка със София. На 16 септември двамата банкери и администратори на Дет пюблик връчват на дипломатическия агент в Цариград д-р Вълкович протест за това, че правителството не е изплатило през 1890 г., а вече и на просрочван падеж за 1891 г. вноската в Дет пюблик по васалния трибут¹⁴³. Те инициират освен това специално разглеждане в Административния съвет на Дет пюблик на „българския случай“, при което се взема решение комитетите на бондхолдерите в Берлин, Париж и Лондон да изискат от Високата порта да

¹⁴⁰ ИА НБКМ, ф. 14, а.е. 328, л. 72, 74.

¹⁴¹ Пак там, а.е. 440, л. 90, бележки на Гр. Начович, 10/23 юли 1891 г.

¹⁴² Пак там, а.е. 3729, л. 15; също в печата.

¹⁴³ Пак там, а.е. 834, л. 509; СГ, IV, 1912, XII. Финанси, 15. Изплатени суми за държавни дългове, с. 370.

принуди София да изплати дълга си¹⁴⁴. Натискът става толкова по-тежък и поради това, че Дойче банк заради своите мероприятия по Анатолийската концесия все повече се насочва към сътрудничество с ангажираните в Дет публик отоман главно френски банкови кръгове. По тяхно внушение ведно с постъпките на О. Нобле и В. Кайар берлинската банка иска от Стамболовия кабинет в съкратен срок да изплати съкровищните бонове по заема от 1890 г. Такова искане отправя и Банк емпириал отоман¹⁴⁵.

В инструментите на натиска се включва и следващото поред задължение на Княжеството по Берлинския договор – съблюдаване режима на капитулациите. Поради некоректно поведение към кабинета с правителствено разпореждане е изгонен от София френският кореспондент на лондонската агенция „Хавас“. Ала поставена във въпросния режим, княжеската юрисдикция не може да си позволи подобно действие. Съгласувано със Санкт Петербург, през януари 1892 г. френското Външно министерство подготвя скъсване на отношенията със София и се обръща към подписалите Берлинския договор да приложат „необходимите мерки“ срещу нарушаването на капитулационната клауза в България¹⁴⁶. Несъгласие с френския акт изразява не друг, а ревностният поддръжник на Берлинския договор и не по-малко верен следовник на антируската линия в балканската политика от страна на Дунавската монархия – австроунгарският външен министър граф Калноки. Противно на Ке д'Орсе той заявява, че смята постъпката на българското правителство за „напълно законна“¹⁴⁷.

В натиска върху кабинета е нанесена пробойна. Тогава Стефан Стамболов, отблъснал междувременно атаките на вътрешната опозиция, изпраща бързо финансовия министър отново във Виена със задачата да сключи заема. През май 1892 г. Лендербанк потвърждава договорения контракт и дава съгласие предвид анюитетните вноски по външния дълг да проведе незабавно емисия на 10 млн. фр. от заема вместо поискания аванс от 4 милиона¹⁴⁸. И на 27 май финансовият министър Гр. Начович от името на българското правителство и Лендербанк приемат текста на заемния договор, и то със значително увеличен размер на заемната сума: 142 780 000 лв., с лихва 6%, с по-нисък цесионен курс, вече на шест опции в пет години (до 1898 г.) и като гаранция с първа ипотека на железопътните линии и пристанищата, чието строителство се финансира от заема. Това са жп линиите Каспичан–Шумен–Търново и Левски–Ловеч–Плевен–София–Кюстендил и пристанищата Варна и Бургас¹⁴⁹.

През есента Гр. Начович и експертите на Лендербанк работят върху окончателния заеман формат. И ето, малко след приключване на работата финан-

¹⁴⁴ ИА НБКМ, ф. 14, а.е. 3729, л. 538.

¹⁴⁵ Пак там, а.е. 79, л. 150, 151, писмо на финансовия министър Гр. Начович, София, до Г. Вълкович, Цариград, 24 ноември 1891 г.

¹⁴⁶ DDF, 1ère série, v. IX, док. 103, 108; в. Свобода, декември 1891 г. – януари 1892 г.

¹⁴⁷ Пак там, док. 108, с. 167.

¹⁴⁸ ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 597, л. 19, шифрована телеграма от Гр. Начович, Виена, до Ст. Стамболов, Свищов, 24 май 1892 г.

¹⁴⁹ Пак там, л. 20; Тевев, М., цит. съч., с. 118.

совият министър, завърнал се в София, получава конфиденциално писмо от агент на Винер банкферайн с предложение по заема: Дойче банк, в синдикат с Дрезднер банк и Винер банкферайн, желае да влезе в преговори с българското правителство и да предложи „оферта“, която директорите на асоцииралите се банки подготвят. Личен представител на Дойче банк посещава министъра и потвърждава писмото от Винер банкферайн¹⁵⁰. Може би се предприема конкурентна стъпка? Засега това писмо е единственото сведение, за да е възможно достоверно твърдение.

Без съмнение неотдавна обвързала се пряко с българското правителство чрез заема от 1890 г., Дойче банк не може да остане безразлична към голямата нова българска сделка. Но с една такава твърде закъсняла „конкурентна“ постъпка едва ли се е целяло и е можело да се разчита на изземване на сделката от ръцете на Лендербанк. По-скоро Дойче банк иска вероятно да продължи партньорството си със заемодателя Лендербанк. Както е показано по-напред, преди заема за Стамболовия кабинет през 1890 г. берлинската „голяма“ се ангажира с участие в заема на Лендербанк–Винер банкферайн от 1889 г., обвързвайки чрез търговската част на контракта много важни свои интереси в сферата на германската стоманодобивна и военна индустрия. Във въпросното писмо на банковия агент наистина не фигурира конкретизирано предложение за заем. Вместо това се пояснява, че Дойче банк е „запозната“ със и „поддържа условията“, по които финансовият министър се договаря с Лендербанк. Предлагат се „преговори“ и вероятно такива е имало, но отново по търговската част, или т.нар. „задължителна страна на сметката“ на този най-голям български държавен заем през XIX век.

На 21 октомври 1892 г. заемният договор с виенската Лендербанк е внесен в Народното събрание за ратифициране. На 23 октомври е одобрен единодушно¹⁵¹. На държавното съкровище веднага се предоставят договорените 10 милиона франка.

Предназначението на дълговите средства по заема от 1892 г.

„Заемът се правеше, за да се достави на правителството ефективната сума от 100 млн. лв., нужни за построяване и туряне в експлоатация на жп линията Каспичан–Шумен–Търново и линията Севлиево–Ловеч–Плевен–София–Кюстендил, и сумата 25 млн. лв. ефективни, нужни за построяването на пристанищата Варна и Бургас“ – обяснява в своите спомени гуверньорът на БНБ Михаил Тенев¹⁵².

Сключен е голям, за българските държавнофинансови измерения през последното десетилетие на XIX в. много голям външен заем. По размера на кредитираната сума (по-висока от търсените 92.5 милиона) той надхвърля и най-големия годишен бюджет на държавата след 1878 г. до края на века. А по

¹⁵⁰ ИА НБКМ, ф. 14, а.е. 3748, л. 1, 2.

¹⁵¹ Стенографски дневници на VI ОНС, 1892, III р. с., кн. 1, с. 8, 21–24.

¹⁵² Тенев, М., цит. съч., с. 118.

предназначението си се явява връх в стратегическите правителствени решения по държавната икономическа политика: масата заемни средства са предназначени и се инвестират в изграждането на основната, комуникационната част на фундамента на икономическия растеж и модернизацията на страната.

Постигнатото така значително финансиране на правителствената строителна програма прави възможно забележително активизиране и реализация на железопътните проекти; започва и изграждането на големите черноморски пристанища на българския бряг. До 1888 г. е построена и влиза в експлоатация съединителната с Източните железници българска държавна линия Цариград–София–Вакарел (114.230 км), а след сключването на първия заем през 1888 г. другите два външни заема от 1889 и 1890 г. подготвят големия старт: с доставените от тях кредити се погасяват натрупаните неизплатени и текущите външни плащания и се преодолява състоянието на отрицателни бюджетни упражнения през цялото десетилетие на 80-те години. И става възможно – пристъпва се към осъществяване на мащабната строителна програма.

Като вкарва в държавните финанси произведенията по опциите на заема от 1892 г., от пролетта на 1893 г. докъм 1899 г., времето, през което протичат емисиите на заемните части, т.е. за около 7 години, българските правителства, преди всичко кабинетите на Ст. Стамболов и д-р К. Стоилов, построяват нови 873.257 км железопътни линии¹⁵³. Приблизително по същото време Анатолийското железопътно дружество, след като през януари 1889 г. Дойче банк получава концесията и веднага започва работа, за осем години, до юли 1896 г., построява линията Ескишехир–Ангора/Анкара–Ескишехир–Кония, с дължина 1022.452 км¹⁵⁴ – километраж, средногодишно почти равен на построеното в Княжеството. Без съмнение едно добро съизмерване на способностите на българските строителни дружества и темпото на градежа на българските линии.

Заедно с откупуването на Русе–варненската линия (224 км) и съединителната отсечка Цариград–Вакарел новите релсови пътища оформят като цяло структурата на националната железопътна мрежа, обхващаща експлоатацията на 1211.487 км български линии, създадени от Княжеството (без да се включват линиите на Дружеството на Източните железници в Южна България). Разработват се проекти и продължават проучвателни и теренни работи и за още жп линии¹⁵⁵.

В политическите анали обаче, както и в периодичния печат се хроникират твърдения за употреблението на заема предимно не по предназначение. Още през 1899 г. бившият управител на БНБ и тогава финансов министър Михаил Тенев в реч в Народното събрание заявява, че по време на управлението си Стефан Стамболов похарчил 41 милиона от средствата на заема за въоръжаване и 16.8 млн. за строителството на железниците¹⁵⁶. По-късно пак в Народното събрание при обсъждането на държавния бюджет депутатът проф. Г. Данаилов

¹⁵³ Статистически сведения по българските държавни железници за 1911 г. (по-нататък СтБДЖ). С., 1911, с. 8–9.

¹⁵⁴ *Seidenzahl, F.*, цит. съч., с. 81.

¹⁵⁵ СтБДЖ, с. 8–9.

¹⁵⁶ Стенографски дневници на Х ОНС, I и. с., 1899, с. 296.

изтъква, че по въпросния заем са получени ефективно само 45 млн. лв. и те са изразходвани извън мотивацията на заемния договор¹⁵⁷. Тази сума се коментира през януари 1895 г. във в. „Социалист“ и сп. „Дело“ като сума, „изтеглена“ от Ст. Стамболов от кредиторката Лендербанк и изразходвана „за запълване на бюджетни дефицити“, за „шпионство“ и за „подкупничество“¹⁵⁸. Но тези и ред други такива оценки (през 90-те години на XIX в., а и до наши дни) очевидно носят политическия белег на времето си без отговорност за точността на фактите и разбиране за финансовата държавноуправленска функция на външния дълг.

Обратно, действителното употребление на големия заем се застъпва в трудовете на учените икономисти и финансисти – Станчо Чолаков, Стефан Боянов, Тодор Козаров, Никола Стоянов, Асен Чакалов и др. Отстоява се изследователското мнение, че за железниците от заема са изразходвани 101 млн. лв.¹⁵⁹ Твърдение, което стои вече сравнително близко до фактите в статистическия документален материал.

Лендербанк извършва последователно емисиите на петте и част от шестата опция на заема на обща номинална сума 122 957 500 лв.¹⁶⁰ С произведенията на емисиите тя открива при себе си „кредитна текуща сметка“ на българското държавно съкровище. От сметката правителството тегли необходимите средства според условията на заема строго според предназначението му. Началната сума на тази „кредитна сметка“, т.е. авоар на правителството, се образува от произведението от емисията на първата опция, през пролетта на 1893 г., на сума 12 050 000 лв.¹⁶¹ В „задължителната страна“ на същата още по аванса, който правителството получава при узаконяването на заемния договор на 23 октомври, се прави разпределение по суми, платими в централата на Лендербанк в Париж: 3 836 463 лв. за изплащане на заемния анюитет на падежите през ноември и декември 1892 г.; 291 778 лв. на Фридрих Круп за извършени военни доставки; 1 038 800 лв. на австрийската оръжейна фабрика в Щайер; 4 832 959 лв. за заплащане на закупен железопътен материал (главно от Германия и по-малко от Австро-Унгария)¹⁶². Сумите се покриват с авансово предоставените 10 милиона.

Такива сметки се съблюдават по-нататък по всяка отделна опция с конкретно изчисление на годишното погашение на планираните покупки на стоманен материал, релси и прочие съоръжения, подвижен железопътен парк, както и

¹⁵⁷ Пак там, XIV ОНС, II р. с., з. 26 декември 1909 г.

¹⁵⁸ Благоев, Д. Съчинения. Т. 3. С., 1957, с. 275, 283.

¹⁵⁹ Виж Чолаков, Ст. Политическите дългове на България в системата на заемната ѝ политика. С., Варна, 1937, с. 62; Bojanov, St. *Das ausländische Kapital in Bulgarien bis zum Weltkrieg*, Frankfurt a.Ŧ., Diss., ѱ. 87; Kosaroff, Th. *La Dette publique extérieure de la Bulgarie 1879–1933*, Paris 1935, с. 22–23; Чакалов, А., цит. съч., с. 28; Стоянов, Н. Математическо проучване на държавните външни емисионни заеми на България. 1949, ръкопис, предоставен на автора от Икономическия институт при БАН.

¹⁶⁰ СГ, IV, 1912, XII. Финанси. 13. Държавни заеми, с. 369.

¹⁶¹ ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 597, л. 19.

¹⁶² Пак там, а.е. 597, л. 19, 20, ф. 304, оп. 1, а.е. 50, л. 1, задълженията на България по заем 1892 г. Най-големите доставки – локомотивите – за националната пътна мрежа от всички видове, бързоходни, пътнически, товарни и тендери, изпълняват почти изключително германските индустриални фирми, на първо място J. A. Maffei, Ħ ħ ĩ ō ħ ĩ, Hannover'sche Maschinenbau AG u Maschinenbau AG „Vulcan“ Bredow, Щетин (Ст БДЖ, 1911, с. 14).

военни припаси¹⁶³. В това отношение във финансовата операция на заемодавеца Лендербанк всъщност твърде голямо участие се пада тъкмо на Дойче банк с консорциума ѝ от 1892 г. Това става съвсем ясно през 1894 г. от повторна нейна постъпка.

Виенското Външно министерство, следвайки линията на подкрепа на Ст. Стамболов, настоява пред директора на Лендербанк да извърши предсрочно третата опция на заема. Банката провежда емисията, но само дни преди оставката на министър-председателя през май 1894 г., и задържа произведението в своята каса в Париж вместо в българската кредитна сметка. При това положение новият кабинет на д-р Константин Стоилов се оказва в голямо затруднение да може да разчита на средства за активизираното железопътно строителство. Още повече че Министерският съвет разширява Стамболовата програма. Разработени са проекти за построяване на повече от 500 км жп линии, което се постановява със закон на Народното събрание от 14 януари 1895 г.¹⁶⁴ Силно се затруднява кабинетът и поради липса на средства за заплащане на увеличаващите се с хода на строителството наложителни германски доставки на релси, всякакви стоманени съоръжения, локомотиви, вагони и т.н. За да ги обезпечи, през октомври 1894 г. чрез същия свой агент, който две години по-рано установява контакт с финансовия министър Гр. Начович, „голямата“ берлинска с банковия си синдикат предлага на бившия финансов министър, сега министър на външните работи, своята готовност да предостави на правителството нужните пари: под формата на търговски заем¹⁶⁵. Уговаря се и се сключва такъв чрез БНБ като заем от типа краткосрочен кредит с държавна гаранция срещу банкови ипотечарни облигации. Партнират си българската централна банка и Дойче банк в синдикат с Дрезднер банк. Кабинетът се сдобива с директно преведени 20 000 000 лв. по „задължителната сметка заем 1892“ при Лендербанк¹⁶⁶.

Успоредно с това както третата, така и първите две опции на заема се котират почти изключително на берлинската борса. Виенската финансова борса се оказва не в състояние да поеме такъв голям заем като българския¹⁶⁷ и заемните облигации се пласират и купуват главно от големите консорти на Дойче банк – Национал банк фюр Дойчланд, Берлин, и банковата къща „Якоб Ландау“ в Амстердам, филиал на берлинската Бреслауер берлинер дисконтбанк (*Breslau-er-Berliner Discontobank*)¹⁶⁸. Последната представлява онзи фамилен банков кръг, в който водещата фигура е „усърдният Хуго Ландау“¹⁶⁹, член на Надзорния съвет на Дойче банк, непосредствено ангажирал се още преди половин десетилетие с българските работи по уреждането на въпроса с Русе–варненската железница. Тогавя той, управляващ лондонската агенция на Дойче банк, като ръководна личност в Комитета на бондхолдерите на *Danube and Black Sea Rail-*

¹⁶³ Пак там, ф. 304, оп. 1, а.е. 597; *DZA AA*, 8579, л. 2, 8, 18–26, 50.

¹⁶⁴ Същият е допълнен с два последователни закона от 11 март 1897 г. и януари 1898 г., предвиждащи по-нататъшно увеличение на дължината на железопътната мрежа.

¹⁶⁵ ИА НБКМ, ф. 14, а.е. 771, л. 1–2, писмо на А. Вент, Париж, до Гр. Начович, София, 23 октомври 1894 г.

¹⁶⁶ ЦДА, ф. 285, оп. 1, а.е. 51.

¹⁶⁷ *FA Pd FM*, 6983, бележка *Pro domo der Wiener Börsenkammer*, 26 Dezember 1892.

¹⁶⁸ Стенографски дневници на Х ОНС, I и с., з. 17 юни 1899 г., с. 301.

¹⁶⁹ *Seidenzahl, F.*, цит. съч., с. 131.

way Co, участва в преговорите с княжеското правителство от позицията на един от „истински“ големите лондонски банкери. Следвайки търговските интереси на банковия капитал във връзка с индустриалните гешефти, Дойче банк заедно с германските си консорти, като провеждат котировката на този голям заем, фактически действат като асоциирани членове в реализацията на финансовата операция на виенската Лендербанк.

Колкото се отнася до Княжеството, респективно до положението на външния дълг съответно след всяка емисия на отделните части, началният анюитет на заема, главница и лихви, възлиза през 1893 г. на 2.2 млн. лв., през 1894–1898 г. годишното погашение варира около 5.3 млн. лв. и достига през 1899 г. 7.8 млн. лв.¹⁷⁰ Предвид на това за посрещане на нарастващите плащания, за покриване на възникващи бюджетни дефицити от значение е допълващата финансираща роля на междинно получаваните аванси от заемодавеца, а всъщност предимно от „асоциираните“ германски кредитори. До 1899 г. предоставените на казначейството аванси са за над 30 млн. лв.¹⁷¹

В последна сметка по заема от 1892 г. българското правителство получава най-малко 100 832 929 лв. Това е сумата на произведенията от извършените емисии по опции, включени в бюджетните упражнения като „извънредни бюджетни приходи“, ала само до 1896 г. През 1897–1899 г. в заемните средства на държавното съкровище попадат освен произведения по заема от 1892 г. още и суми от последвали заеми и заемни аванси, поради което сумата 100.8 млн. се ограничава до размера ѝ до 1896 г. и не кореспондира с реалната. Във всеки случай сигурно е, че реалната инвестиция в дългови средства по заема от 1892 г. е покрила договорените 125 милиона.

Както говорят данните на статистиката¹⁷², правителството е могло до 1896 г. да изразходва за железниците и пристанищата най-малко 56 892 001 лв., към която сума във всички случаи трябва да се прибави преобладаващата част и от направените през 1897–1899 г. най-големи разходи по строителната програма, възлизащи на 79 932 864 лв. Имайки на разположение големите суми в кредитната си текуща сметка в Лендербанк, както и допълнителните 20 милиона чрез БНБ, правителството е било в състояние и изразходва значителни средства за укрепване на армията: 16.9 млн. лв. през 1892 г. и 14.3 млн. лв. през 1893–1899 г.¹⁷³

Като е движело подобни големи сметки, правителството смогва да се справи с образувалите се дефицити в платежния баланс за 1896, 1897 и 1898 г., както и да посрещне заемните анюитети, упражнявайки гъвкаво авоарите си/кредитната текуща сметка в Лендербанк в съчетание с допълващите средства на авансите.

¹⁷⁰ СГ, V–XIV, 1922, XII. Финанси, 10. Изплатени суми по държавни дългове, с. 32.

¹⁷¹ Стенографски дневници на IX ОНС, III р. с., кн. 23, 12 декември 1898 г., с. 233, 234; ЦДА, ф. 304, оп. 1, а.е. 130, л. 1, 6, 18, 30, 32, 48, 50, а.е. 198, л. 7.

¹⁷² СГ, IV, 1912, XII. Финанси. Действителен разход на държавата за всяко едно бюджетно упражнение, с. 357.

¹⁷³ Пак там, с. 356.

Заем Земерелски каси 1896 г.

Със закон от 23 декември 1894 г. правителството на д-р Константин Стоилов се упълномощава от Народното събрание да сключи външен държавен заем от 10 000 000 лв. „за усиляване на кредитоспособността на Земерелските каси“¹⁷⁴.

С далновиден поглед за модернизацията на националната икономика министър-председателят заедно със своя пръв колега помощник, бившия управител на БНБ Ив. Ев. Гешов, министър на финансите и управляващ Министерството на търговията и земеделието, отделят специално внимание на развитието на селското стопанство в естествената му икономическа връзка с индустрията. В това отношение осигуряването на силен кредит е решаващо условие. А Земерелските каси, създадени през 1881 г. с цел да инвестират пари в земеделието, макар и възпроизвели за сравнително непродължителен срок значителен собствен капитал – над 24 млн. лв., и поставили в оборот кредитен капитал за близо 260 млн. лв.¹⁷⁵, предвид на преобладаващо селскостопанския характер на икономиката не могат да покрият с кредитиращата си способност огромните нужди от капиталови средства в аграрния сектор. Така че осигуряването на външно финансиране за земеделието чрез Земерелските каси е решение от първостепенно значение наред с инфраструктурното комуникационно изграждане на България.

Кабинетът се натовазва също така да започне преговори и срещу държавни гаранции да се сключат още два външни заема, този път общински, за комуналните нужди на столицата – 4 млн. лв., и на Пловдив – 6 млн. лв.¹⁷⁶ За тази цел и изобщо за целите на икономическата си политика кабинетът Стоилов разчита на предвидения нов заем, без да се отказва да преодолее пречките за оползотворяването и на трите големи опции, останали от заема от 1892 г. Осъществяването на трите първи опции съставят вече важна част от механизма на управлението на държавните финанси. Лично министър-председателят се ангажира с цялостната, включително дипломатическа, работа за уреждането на заемните проблеми. И в ранната пролет на 1895 г. той отпътува за Виена, а по време на значителния си престой там обсъжда във Външното министерство, непосредствено с граф Калноки, а така също и с ръководни лица в Лендербанк въпроса за бързо произвеждане на четвъртата опция на заема от 1892 г., включително активиране на банковата кредитна сметка на Княжеството чрез използване на третата опция и предоставяне на 10 млн. нов заем.

Но сега, през 1895 г., българско-австроунгарските отношения не са онези от времето на Стамболов. Кабинетът на К. Стоилов е предприел курс към помирение с Русия. Подготвя се покръстване на българския престолонаследник в православие. Външнополитическите действия на правителството видимо

¹⁷⁴ ЦДА, ф. 600, оп. 1, а.е. 990.

¹⁷⁵ Списание на Българското икономическо дружество (по-нататък СпБИД), т. II, 1897–98 г., с. 6 и сл.

¹⁷⁶ Виж по въпроса *FA Pd FM, Wien*, 1896, 7.700 1599 (1896 г.). Към градските заеми голям интерес проявяват всички банкери.

водят към постигане на международното признаване на княз Фердинанд Български, както и на законността на самия политически режим в Княжеството. Подобряването на френско-руските отношения и линията на Германия за поддържане на приятелство с Русия заедно с благосклонността на самата Руска империя създават благоприятна обстановка най-сетне да се приключи с „българския въпрос“. Стремешът към помирение обаче, макар сам по себе си да не конфронтира Виена срещу София и изобщо да не предполага разрыв в българско-австроунгарските отношения, без никакво съмнение усложнява Хабсбургската балканска политика: възстановяването на дипломатическите отношения, една нова политическа обвързаност между Руската империя и Княжеството на най-високо държавно ниво неминуемо би засилила руското влияние и позиции в региона.

В отговор на българската, предизвикана със Земеделския заем, „измяна към старото австроунгарско доброжелателство“, Виена отказва на д-р К. Стоилов четвъртата опция и замразява авоара/кредитната сметка в Лендербанк¹⁷⁷. Още повече че сега, при управлението на К. Стоилов, усилията на българското правителство да елиминира в дипломатическата практика клаузи на Берлинския договор достигат твърде далеч. Правителството започва протекционистична програма за националната индустрия и селското стопанство и навръх 1 януари 1895 г. (н.ст.) прокарава в Народното събрание Закон за акцизите и увеличение на вносните мита. Чрез него може и трябва да се изтръгнат вътрешната търговия и външнотърговските отношения на Княжеството от режима на капитулациите¹⁷⁸. А законът засяга твърде чувствително тъкмо Австро-Унгария. Именно тя чрез капитулациите има най-големия дял от европейския внос в България¹⁷⁹ при изключително благоприятни вносни мита за австроунгарските стоки, без реципрочност за българските.

За да се наложат протекционистични мита за българското производство, кабинетът трябва да реализира отправеното от Стамболов през 1891 г. и протакано от граф Калноки предложение за сключване на двустранен търговски договор с Виена извън постановките на Берлинския договор. Австро-Унгария обаче не е склонна да преговаря. Неприятно изненадана от помирението на България с Русия, тя не остава безучастна, когато София атакува пряко устоите на изградената през изтеклите седемнадесет години върху базата на член 8 на Берлинския договор преуспяваща търговска политика на Дунавската монархия в България и в региона. Дипломатическият агент Ст. Буриан екстрено бива натоварен с поредица инструкции да действа ултимативно за отхвърляне на Закона за акцизите и митата, а кабинетът на Калноки задържа всякакви действия по търговски договор¹⁸⁰.

¹⁷⁷ ЦДА, ф. 600, оп. 1, а.е. 990, л. 3, шифрована телеграма на К. Стоилов, Виена, до финансовия министър Ив. Ев. Гешов, София, 14/26 март 1895 г.

¹⁷⁸ *Тодорова, Цв.* Обявяване независимостта на България през 1908 г. и политиката на империалистическите сили. С., 1960, с. 14–31, 22, 23.

¹⁷⁹ СГ, I, 1909, с. 238–239, IV, 1912, с. 206–207.

¹⁸⁰ *MOL, Földművelésügyi Minisztérium* (по-нататък *FM*), alt. K. 184, 1895, 56; *FM, Eln. K* 178, *ME K* 26, конфиденциална преписка Калноки, Виена – Буриан, София, ноти на Буриан до българското правителство, ноти на българския дипломатически агент във Виена Д. Станчов до Балхауз, 1895 г.

През октомври 1895 г. министър-председателят изпраща правителствени делегати във Виена за евентуално започване на преговори за търговски договор и с първа задача за контакт с Лендербанк. По време на продължителното си пребиваване там министър-председателят К. Стоилов тайно от Калноки е водил преговори с директора на банката П. Хан, който „въпреки всичко му обещава банката да даде с аванс нужните пари за изплащането на купоните и погасяване на падежите през 1895 г. по външния държавен дълг на Княжеството, също така авансово да финансира усилването на капитала на Земеделските каси, докато се успее да се сключи 10-милионният заем“¹⁸¹. Въпреки това обаче поради нарастващото силно неразположение на виенския кабинет към София през октомври и по-нататък Лендербанк продължава да задържа изпълнението на заемно-договорните си задължения към Княжеството, включително обещаното от П. Хан авансово финансиране. До края на 1895 г., а и в началото на новата 1896 г. дипломатическият агент Д. Станчов неколккратно иска среща с банковия директор, но напразно¹⁸². Официално виенската Лендербанк държи на отказа си.

На 2/14 февруари 1896 г. престолонаследникът принц Борис Търновски е покръстен в православие, възстановяват се дипломатическите отношения с Русия, след което за един месец, до 2/14 март всички Велики сили и Османската империя признават княз Фердинанд и политическото управление в страната за „законни“. Приключва деветгодишната българска криза, в която се вплита и деветгодишната сага по сключването на първия външен заем: европейската дипломация ликвидира с „българския въпрос“, играл значителна роля в заемната политика.

Междувременно, докато външният министър и дипломатическият агент във Виена си разменят шифровани телеграми за поведението на заемодавеца Лендербанк, става още едно събитие – този път вътрешнобанково, но с важна проекция в европейската заемна политика с България. *Österreichische K.K. privilegierte Länderbank* прехвърля изцяло българските заеми, включително IV, V и VI опция от заема от 1892 г., в собственост и разпореждане на централата в Париж, т.е. на Париба, направила за дадения случай синдикат с Банк ентърнационал дьо Пари¹⁸³. Последната впрочем вече се е включила в кръга на чуждестранните кореспонденти на Българската народна банка, сред които от 1891 г. е и Париба¹⁸⁴. През март 1896 г. от Париж пристига оферта за търсения нов заем: синдикатът на Париба, включил сега парижката централа на Лендербанк, предлага да предостави исканите 10 милиона срещу гаранция кредитите и заложените имоти в самите Земеделски каси. Макар и не особено

¹⁸¹ ЦДА, ф. 600, оп. 1, а.е. 990, л. 4, писмо на Ив. Ев. Гешов, София, до К. Стоилов, Виена, 16/28 март 1895 г.; ф. 176, оп. 1, а.е. 985, л. 28, шифрована телеграма от Външно министерство, София, до българския дипломатически агент Д. Станчов, Виена, 24 май 1895 г.

¹⁸² Пак там, оп. 1, а.е. 892, л. 2, 3, 5, 6, 9, шифр. телеграми между външния министър Гр. Начович, София, и Д. Станчов, Виена, 23 октомври – 11 ноември 1895 г.; а.е. 985, л. 5, шифр. телеграма от Д. Станчов, Виена, до Гр. Начович, София, 27 януари 1896 г.

¹⁸³ Пак там, а.е. 985, л. 8, шифр. телеграма от Д. Станчов, Виена, до К. Стоилов, министър-председател и упр. външните работи, София, 22 май 1896 г.; Тенев, М., цит. съч., с. 124.

¹⁸⁴ Пак там, ф. 285, оп. 2, а.е. 2, Списък на странните кореспонденти..., с. 360, 361.

голям по размер, предлага се заемът да бъде опционен в три части¹⁸⁵ – формат, който обаче не попада на българската страна. Преговори не започват.

Много скоро след това министър-председателят, който междувременно, от 10 февруари, е поел в свои ръце управлението на Външното министерство (Гр. Начович е заел поста министър на търговията и земеделието), получава втора оферта, този път от екстрено съставено обединение на Винер банкфайн, Бреслауер дисконтбанк (на фамилията Ландау) и Креди лионе, Париж¹⁸⁶, която обикновено действа в сътрудничество с Париба, но в случая се асоциира с австрийско-германския банков капитал¹⁸⁷ в конкуренция на френската „голяма“. Самата лионска кредитна банка впрочем е от същия разряд и е свързана с българските финанси още непосредствено след възстановяване на държавата в 1878 г., бидейки banker на руския императорски двор. Въпросното обединение, назовало се „Виенски банков синдикат“¹⁸⁸, предлага оферта, дублираща почти изцяло тази на парижкия синдикат. Поради това чрез Д. Станчов министър-председателят и външен министър уведомява групировката, че счита предложението за неприемливо и че не може да преговаря с нея за нов български заем¹⁸⁹.

Вместо това още през април-май, предвид на очертаващите се сериозни затруднения в паричния баланс поради отсъствието на третата и четвъртата опция на заема от 1892 г., К. Стоилов и финансовият министър Ив. Ев. Гешов са разпоредили дипломатическият агент във Виена да уведоми Париба, че българското правителство желае да сключи с нейния синдикат финансовата сделка за 10-те милиона при „приемливи за двете страни условия“ и като се предостави освен аванс, още и сумата по третата и се проведе и четвъртата опция на заема от 1892 г.¹⁹⁰

Въпреки твърде слабата френска оферта д-р К. Стоилов се обръща именно към Париба, ръководен от налагащи му се важни съображения. От 80-те години¹⁹¹ Париба и консортите ѝ наред с грандиозното финансиране в Русия засилват инвестиционната си дейност в сферата на железопътното строителство в региона. При това положение извършеното прехвърляне от Лендербанк на големия заем от 1892 г. в Париба е знаково обстоятелство, за което трябва да се държи сметка. Едно ново, сега френско доброжелателство и привличането на най-мощната френска *banque d'affaires* формално и фактически за кредитор на княжеското правителство – това са обстоятелства, от които българската страна може и следва да извлече ползи.

¹⁸⁵ ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 985, л. 9.

¹⁸⁶ Пак там, л. 46, 70, 76, шифрована кореспонденция на Д. Станчов, Виена, до Министерството на външните работи, София, юни 1896 г.

¹⁸⁷ Kaufmann, A. *Das französische Bankwesen. Mit besonderer Berücksichtigung der drei Depositengroßbanken, Tübingen* 1911, с. 166, 234–235. Креди Лионе е banker на руския императорски двор. Заедно с Париба като неин асоцииран член тя поема сметката по окупационния дълг; участва със значителен акционерен капитал в Компанията на Източните железници – Хиршовата, и след откупуването ѝ от Дойче банк е и фактор в българските проблеми, произтичащи от „ориенталската“ политика на европейските банк д'афер. Тя е първата между големите европейски банки, която още в 1880 г. се свързва с Българската народна банка като пръв неин „странен“ кореспондент, опосредствайки не само външното плащане по дълга към Русия, но и външнотърговския обмен на Княжеството и свързаните с него банкови операции на БНБ.

¹⁸⁸ ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 985, л. 11, 47, 48.

¹⁸⁹ Пак там, л. 12, шифр. телеграма на К. Стоилов, София, до Д. Станчов, Виена, 22 март 1896 г.

¹⁹⁰ Пак там, л. 14, 16, 19.

¹⁹¹ Виж Мартыненко, А. К. Русско-българские отношения в 1894–1902. Киев, 1967, с. 78, 79.

От София през април преповтарят пред синдиката на Париба съгласие с предложението за 10-милионен заем¹⁹² – Париж бави отговора.

От това бързо се възползва отново Виена. На 15 юни българският министър-председател получава конкурентна оферта на синдиката Винер банкфериайн – Бреслауер берлинер дисконтобанк, представящ се сега като „германска група“ с продължаващо участие и на Креди лионе. Предлага се незабавен аванс от 5 млн. срещу съкровищни бонове и емисия на заема с много добър цесионен курс в размер на 40 млн. фр. и без предварително одобрение от Народното събрание¹⁹³. Финансовият министър Ив. Ев. Гешов, който чрез роднинството си с братя Е. и Г. Паница във Виена има стари приятелски връзки с Бреслауер берлинер дисконтобанк, уведомява банката не по-късно от 10 дни да изпрати официални представители за уговаряне на заемния контракт¹⁹⁴. Нещата стават сериозни, започва остра конкурентна борба.

На 16 юни парижката централа на Лендербанк със съгласието на собственика Париба като ответна стъпка екстрено предоставя 2 500 000 фр. „за погашение на купоните по външните заеми“ и на 19 юни уведомява К. Стоилов, че френският синдикат е готов да сключи заема, без да се чака одобрение на Народното събрание; настоява се София незабавно да покани негови представители за конкретни преговори¹⁹⁵. От 19 юни пък в София пребивават делегатите на „германската група“ – представител на Креди лионе и директорът на Бреслауер берлинер дисконтобанк Ойген Ландау, оторизирани да сключат контракт¹⁹⁶.

Министър-председателят и Ив. Ев. Гешов поддържат тактика на лавиране, естествена при създадалата се обстановка, с цел да се постигнат добри заемни условия. Кабинетът оставя без внимание предявеното парижко предложение от 16 юни; до края на месеца не се поема окончателен правителствен ангажимент и с Виенския синдикат. Дватамата – К. Стоилов и Ив. Ев. Гешов – просто поддържат успоредно контакт както с намиращите се в София О. Ландау и делегата на Креди лионе, така и чрез Д. Станчов – с Парижкия синдикат, респективно с Паул Хан във Виена¹⁹⁷.

На 2 юли обаче директорът на Банк ентернасионал дьо Пари Ернест Мей в качеството си на втория консорт в синдиката заедно с П. Хан адресират от името на Париба писмо до д-р К. Стоилов. В него, като анализират подробно протеклите преговаряния по заема, оскърбили „твърде живо“ Парижкия синдикат, заявяват, че следва прекъсване на „всякакви преговори по-нататък“ със софийския кабинет, и го предупреждават, че сключи ли заема с друга банка, българската финансова операция не ще бъде допусната за котиране на парижката

¹⁹² ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 985, л. 23, 24, 26.

¹⁹³ Пак там, л. 21.

¹⁹⁴ ИА НБКМ, ф. 14, а.е. 440, л. 113.

¹⁹⁵ ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 985, л. 62, 69, 85, 86.

¹⁹⁶ Пак там, л. 70, 71.

¹⁹⁷ Пак там, ф. 600, оп. 1, а.е. 1184, л. 1–4, ИА НБКМ, ф. 14, а.е. 3655, л. 12 и сл. – документът регистрира общо разволя на отношенията във връзка със заема, май – юли 1896 г.

финансова борса дори заемният договор да е направен с други френски банки. Положението може да се промени, продължават те, само ако българското правителство приеме веднага делегати на Парижкия синдикат, които ще предложат „изгодни“ условия и ще подпишат заемния договор¹⁹⁸.

При този ултимативен тон лавирането от страна на Стоилов-Гешов изглежда изиграло ролята си. Недопускането на българска емисия на парижката борса би било резултат, какъвто кабинетът най-малко може да желае при набелязаното профренско външнополитическо ориентиране и прехвърлянето на големия заем от 1892 г. в ръцете на стоящата зад френското правителство Париба. Твърде задължаващо гласи и един важен пасаж в предходно конфиденциално писмо на Ернест Мей до К. Стоилов: „... аз разговарях с нашия министър на външните работи и получих от него най-ясни уверения за доброто разположение на френското правителство по отношение на въвеждането на българските фондове на френския пазар, уверения, които бях оторизиран да предам на Ваше Превъзходителство. Това добро разположение ще се изяви във факта, че някои от все още висящите понастоящем въпроси между двете правителства веднага ще могат да бъдат решени.“¹⁹⁹ Какви въпроси се имат предвид, не е споменато. Това впрочем може да са извънредно важните за България въпроси за уреждане на посещение на княза в Париж като законен владетел, каквото се подготвя от българска страна, както и поставеното пред Ке д'Орсе искане за сключване на двустранен търговски договор между Княжеството и Франция въпреки член 8 на Берлинския договор²⁰⁰.

При такава перспектива за развитие на отношенията с Франция кабинетът да се озове пред затворени врати на парижката борса за българските държавни облигации, би било повече от недомислена загуба и риск за обслужването на външния държавен дълг: четири дни след предупреждението за скъсване на преговорите и за недопускане на България на парижката борса министър-председателят К. Стоилов взема решението. Прекъсва контакта с делегатите на Ландау и Креди лионе и се залавя с изработването на заемен договор с Парижкия синдикат. На 9 юли заемният договор е готов. Работата продължава със съставянето на анекс за сключване на договор и за два големи аванса, след което на 30 юли 1896 г., без да се чака обсъждането и приемането му от Народното събрание, контрактът, като цяло под названиее „5% Български заем 1896“, е подписан от синдиката на Париба и българското правителство. Ратифицирането става на февруарската сесия на парламента през 1897 г.²⁰¹

При изработването и приемането на държавния бюджет за 1897 г., което става през декември 1896 г., заемът не е включен в бюджетното перо „външни държавни заеми“ поради това, че е все още незавършен държавен акт, макар да влиза в действие веднага след подписването му на 9 юли, и формално-номенклатурно остава „пропуснат“ и занапред.

¹⁹⁸ ИА НБКМ, ф. 14, а.е. 3655, л. 13, писмо от Париба, Виена, до К. Стоилов, София, 2 юли 1896 г.

¹⁹⁹ Пак там, л. 7. Писмото е на бланка на Банк ентърнационал дьо Пари, 15 май 1896 г.

²⁰⁰ ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 985, л. 53, 90, 91.

²⁰¹ Стенографски дневници на IX ОНС, I р. с., з. 15 февруари 1897 г., с. 1–14; ЦДА, ф. 173, оп. 1, а.е. 723.

Сключва се заем, разделен на три опции в размер на 30 000 000 лв. с 5% годишна лихва при курс 85.5–87%, за срок от 50 години, с гаранция „имотите и приходите“ на Земеделските каси. С първата емисия на първата част – 10 млн. лв., се погасяват заемите, които БНБ до 1895 г. е отпуснала на касите за засилване на капитала им. Като неразделна част от контракта се сключват и два 5-процентни аванса от 5 и 10 млн. лв. Петте милиона държавното съкровище получава веднага след подписването и те се използват непосредствено за изплащане на аванса от 2.5 млн. от 16 юни, а останалата след това обща сума от 15-те милиона остава на българска кредитна сметка в Банк ентернационал дьо Пари и е предназначена за строителството на жп линията Каспичан–София–Кюстендил²⁰². Заемът дава възможност на кабинета Стоилов както да постигне целта на Закона за подпомагането на Земеделските каси с капиталови средства, така и да направи трансфера на заемните падежи през 1896 г., а също така и да продължи засиленото инвестиране в железопътното строителство. (За строежа на линията Каспичан–София–Кюстендил до края на 1896 г. се изразходват над 16.4 млн. лв.²⁰³)

Заемодавците Париба и Банк ентернационал дьо Пари установяват за свой официален представител в София финансовия експерт Константино Вакаро, а банковото им обединение приема името „Български синдикат“. От 1896 г. нататък синдикатът задълго монополизира външните държавни заеми на Княжеството.

Конфликт с Източните железници и Дет пюблик отоман

Сключил заема „Земеделски каси“, Стоиловият кабинет се чувства финансово по-стабилен и през октомври 1896 г. възлага на акционерното дружество на Ст. Симеонов „Главно предприятие за построяване на жп линия Саранбей–Пловдив–Нова Загора“ строителството на тази планирана от по-рано линия като паралелна на Източните железници. Тя следва да се свърже с отсечката Ямбол–Бургас и по такъв начин да осигури независим от турската линия държавен транспорт за вътрешната и износната търговия в Южна България²⁰⁴. Министър-председателят разчита на своевременно финансиране от Българския синдикат чрез срочно привеждане на закъсняващите опции на заема от 1892 г., както и на бърза емисия на новия заем „Земеделски каси“ и съответните нови аванси.

Разчетите на Министерския съвет обаче се провалят тъкмо от предприятия строеж на „паралелната“. Естествено, строежът е посрещнат с остро неодобрение от страна на Ориенталското железопътно дружество (*Orientalische Eisenbahngesellschaft*), респективно Дойче банк. Отстоявайки интереса си като концесионер на Високата порта за Източните железници, банката предприема атака срещу Стоиловия кабинет заедно с консортите си Бреслауер берлинер дис-

²⁰² Стенографски дневници на IX ОНС, I р. с., з. 26 февруари 1897 г., с. 559 и сл.; виж още III р. с., з. 2 ноември 1898 г., с. 233.

²⁰³ СГ, IV, 1912, XII Финанси. Действителен разход..., с. 357.

²⁰⁴ ЦДА, ф. 600, оп. I, а.е. 1282, л. 56.

контобанк и Националбанк фюр Дойчланд, които котира заема от 1892 г. на берлинската борса. Те протестират срещу „паралелната“ и Берлинският борсов комитет прекратява и забранява по-нататъшно пласиране в Берлин на облигациите от заем 1892, както и всякакви други български външни заеми²⁰⁵.

Разбира се, тази реакция е очаквана от българското правителство, но лично министър-председателят и външен министър разчита на междувременно декларираното от външния министър Аното най-добро „разположение“ на френското правителство към България, което няма как да не се разчита като фактор, неутрализиращ възбуждението на Ориенталското железопътно дружество и Дойче банк. Ала, както най-малко се е очаквало, не друг, а Българският синдикат заема позиция в подкрепа на Дойче банк.

Министър-председателят не е могъл да знае, че междувременно се дава ход на едно важно, конфиденциално скрепено с договор делово сътрудничество, за което д-р Георг фон Сименс настойчиво работи от началото на 90-те години. Това е сътрудничеството на германските и френските висши финансови кръгове при Дойче банк и Париба за финансиращи дейности в Мала Азия. След като не успява в усилията си да започне обща работа с британците²⁰⁶, на 19 юли 1894 г. Г. Сименс от името на Анатолийското железопътно дружество (*Anatolische Eisenbahngesellschaft*) постига споразумение с основаното от силния консорт на Париба – Банк емпериял отоман – френско „Дружество за построяването на жп л. Смирна–Касаба“: французите получават финансови и индустриални авантажи с 40% участие в германското дружество; двама администратори от Анатолийското дружество влизат в управителния съвет на дружеството „Смирна–Касаба“, двама души от това дружество се включват в управителния съвет на Анатолийската компания. И което е по-важното, двете организации се споразумяват за „общо действие във всички въпроси, отнасящи се до жп линии в Мала Азия“²⁰⁷. Недооценена от К. Стоилов остава една тенденция, която се оказва твърде продължителна, макар и често пъти несъответна на ходовете на дипломатията – сътрудничеството между германските и френските *banques d'affaires* в европейските държавнофинансови отношения и по-специално в заемната политика спрямо България.

На 4/16 януари 1897 г. финансовият министър Ив. Ев. Гешов отправя искане до парижката централа на Лендербанк, сиреч Българския синдикат, да проведе закъснелите четвърта и пета опции на заема от 1892 г. Той пояснява, че княжеското правителство се е ангажирало със строежа не само на линията Саранбей–Белово–Нова Загора, но и на отсечката Русе–Нова Загора, и предлага като допълнителни гаранции по заема от 1892 г. ипотеката на тази линия, само и само емисията да се извърши бързо²⁰⁸. Последва обаче отказ с аргументацията, че голямата част от заема от 1892 г. е емитирана от Дойче банк чрез асоциираните Ландау и Националбанк фюр Дойчланд и понеже интересите ѝ са засегнати

²⁰⁵ Пак там, а.е. 1602.

²⁰⁶ *Seidenzahl, F.*, цит. съч., с. 69–72.

²⁰⁷ *Ilitch, Al. Le chemin de fer de Bagdad, Bruxelles-Leipzig-Paris*, 1913, ъ. 86–87; *Cheradame, A. La Question d'Orient. La Macédoine. Le chemin de fer de Bagdad, Paris*, 1903, с. 46–47.

²⁰⁸ Стенографски дневници на Х ОНС, I и. с., 1899, с. 301.

от строежа на Саранбей–Нова Загора, Българският синдикат „не желае и няма да оптира останалите части от заем 1892“²⁰⁹.

Въпреки отказа строителството на „паралелната“ продължава. Кабинетът добива кураж – Българската търговска банка, Русе, прави заем на правителството, като му предоставя 40 000 000 лв.²¹⁰ Освен това Министерският съвет решава да си издейства получаването на дължимите му от Високата порта, респективно от Дет публик отоман, 10.5 млн. лв. във връзка с откупуването на Русе-варненската железница: задълженията по османския държавен дълг, които английската компания е имала да взема от Портата и които при уреждането на откупуването през 1888 г. тя отстъпва да се придобият от българското държавно съкровище. Тази сума заедно с 40-те милиона би засилила резервите на правителството за строителството. До 1896/7 г. от османска страна не е изплатен на Княжеството нито франк и кабинетът уведомява Дет публик отоман, че прекратява вноските си за турския външен дълг, докато Дет публик не преведе на София въпросните 10.5 млн. лв. За положителен резултат от тази постъпка лично министър-председателят К. Стоилов разчита на подкрепата на включения през септември 1896 г. руски представител в Администрацията на турския държавен дълг²¹¹.

Въпреки очакванията обаче, вместо удовлетворяване на основателната претенция на България, Дет публик отоман в лицето на новия си генерален управител и представител на френските бондхолдери Леон Берже отвърща с остър протест и невиджана кампания срещу „драстичната“ проява на „нелоялно“ поведение от страна на Княжеството²¹².

Разразяват се два конфликта, при това взаимно свързани. Банк емперииал отоман, която доминира в Дет публик, е достатъчно ангажирана с капиталово участие в Ориенталското железопътно дружество, за да действа в единодушие с Дойче банк и Българския синдикат.

Междувременно, благодарение на извънредни усилия и такт от страна на дипломатическия агент в Париж Ив. Ст. Гешов, на 23 юни 1897 г.²¹³ Българският синдикат все пак обявява емисия на Земеделския заем, която по договор е трябвало да стане през март 1897 г., ала в обстановката на зле развиващите се делови отношения в Париж емисията покрива едва в две трети 30-те милиона, и то с курс под 77%²¹⁴. Леон Берже от своя страна изостря кампанията срещу българския кредит. Той вдига всички големи френски вестници, банкери, депутати, политици на масирана атака срещу емисията и за кратко време около 7000 броя облигации от заема се връщат²¹⁵. Дипломатическият агент призовава министър-

²⁰⁹ Пак там, с. 302.

²¹⁰ Пак там, с. 301, 302.

²¹¹ Мартыненко, А., цит. съч., с. 178–179.

²¹² ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 1159, л. 23–32, конфиденциален доклад-анализ за хода на нещата в Париж на Ив. Ст. Гешов до К. Стоилов, София, 8/26 септември 1897 г.; ф. 600, оп. 1, а.е. 1443, л. 1–2; Тенев, М., цит. съч., с. 167–168.

²¹³ ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 1159, л. 24.

²¹⁴ Пак там, л. 1, шифр. телеграма на Ив. Ст. Гешов, Париж, до К. Стоилов, София, 11/23 юни 1897 г.

²¹⁵ Пак там, л. 7, 10, шифр. телеграми на Ив. Ст. Гешов, Париж, до К. Стоилов, София, и К. Стоилов до Ив. Ст. Гешов, 8/20 юли 1897 г.

председателя К. Стоилов за „отбранителен отпор и противодействие“²¹⁶. Но още преди да се предприемат никакви стъпки от българското правителство, френският външен министър Габриел Аното на 22 юли е отправил българския дипломатически агент, който го е посетил с молба френското правителство да подкрепи провеждане на заемната емисия, с категорично изявление: френското правителство в никакъв случай не ще допусне котировката, „дорде зее язвата между княжеското правителство и Дет пюблик отоман“²¹⁷. Съвсем естествено, френското правителство подчинява реализирането на Земеделския заем на държавническото си задължение да гарантира френските бондхолдери с редовно плащане на българските вноски за турския външен държавен дълг, тъй като те са поели върху себе си преобладаващата част от този дълг, надхвърлящ 2 млрд. франка²¹⁸.

В края на юли 1897 г., предвид лошата селскостопанска реколта, наводненията и други природни бедствия, кабинетът Стоилов опитва да поведе преговори за споразумение с Дет пюблик отоман. Мисията се възлага на Ив. Ст. Гешов, който предлага на Леон Берже българското правителство да внесе прекратените вноски, срещу което официално да се уреди задължението от десетте и половина милиона²¹⁹. Администраторът на Дет пюблик пак прекъсва преговорите и още повече разгръща кампанията за недопускане на българските държавни фондове на парижкия пазар²²⁰. На 15 септември Банк ентернационал дьо Пари кани Ив. Ст. Гешов в управлението си и му връчва изрична декларация, която гласи, че само едно предварително уреждане на конфликта с Дет пюблик отоман може да възстанови българския кредит и да направи възможни по-нататък финансовите сделки на Княжеството с Българския синдикат и на парижката борса²²¹. На 26 септември Гешов наново е при френския външен министър да моли за котировка на Земеделския заем и наново изслушва изявление на Г. Аното: „Догдето е налице опозицията на Дет пюблик отоман на борсата, котировка не може да се сполучи.“²²² Съответно дипломатическият агент съобщава на К. Стоилов: „Министърът настоятелно съветва да се намери способ за споразумение... Вчера и днес Земеделският ни заем без купувачи.“²²³

В София министър-председателят обаче упорства. През същите тези дни той предприема отчаян опит да разположи Германия и Великобритания да подкрепят Княжеството във финансовите му проблеми²²⁴. Заинтересоваността и

²¹⁶ Пак там, а.е. 258, л. 5–7; *Du Velay, A.*, цит. съч., с. 473–479.

²¹⁷ ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 1159, л. 28, доклад на Ив. Ст. Гешов, Париж, до К. Стоилов, София, 8/20 септември 1897 г.

²¹⁸ Пак там, а.е. 258, л. 22–24, а.е. 1159, л. 27; *Blaisdell, D. C. European Financial Control in the Ottoman Empire. A Study of the Establishment, Activities and Significance of the Administration of Ottoman Public Debt*, New York, 1929, п. 115–117; *Heidborn, A. Les finances ottomans*, Vienne-Leipzig, 1912, с. 249–251.

²¹⁹ ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 258, л. 20.

²²⁰ Пак там, л. 20–22, а.е. 1159, л. 28.

²²¹ Пак там, а.е. 1159, л. 10.

²²² Пак там, а.е. 258, л. 42.

²²³ Пак там, л. 40.

²²⁴ *DZA, AA*, 8597, л. 8.

на берлинското Външно министерство, и на Форин офис обаче е по-голяма по отношение на Източните железници и на турския външен дълг и те не променят негативното си разположение към България. Обстановката е кристално ясна – никаква поддръжка, включително руска. Макар да е член на Административния съвет на Дет публик отоман, руският представител не прави нищо в полза на България, сродила се чрез покръстването на престолонаследника с императорския руски двор. Финансовият министър Ив. Ев. Гешов, притеснен, още през август подава оставка заради личния си неуспех в работата.

Министър-председателят не приема оставката на финансовия министър, но и не вижда повече възможности и скланя да приеме предложената му междувременно, на 25 септември, от директора Ернест Мей формула²²⁵ за споразумение с Леон Берже.

На 30 септември 1897 г. в рамката на въпросната формула оторизираният за това Ив. Ст. Гешов подписва в Париж спогодба с Дет публик отоман: България се задължава да внесе веднага в Управлението на османския държавен дълг 12 закъснели менсјуалитета (по васалния трибут), като занапред плаща редовно вноските си. При предстоящите плащания Княжеството ще удържа годишно по 863 000 лв. срещу 10-те милиона и половина, които Високата порта му дължи. Тези суми се внасят в БНБ в депо, докато се изясни има ли Портата възражения по сумата 10.5 млн. лв.²²⁶ В Париж и в Константинопол в Дет публик отоман са доволни. Ке д'Орсе вдига забраната срещу реализирането на заема от 1896 г.²²⁷ на Парижката борса.

След твърде много напрежение Стоиловият кабинет приключва големия конфликт с Дет публик отоман през 1897 г., с което разчиства пътя на българските държавни облигации на френския паричен пазар, а и на другите европейски борси. А що се отнася до чисто финансовата страна на работата, съобразно възприетата формула в края на 1897 г. държавното съкровище, като приспада 863 000 лв., изплаща задържаното от вноските по трибута и източнорумелийския данък, както и глобална сума от 2 160 000 лв. по „окупационния дълг“, или общо 5 955 667 лв. Заедно с анюитета на заемите, който е 10 715 639 лв., общо трансферът по външния дълг през 1897 г. възлиза на 16 679 302 лв., или 13.8% от държавните приходи за годината. Съответно за железопътното строителство, включително паралелната линия, се изразходват, сиреч инвестират се в инфраструктурата, почти 17 млн. лв., което в проценти по отношение общо на държавния разходен бюджет е 15.9²²⁸.

Но има и още нещо. При все че през тази 1897 г. поради конфликта с Дет публик отоман трансферът по външните плащания се увеличава, кабинетът Стоилов изплаща анюитета и по погасяването на руския окупационен дълг,

²²⁵ ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 1159, л. 31.

²²⁶ Пак там, а.е. 258, л. 44, окръжно на министър-председателя до българските дипломатически агенти в чужбина, 30 септември 1897 г., л. 45, шифр. телеграма на К. Стоилов, София, до Ив. Ст. Гешов, Париж, 30 септември 1897 г.

²²⁷ Пак там, л. 46, шифр. телеграма на Ив. Ст. Гешов, Париж, до К. Стоилов, София, 30 септември 1897 г.

²²⁸ Изчислява се по СГ, IV, 1912, XII. Финанси, с. 357; СГ, V–XIV, 1922, XII. Финанси, с. 32.

който при управлението на Ст. Стамболов дълго не е обслужван. Признаването на княз Фердинанд от страна на Русия не ще да е минало без претенции от руска страна. (През следващата 1898 г. държавното съкровище погасява дълга с още 1 119 040 лв.) В резултат бюджетното салдо за 1897 г. е отрицателно с 15.6 млн. лв. Видимо политическата конюнктура – политическите съображения и интереси малко или много утежняват състоянието на външния държавен дълг през 1897 г.

Конверсия на външния дълг?

Със започване на новата 1898 г. държавната хазна се оказва в незавидно положение: поне до средата на годината не може да се разчита на опциите от заемите от 1892 и 1896 г. Що се отнася до заема Земеделски каси, борсовото му реализиране е доста ненадеждно – с дни той няма купувачи заради бавно отшумяващите последици от атаката на Леон Берже срещу българския кредит, както и заради оставащия нерешен конфликт с Ориенталското железопътно дружество. Авансите от 5 и 10 милиона са погълнати от обслужването на външния дълг. Въпреки това кабинетът Стоилов не се отказва и не прекратява строежа на „паралелната“. Не може обаче да се разчита единствено на средствата, които хазната има от Българската търговска банка.

Търсейки начини да облекчи и да засили държавните финанси, за да се освободят средствата за кредитирането на строителя Ст. Симеонов, въпреки изразеното несъгласие в това отношение от страна на Българския синдикат, в самия край на декември 1897 г. кабинетът прокарва по спешност решение на Народното събрание за конвертиране на външния държавен дълг, тоест не само на закъснелите опции на заем 1892, но на всички сключени до момента външни заеми от 1888 до 1896 г. „Възлага се – казва се в чл. 1 на парламентарното решение – правителството да третира въпроса за конвертирането изцяло или в части на всички сега съществуващи държавни 6-процентни заеми с други 5 и 4.5% годишна лихва.“²²⁹

Силно активизирано, през януари – април 1898 г. Външното министерство предприема инициативи и многократни сондажи за започване на преговори за извършване на конверсията²³⁰. Акцентираща се върху спечелването на Българския синдикат. В началото на годината по дипломатически път се уреждат контакти по въпроса между Ернест Мей и новия български финансов министър Теодор Теодоров. На 5/17 февруари в Будапеща се устройва делова среща на двамата и се постига договаряне директорът на Банк ентернационал дьо Пари да изработи проект за конверсия, който в кратък срок да се представи на кабинета в София²³¹. Изпращането на проекта обаче се забавя подозрително. Изтича месец и половина и става ясно: на 2 април Е. Мей приема българския дипломатически агент и обяснява, че пречката за постигане на каквато и да е финансова сделка с Княжеството остава нерешеният конфликт във връзка със строежа на пара-

²²⁹ Стенографски дневници на IX ОНС, II р. с., з. 11 декември 1897 г., с. 407.

²³⁰ ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 1159, л. 54, 56, 57–62, шифр. кореспонденция, разменена между Ив. Ст. Гешов, Париж, и финансовия министър (от август 1897 г.) Теодор Теодоров, София, януари – април 1898 г.

²³¹ Пак там, л. 56, шифр. телеграма на Ив. Ст. Гешов, Париж, до Т. Теодоров, София, 5/17 февруари 1898 г.

лелната жп линия. Без постигане на споразумение по въпроса „конверсия на българските заеми е изключена“²³².

Губещ с картата конверсия, министър-председателят чрез финансовия министър се обръща към Константино Вакаро в качеството му на официален представител на Българския синдикат в София да интервенира в Париж, така че синдикатът да облекчи затруднението на правителството и му предостави пореден аванс от 4–5 милиона, за да успее то да покрие годишното плащане по външния дълг²³³. Отговорът на синдиката и този път е отрицателен: той държи категорично на становището „да се запазят законните права и интересите на Компанията на Източните железници“²³⁴.

Единственото, което през април все пак става, е по-ранното упражняване на IV опция на заем 1892. С това се осигурява изплащането на 10-милионния аванс към заема Земеделски каси, предвидено за 28 юни. Инак синдикатът запазва твърдо несъгласието си за конверсията. А отказът на нужната на България конверсия, разбира се, се аргументира основателно с моментното състояние на междудържавните отношения.

От началото на 1898 г. вниманието на европейските финансиращи банки наведнъж се ангажира с ред събития в различни невралгични пунктове на сблъсък на интереси в Азия, в Африка и Америка. В Далечния изток избухва остра борба за подялба на значителна част от територията на Китай. Германия завзема Киао-Чоу/Циндао, Русия – Порт Артур, което чувствително засяга британските интереси. В Африка назряващото още от пролетта на 1897 г. състолкновение между Англия и Франция за Бели Нил се разразява в конфликта във Фашода, разпалвайки англо-френския антагонизъм. От германска страна се повдига въпросът за преразпределяне на африканските португалски колонии, а то раздухва и тук англо-германски противоречия. Германия се готви да постави островите Самоа в изцяло свое владение, което пък предизвиква още по-остра по-нататъшна реакция от британска страна. През април пламва война между САЩ и Испания заради испанските колониални владения в Тихия океан и Карибско море, явявайки се първата формална война за преразпределяне на колониалните територии в света. В тази обстановка финансиращата дейност на европейските *banques d'affaires* по близки и далечни географски ширини без съмнение търпи несигурност и разстройство.

Това развитие на нещата обаче, от друга страна, естествено подтиква френско-германско сближение, и то тъкмо тук, що се отнася до работите в Ориента и до отношенията във висшия банково-финансов свят. Тук – в югоизточната периферия на Европа – то има своето определено очертание от юли 1894 г. в споразумението относно Багдадското и Малоазиатското железопътно предприятие. Сега, в 1898 г., в конфликта за Източните железници принципът на споразумението за „общо действие“ вече работи на практика.

²³² Пак там, л. 62, шифр. телеграма от Ив. Ст. Гешов, Париж, до Т. Теодоров, София, 21 март/2 април 1898 г.

²³³ Пак там, л. 71.

²³⁴ Пак там, л. 77; Стенографски дневници на IX ОНС, III р. с., з. 12 декември 1898 г., с. 233.

Разбира се, сближението съвсем не заличава конкуренцията. Успоредно с отдадеността си на поддържането на интересите на водещите германски „големи“ в Ориенталското железопътно дружество, френските „големи“ тъкмо през 1898 г. отказват конверсия на българските заеми, но пък (както предстои да се види) отнемат водещата германска позиция в заемната политика с България в така важната функция на обвързаност на външния държавен дълг с военната индустрия.

Конверсионен заем и конвенция с Източните железници, 1899 г.

Изтичат първите три-четири месеца от 1898 г., кабинетът Стоилов продължава да търси конверсия, насочва се към Санкт Петербург. Министър-председателят натоварва бившия финансов министър Ив. Ев. Гешов, под предлог на уреждане на лични работи, „да сондира финансовите кръгове в Петербург, дали са склонни да съставят една финансова група, която да се занимава с операции, касаещи се до българските финанси“, сиреч дали биха поели конверсията на външните държавни заеми на Княжеството²³⁵.

Външният министър Муравъов и финансовият министър граф Витте на Русия поясняват на конфиденциалния пратеник Гешов, че „поради липса на свободни средства“ Русия не може да осигури конверсионен заем на България. Обещават обаче ходатайство по дипломатически път, освен което свързват българския бивш финансов министър с директора на Международната банка в Санкт Петербург Ротщейн, който представлява германския капитал в банката, и с негови препоръки на 19 март Гешов пристига в Берлин. Тук в кръга на „големите“ берлински банки той сполучва успешно да лансира българския финансов проект за конверсия²³⁶.

Създава се благоприятна почва за евентуална сделка, което, разбира се, се пази в абсолютна тайна предвид очаквания отговор за конверсия от страна на Българския синдикат. След като обаче парижкият синдикат отвърща с отказ, министър-председателят и външен министър К. Стоилов в първите дни на май 1898 г. заминава на „ранна почивка“ в Карлсбад, като се нагърбва лично с нелеката задача да сключи конверсия с германските банки. Посветен в намерението му, придружава го представителят на „Фридрих Круп“ в София Паул Кауфман.

Включването на П. Кауфман в секретната работа на кабинета и по-специално непосредствено в действията на К. Стоилов е продиктувано от понятни съображения. Пролетта на 1898 г. е тъкмо времето на тежко изпитание за позициите на „Фр. Круп“ относно българските военни доставки. Доминиращата роля на германската военна индустрия, установявана систематично след 1878 г. на българския пазар²³⁷, е поставена под въпрос под натиска на френските

²³⁵ ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 1159, л. 61, шифр. телеграма на българския дипломатически агент Д. Станчов, Санкт Петербург, до К. Стоилов, София, 20 март 1898 г., също л. 58.

²³⁶ Пак там, л. 58, 60, 61.

²³⁷ Тодорова, Цв. Дипломатическа история..., с. 194–200.

оръжейни магнати²³⁸. Така че при дадените обстоятелства, полагащ усилия да запази Княжеството за военната си продукция, „есенският оръдеен крал“, може да се очаква, би упражнил влияние върху германското Външно министерство. Още повече и главно би въздействал върху висшия берлински банков елит за внимание към пристигналия в Германия български министър-председател и отзивчивост към търсената от него конверсия с германски пари.

По всички правила на тайната дипломация и със съдействието на П. Кауфман министър-председателят и външен министър захваща сложна комбинация²³⁹ от преговори с консортиите на Дойче банк в групата на „9-те големи“, лично с генералния директор Георг фон Сименс и със самостоятелно действащата в конкуренция с Дойче банк Дирекцион дер дисконтогезелшафт. Въпреки висящия конфликт с Източните железници, въпреки неотменената забрана за котировка на български ценни книжа на берлинската борса, от страна на всички, включително самата Дойче банк, се проявява разположение да се направи финансова операция за българското правителство.

Падежите по външния дълг настъпват и К. Стоилов, като продължава преговорите по конверсията, в началото на юни екстрено акцентира на искане за неотложно нужен 4–5 милионен аванс. Такъв кабинетът е поискал от Българския синдикат, но напразно. Тогаво банкерът Хуго Ландау заявява готовност да даде аванса въпреки неприятния опит на неговия брат Ойген Ландау от лятото на 1896 г. по сключването на Земеделския заем, а и без да е извършено голямото договаряне за конверсията.

Начаса след като К. Стоилов е поставил въпроса, банковата къща Ландау съставя авансов контракт за 5 000 000 фр., 4.5% срещу съкровищни бонове. На 24 юни в Карлсбад К. Стоилов подписва формалното споразумение за отпускането на аванса от Бреслауер берлинер дисконтбанк²⁴⁰ и на 2 юли, продължавайки работата си в Карлсбад, министър-председателят подписва официалния текст на договора²⁴¹. Още на 30 юни държавното съкровище получава 3 689 700 фр. ал пари. Останалата сума кредиторката изплаща на Фр. Круп и на фирмата Р. Пулверфабрик в Кьолн за направени от тях военни доставки на Княжеството²⁴².

В същия ден, 30 юни, директорът на Банк ентернационал дьо Пари, Ернест Мей, намира дипломатическия агент Ив. Ст. Гешов и настоява той да съобщи „най-бързо“ в София: Българският синдикат е съгласен да даде на българското правителство не 4–5 милиона, както е поискано, а 10 милиона франка²⁴³. Срещу

²³⁸ Пак там, с. 192–194.

²³⁹ Така наречената комбинация „Карлсбад 1898 г.“. Виж *Тодорова, Цв.* Френско-българското съперничество в заемната политика с България и комбинацията „Карлсбад 1898 г.“. – Ввв: Българско-германски отношения и връзки. Т. I. С., 1972, с. 119–139.

²⁴⁰ ЦДА, ф. 600, оп. 1, а.е. 1602, л. 69–70.

²⁴¹ Пак там, л. 108.

²⁴² Пак там, ф. 254, оп. 1, а.е. 23, л. 2, бележка относно аванса на Бреслауер берлинер дисконтбанк, 17 юли 1898 г. Изчерпателно за условията на аванса виж пак там, ф. 600, оп. 1, а.е. 1602, л. 104, доклад на Т. Теодоров до К. Стоилов, 19.06./1.07.1898 г., ф. 173, оп. 1, а.е. 994, Стенографски дневници на IX ОНС, III р. с., кн. 2, 3. 12 декември 1898 г. с. 234.

²⁴³ ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 1159, л. 79, шифр. телеграма на Ив. Ст. Гешов, Париж, до К. Стоилов, София, 30 юни 1898 г.

неочакваното си съгласие парижкият синдикат поставя условието, княжеското правителство да даде „предпочитание на френската индустрия за доставките си в България в разстояние на три години“. Прицелът е ясен. На другия ден на кабинета в София се изпраща за утвърждаване уговорен през последно време договор за внушителна доставка на тежко артилерийско въоръжение от „Шнайдер-Крьозо“ и синдиката²⁴⁴.

Възниква благоприятен и комплициран момент. Току-що е сключен и финансово е реализиран 4.5% аванс от берлинска банка, а кабинетът получава и от Париж 10 милиона, с които може да посрещне анюитетите по външния дълг. В София пристига един от директорите на Банк ентърнационал дьо Пари, представляващ Българския синдикат, от Карлсбад се завръща в София министър-председателят и двамата на 19 юли подписват авансовия договор: 10 000 000 лв. срещу съкровищни бонове 6%²⁴⁵. Парите се получават на два пъти; от първата част най-напред се изплаща преди дни сключеният аванс с Бреслауер берлинер дисконтбанк.

Осем месеца след сключването на споразумението с Дет пюблик отоман Българският синдикат взема инициативата да се уреди и вторият конфликт, този с Източните железници.

Още през октомври 1897 г. във Виена синдикатът е свикал общо събрание на акционерите на компанията и директорите на участващите заинтересовани банки: Париба, Банк ентърнационал дьо Пари, Винер банкферайн, виенската Кредит аншалт (свързана с френския капитал) и основаната от Дойче банк Банк фюр ориенталише айзенбанен за обсъждане на въпроса за ликвидиране на конфликта. Присъства и участва в разискванията и предприемачът на паралелната линия Ст. Симеонов. След дълги разисквания е набелязана база за споразумение и на Симеонов е връчен конкретен текст за спогодба. Развита в 5 точки, спогодбата предвижда: отказ на правителството от построяването на паралелната линия; в замяна на това синдикатът предоставя „финансово и техническо съдействие“ за построяване на друга железопътна мрежа в Княжеството; отстъпват му се под наем отсечки от Източните железници; правителството се компенсира за направените разходи по паралелната линия. На Симеонов се обещава при постигане на съгласие Източните железници да поемат върху себе си изплащането на съответно парично обезщетение на „Главното предприятие за построяване на жп линия Саранбей–Пловдив–Нова Загора“²⁴⁶.

Спогодбата попада на К. Стоилов. Той инструктира Симеонов да спрے строежа на паралелната, без обаче да се правят каквито и да било официални изявления за прекратяване на строителните работи, и на 27 ноември внася спо-

²⁴⁴ Пак там, а.е. 1165, л. 112, секретна документация за военни доставки 1898 г.

²⁴⁵ Пак там, ф. 173, оп. 1, а.е. 994; Стенографски дневници на IX ОНС, III р. с., кн. 2, з. 12 декември 1898 г., с. 233, 235–238. Виж още *MOL, IV, 1275a, Bolgár 10 millio frcs. Kölcsönsyndicatus, 1898, 1899, Banque Internationale de Paris – Banque Commerciale Hongroise de Pest, 19.VII.1898*. Българският синдикат допуска във финансовата операция с 3% будапещенската търговска банка.

²⁴⁶ ЦДА, ф. 600, оп. 1, а.е. 1282, л. 10, препис на български език на решенията и условията на Компанията на Източните железници без дата. Датирани по конфиденциалния доклад на Ст. Симеонов, София, до К. Стоилов, 12 ноември 1897 г., същата а.е., л. 2–5.

годбата напълно конфиденциално за обсъждане в Министерския съвет. Последният съответно я приема²⁴⁷.

Междувременно обаче Момчилов и П. Тъпчилешов, съакционери на Ст. Симеонов в железопътното предприятие на паралелната линия, запознати с въпроса, уведомяват председателя на Управителния съвет на Компанията на Източните железници и директор на Винер банкферайн д-р Мориц Бауер за решението на Министерския съвет от 27 ноември. На 13/25 декември П. Тъпчилешов съобщава писмено на своя родственик – министър-председателя, че с дата 21 декември има писмо от М. Бауер, в което той съобщава, че Управителният съвет на компанията няма да признае каквито и да са „виенски решения“²⁴⁸.

В писмото си Бауер излага основата, която Управителният съвет на компанията предлага за споразумение. Тя почти дословно повтаря текста на виенската спогодба на Българския синдикат и съответстващите им положения в българските условия дори с известно разширяване на аванжите, които се обещават на княжеското правителство за отдаване под наем на отсечки от Източните железници. Бауер заявява, че след издействие на съгласието на Високата порта компанията ще остъпи на България не само частта Ямбол–Нова Загора, както обещава Българският синдикат, но и тази от Белово до Пловдив. Изяснява се още и това, че сърцевината на предлаганата от М. Бауер основа се оказва пак въпросът за железопътните концесии – за Македонската съединителна линия и за тази през Карлово–Казанлък за Нова Загора. Бауер е подготвил проект за създаване на „Българско дружество за построяване на линиите“, чийто капитал ще бъде осигурен от Управителния съвет на Източните железници²⁴⁹. Тоест видимо писмото цели прекъсване на по-нататъшно сепаративно – т.е. френско – третиране на изхода от конфликта.

Първата половина на 1898 г. протича, изпълнена с прикрито напрежение в съперничеството между германската и френската заемна политика. В края на юли обаче директорът на Винер банкферайн д-р Фон Адлер, придружен от д-р М. Бауер, лично и секретно от името на Дойче банк уведомява министър-председателя, че те са разположени „да подпомогнат княжеското правителство с нов заем“, със сума, с която България да откупи Източните железници и да се направи конверсия на шестпроцентните заеми²⁵⁰. И тъй като откупуването на Източните железници е твърдо следваната линия на правителството, К. Стоилов незабавно изпраща финансовия министър Т. Теодоров във Виена.

На 30 юли започват преговорите и Фон Адлер и М. Бауер излагат пред Т. Теодоров своята конкретна програма за споразумението: българското правителство откупува жп линиите Белово–Мустафа паша и Ямбол–Търново Сеймен за глобалната сума от 24 191 000 франка. Заинтересованата финансова група

²⁴⁷ Пак там, л. 7–8; а.е. 1407, л. 10, 11, секретна кореспонденция на К. Стоилов с „Главното предприятие за построяване на жп линия Саранбей–Пловдив–Нова Загора“ (респективно Момчилов и П.Тъпчилешов), София, 11–16 декември 1897 г.

²⁴⁸ Пак там, а.е. 1282, л. 7–8.

²⁴⁹ Пак там, л. 12–13.

²⁵⁰ *Тенев, М.*, цит. съч., с. 133; Стенографски дневници на Х ОНС, I и. с., 14 юни 1899 г., с. 111–112.

отпуска заем на Княжеството с 5% лихва за 35 или 40 млн. лв. при 90% цесионен курс, от произведението на който заем ще се удържи сумата за откупуването²⁵¹.

На 21 ноември след двукратно затягане на преговорите заради откупната цена К. Стоилов приема в Министерството на външните работи д-р Адлер и директора на Анатолийската компания Фон Кюлман, оправомощен от директора на Дойче банк д-р Сименс, и след една седмица, на 16/28 ноември 1898 г., Конвенцията за отстъпване експлоатацията на Източните железници на българското правителство е подписана²⁵².

Веднага след това е форсирано сключването на заема. И... в хода на работата предложението на Адлер–Бауер претърпява съществено изменение. Вместо заем от 35–40 милиона от Дойче банк и нейната група администраторите на Компанията на последвали няколко заседания във Виена изработват проект за сключване на голям конверсионен заем за България, с който да се извърши откупуването на експлоатацията на Източните железници и да се конвертира шестпроцентният държавен дълг. За сключването на заема е привлечен на първо място Българският синдикат.

Друго не би могло и да се очаква. Чрез Адлер и Бауер на първия етап Дойче банк е действала независимо от парижките банки, за да постигне свое решение на конфликта по Източните железници. Обещанието за финансово изгоден за Княжеството самостоятелен заем от германския капитал се използва като тактическо средство за постигане на тази цел. Когато обаче въпросът идва до практическо уреждане, Дойче банк повече не може да поддържа предложението си, защото няма възможност да поеме такава голяма финансова сделка, при положение че по същото време е мобилизирала капиталите си за финансиране на мероприятията в Османската империя. Всъщност и там генералният директор Г. Сименс работи за привличане на французите за сътрудничество в строителството на Багдадската линия.

Поканен на едно от заседанията във Виена, българският финансов министър получава предложение за заем от 290 000 000 фр. от името на смесената банкова група начело с парижките банки от Българския синдикат: Париба, Банк ентернационал, Лендербанк, Винер банкферайн, и двете германски банки, представени от Дойче банк – Мителдойче кредитбанк и Дойче ферайнсбанк. Дойче банк също участва. На 25 ноември 1898 г. в столицата пристигат и делегатите на банките, които са поели сключването на заема, и без протакане до края на ноември се извършва подписването на контракта за конверсионен заем от 290 млн. – за конвертиране на държавните заеми в 5% и за откупуване на експлоатацията на Източните железници²⁵³.

Когато се пристъпва към санкционирането на заемния договор и на Конвенцията за Източните железници обаче, събитията в Народното събрание се развиват драматично²⁵⁴. Избухва буря от протести от страна на опозицията.

²⁵¹ Тенев, М., цит. съч., с. 133.

²⁵² ЦДА, ф. 173, оп. 1, а.е. 999.

²⁵³ ЦДА, ф. 173, оп. 1, а.е. 1003.

²⁵⁴ Стенографски дневници на IX ОНС, III р. с., 1898 г.

След 15-часово парламентарно обсъждане сред невъобразим скандал и бъркотия в 11 часа през нощта законопроектът за договорите се приема с „вдигане на ръка“.

На следващото заседание на 11/23 декември петдесет народни представители поднасят писмен протест срещу контрактите и санкционирането им. Парламентарният вот не може да се смята за законен. При ново гласуване договорите се отхвърлят. Стоиловото правителство благоразумно се оттегля от властта. На 14/26 януари кабинетът подава оставка.

На свой ред пък Българският синдикат не възнамерява да се отказва от сделката. На втория ден от идването на новото правителство, на 19/31 януари 1899 г., начело с Димитър Греков, Банк ентърнационал дьо Пари съобщава чрез Вакаро на новия финансов министър Михаил Тенев, че френската група предлага пролонгация на Стоиловите контракти. За целта желателно е незабавно да се свика конференция във Виена. Освен това Банк ентърнационал дьо Пари иска българското държавно съкровище веднага да погаси дължимите през 1898 г. суми по авансите, чийто срок е изтекъл. Впрочем следва да се броят веднага в Париж 7 750 000 лв.²⁵⁵

Сам Д. Греков е заинтересован от пролонгация. Страната се нуждае от заема, но добре е да мине малко време, за да се забрави в момента притихващата протестна буря. Затова още докато формира кабинета си, на 18/30 януари 1899 г. Д. Греков прави първата си дипломатическа стъпка и тя е да установи контакт с Компанията на Източните железници и да се опита да поведе работата в желана насока. По негово поръчение Гр. Начович, който е привлечен като министър на търговията и земеделието, се среща екстрено с представителя на компанията в София Г. Хеберле и го моли да телеграфира на Управителния съвет да се съгласи с отлагане на изпълнението на конвенцията с два месеца²⁵⁶. Д. Греков се нуждае от време да подготви позициите си за евентуално участие в предлаганата от Париж виенска конференция.

Какъв е отговорът на това Греково съобщение, не знаем. Той едва ли е бил насърчителен, а може би е бил направо негативен. Междувременно Българският синдикат форсира свикването на конференцията.

На 17 февруари/1 март 1899 г. като правителствени делегати във Виена пристигат министърът на финансите Михаил Тенев и министърът на търговията и земеделието Гр. Начович. Същия ден конференцията започва работа с предоставяне думата на българските представители. Тяхното експозе обявява, че новото българско правителство предлага възстановяване на статус кво анте по отношение на Източните железници. Тоест българското правителство се отказва от откупуването на експлоатацията на железниците, като не се обявява против изпълнението на другите залегнали в конвенцията клаузи. Княжеското

²⁵⁵ Стенографски дневници на Х ОНС, I и. с., з. 14 юни 1899 г., с. 298, също з. 17 юни 1899 г., с. 305.

²⁵⁶ ИА НБКМ, ф. 14, а.е. 3887, л. 1, запазен е цитираният текст на френски език, без дата, без адрес, без подпис, ръкопис на Гр. Начович. В полето на документа на български собственоръчно от Начович е написано: „Предадено на Хеберле да го телеграфира на ориенталците.“

правителство, заявяват делегатите, няма да поднови строителството на паралелната линия, а ще довърши линията от Пловдив до Нова Загора, която то е разположено да предостави за експлоатация на Компанията на Източните железници²⁵⁷.

Относно заема делегатите изтъкват, че Княжеството не може да поддържа повече договора за конверсията. То смята, че Лендербанк трябва да произведе двете последни опции на заем '1892 г. в размер на 48 млн. лв. и предвид на неотложните нужди на държавата моли да се сключи нов държавен заем от 70 млн. ефективни²⁵⁸.

Грековото правителство се стреми да постигне две цели: преди всичко да получи в най-кратък срок финансова помощ от заемодаватците си, но това да стане под нова форма, която да не предизвика общественото недоволство в страната. Връщането към 290-милионния заем може само бързо да помете новия кабинет.

Още на второто заседание на конференцията представителите на Източната компания приемат българското предложение за основа и се изработва нова конвенция за Източните железници²⁵⁹. Договорът е подписан на 15/27 март 1899 г. По силата на този договор България се задължава в срок от 25 години да не предприема строителство на каквато и да било паралелна или конкурентна линия на Източните железници, т.е. каквато и да било железница на територията на Южна България. Тя отдава на Компанията линията Пловдив–Чирпан–Нова Загора. Линията до Бургас, която се достроява, трябва да се завърши бързо и също да се предаде за експлоатация на Компанията.

Санкционира се договор, с който Компанията на Източните железници добива възможността да има в свои ръце целия железен път от сръбската граница до Мала Азия. Реализира се гонимата цел от Дойче банк и с това приключва твърде дълго продължилият конфликт по Източните железници.

Големи обаче са затрудненията, които се изпречват пред българските делегати по въпроса за заема. Заемодаватците отхвърлят молбата за нов обикновен заем и настояват като „кондицио сине ква нон“ възобновяването на конверсионния заем²⁶⁰. Ако Грековото правителство иска да има действително споразумение с Компанията на Източните железници и да уреди финансите си, то трябва след изтеклата отсрочка да внесе новата конвенция за одобрение в Народното събрание като неразривно цяло с конверсионния заем. Банкерите заемодавци не възнамеряват да се откажат от уговорената вече един път превъзходна финансова сделка с конверсията.

Зареждат се продължителни заседания. От името на представителите на банките от Българския синдикат директорите Е. Мей, М. Бауер, К. Моравец

²⁵⁷ Пак там.

²⁵⁸ Тенев, М., цит. съч., с. 141.

²⁵⁹ ЦДА, ф. 173, оп. 1, а.е. 1003, Конвенция за Източните железници 1899 г.; Стенографски дневници на Х ОНС, I и с., з.14 юни 1899 г.; срв. *Du Velay, A.*, цит. съч., с. 569–571.

²⁶⁰ ИА НБКМ, ф. 14, а.е. 4735, л. 57 и сл., бележки на Гр. Начович за участието му във Виенската конференция 1899 г. (бележките са на френски език, без дата и подпис, но са безспорни с оглед на съдържанието им).

(представител на Компанията на Източните железници и на Винер банкферайн), Артур фон Гвинер (директор на Дойче банк) и Фон Адлер заявяват, че няма да си губят времето с българското предложение за произвеждане на друг заем освен конверсионния. Грековото правителство може да си достави средствата, от които се нуждае, само ако комбинира операцията по същия начин, както бившето Стоилово правителство²⁶¹.

Михаил Тенев предприема задкулисна постъпка. Среща се с намиращия се във Виена генерален директор Георг фон Сименс и му предлага банката му да елиминира Българския синдикат и да образува с Винер банкферайн друга финансова група, която да поеме един нов български заем поне в размер на 40–50 млн. срещу гаранция – залог на доходите от българските митници²⁶². Но д-р Георг фон Сименс в момента прави дълбок реверанс на французите по „багдадските работи“, за да се реши да сключва български заем зад гърба на парижкия Български синдикат.

След едномесечни заседания на 21 март/2 април 1899 г. виенската конференция завършва с уговарянето на текст за нов конверсионен заем: Българският синдикат реализира своите намерения; запазва се линията на сътрудничеството между френските и германските *banques d'affaires*.

Заемният договор е за 260 млн. с 5% лихва и 89.5% емисия за 40 години под името „Слят български златен 5% железопътен ипотечарен заем“²⁶³, с главно предназначение за конвертиране на държавните шестпроцентни заеми от 1888, 1889 и 1892 г., както и немалка сума за строящите се жп линии. Гарантира се със: общите приходи на Княжеството; общите приходи от жп линиите и пристанищата; с първа ипотека върху жп линиите, които ще се строят, и втора ипотека върху пристанищата Варна и Бургас; с жп линиите, които служат за гаранции на държавните шестпроцентни заеми; втората ипотека замества първите ипотеките съответно върху конвертираните заеми. Заемът се прави от Българския синдикат с участието на същата финансова група, която е подписала контракта на заема за 290 милиона. С 1% участва, като консорт на Винер банкферайн, още и Пестер унгарише комерциал банк²⁶⁴.

Контрактите се внасят в Народното събрание. Неотдавна притихналото въълнение отново се разпалва в още по-силна антиправителствена политическа критика и протести за отхвърляне на договорите²⁶⁵.

²⁶¹ Пак там; също Стенографски дневници на Х ОНС, I и. с., з. 17 юни 1899 г., с. 306, реч на финансовия министър М. Тенев.

²⁶² Тенев, М., цит. съч., с. 143, 145.

²⁶³ ЦДА, ф. 173, оп. 1, а.е. 1003, слят заем 260 000 000 от 1899 г.

²⁶⁴ MOL, IV *Bolgar hitélek*, 1578, 1899–1907 г., кореспонденция на Винер банкферайн; виж също ИА НБКМ, ф. 14, а.е. 4735, л. 16, шифр. телеграма относно сключването на конверсионния заем от М. Тенев и Гр. Начович, Виена, до Д. Греков, София, без дата и други изходни данни. Запазена е черновата на френски език, написана от Гр. Начович. Противно на фактите по-късно М. Тенев се мъчи да представи конверсионния заем 260 000 000 лв. по-благоприятен за Княжеството, отколкото 290-милионния заем на Стоилов (Тенев, М., цит. съч., с. 153–160).

²⁶⁵ В ЦДА, в арх. ф. на Народното събрание – ф. 173, оп. 1, а.е. 1204 – се съхранява една дебела папка, която от л. 57 до л. 245 съдържа протести, изпратени през май – юни 1899 г. против конвенцията за Източните железници и конверсионния заем.

Изтичат три дни на остра политическа дискусия. На четвъртия ден инициативата преминава у министрите. Говорят надълго военният министър Стефан Паприков, министрите Тенев и Тончев. Правителствените депутати са обработени и се пристъпва към гласуване. Резултатът е: 77 гласа „за“, 49 „против“ и бурни нескончаеми викове „позор“ и „срам“.

На 24 юни 1899 г. кабинетът постига парламентарно решение за окончателното спиране на строежа на паралелната линия Саранбей–Чирпан. Заедно с това се приема закон за построяване на линията Скобелево–Чирпан, която заедно с Чирпан–Стара Загора–Нова Загора се дава под наем на Компанията на Източните железници²⁶⁶. Веднага след парламентарното решение конвенцията за Източните железници влиза в сила. Компанията поема и експлоатацията на линията Пловдив–Ямбол²⁶⁷.

Гласуван е и заем за 260 000 000 лв. Сключена е заемно-финансова сделка с амортизация 40 години или по-рано, ако българското правителство пожелае. Кредиторите погасяват образуваните при тях с досегашните заеми текущи кредитни сметки на Княжеството с титри 6%, срещу което държавното съкровище им дава съответно титри 5%. След като се пласират по такъв начин титри за 50 млн., Българският синдикат се задължава да брои на княжеското правителство 25 млн. лв. ал пари. В рамките на заемната сума Българският синдикат изплаща на правителството 48.8 млн. лв. за двете неемитирани части, V и VI опция, на заем'1892. От нея синдикатът превежда на държавното съкровище 5 млн. аванс 6% съкровищни бонове веднага след подписването на заемния договор от Министерския съвет, а останалата голяма част брои на хазната след ратификацията. След като се погасява авансът от 10 млн. от 1898 г., парични средства – над 33 млн. – отиват за строящите се железници, включително набелязаните в конвенцията за Източните железници²⁶⁸.

Заем Съкровищни бонове, 1899/1900 г.

Конверсионният заем създава възможност за по-голяма стабилност на държавните финанси: с намаляването на заемната лихва от 6 на 5 процента се олекотява обслужването на натрупания до момента външен дълг в общо разсрочено изплащане в дълъг срок от 40 години; предоставят се на държавния бюджет почти в необходимия им текущ размер паричните средства за разходите по железопътното строителство. А за да обслужи текущите плащания по външния дълг на предстоящите падежи, кабинетът Д. Греков, който не отстъпва от практиката на предходните управляващи, прилага модуса на авансите като допълващи краткосрочни държавни заеми.

Още през юли 1899 г., не много след ратификацията на конверсионния заем, кабинетът сключва шестпроцентен аванс от 7 млн. лв.

²⁶⁶ Стенографски дневници на Х ОНС, I и. с., кн. 3, 24 юни 1899 г., с. 145.

²⁶⁷ ЦДА, ф. 173, оп. 1, а.е. 535, л. 12.

²⁶⁸ ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 1462, л. 16, конфиденциално писмо на Д. Греков, София, до дипломатическия представител Д. Станчов, Петербург, март 1899 г. В писмото Греков съобщава точните и подробни данни за условията и разпределението на сумите на заема.

за една година²⁶⁹. В края на август Министерският съвет натоварва финансовия министър М. Тенев да замине за Париж и Берлин и да издейства и 10 млн. аванс²⁷⁰.

Михаил Тенев отправя искане за аванс от 10 млн. най-напред към Българския синдикат в Париж. Следва отказ. Тогава той заминава за Берлин, където се среща с директорите на Дойче банк – Сименс и Гвинер, и ги моли да посредничат пред Париж за отпускане на аванса или сами да окажат финансова помощ на Княжеството. Двата директори също отказват²⁷¹. М. Тенев сондира и д-р М. Бауер, но и от Виена идва отказ.

Настоятелните постъпки на М. Тенев за аванса предизвикват загриженост у кредиторите. Директорите на Дойче банк и Винер банкферайн заедно с представител на Банк ентернационал дьо Пари се събират в края на септември на конференция в Цюрих, на която се занимават с финансовото положение на Княжеството. В резултат от обсъждането по предложение от френска страна, респективно от Българския синдикат, се оформя мнението, че при това боравене с аванси е дошъл моментът да се пристъпи към въвеждане в България на финансов контрол на кредиторите в управлението на държавния бюджет. В България в дадения момент европейските финансиращи *banques d'affaires* имат вече ангажирани над 556 млн. фр. без сумите по упражнените авансови операции, в които са участвали близо 60 милиона.

За становището на банкерите в цюрихската конференция М. Тенев е известен от Георг фон Сименс с писмо, изпратено му в Дрезден на 23 септември²⁷², където финансовият министър пребивава във връзка с аванса. Д-р Сименс го уведомява, че френската група е предложила да се възложи на софийския кабинет да преобразува Българската народна банка в акционерна. По този начин правителството можело да освободи капиталите си, ангажирани в банката, и да ги употреби за належащите си нужди. „Френските учреждения настояват – разяснява дипломатично възникналата идея д-р Сименс, – че не биха могли да влязат този път в никаква друга нова комбинация с Вас без едно съвършено асениране на финансовото състояние на България чрез интервенция и координиране от страна на един делегат, назначен от финансовата група, който ще се нагърби с една тъй важна отговорност и с един тъй тежък товар. Ролята на този делегат би могла да се комбинира с дирекцията на преобразуваната банка по начин, приемлив от общественото мнение в страната Ви и добре посрещнат от общото мнение в странство и който би бил от голяма полза за българските финанси.“²⁷³ Дойче банк се присъединявала изцяло към това предложение. Понататък в писмото се изяснява още и това, че всъщност банкерите в Цюрих възнамеряват превръщането на БНБ в акционерна банка да стане „под ръководството на френско-германския банков синдикат“ (т.е. Българския синдикат), на който, за да се гарантира нужният капитал за тази операция, българското прави-

²⁶⁹ MOL, IV, *Bolgár hitélek* 1578, 1899–1907, кореспонденция на Винер банкферайн.

²⁷⁰ Тенев, М., цит. съч., с. 184–185.

²⁷¹ Тенев, М., цит. съч., с. 184–185.

²⁷² Цит. във: Тенев, М., цит. съч., с. 188.

²⁷³ Пак там.

телство трябва да предостави упражняването на контрола върху всички държавни монополи.

Д. Греков няма възможност да лавира, а трудно е за неговия кабинет и да приеме съобщенията от Г. Сименс решения на кредиторите. Само три месеца по-рано над страната се е разляла вълната на острото протестно движение срещу външната заемна политика на правителството. При това положение, след масово отправени обществени и парламентарни критики, че управляващите поставят България във финансова зависимост от европейския капитал, кабинетът не смее да се реши да постави външния дълг, респективно държавните финанси, т.е. държавния суверенитет, под контрола на заеμοдавците. Омаломощен от котерийни борби²⁷⁴ и главно под натиска на цюрихската конференция, Д. Греков подава оставката на кабинета.

На 1 октомври 1899 г. Тодор Иванчов съставя ново правителство на либералната (радославистка) партия.

Без авансов кредит държавните финанси са силно затруднени. А заеμοдавците отказват „подкрепа“, макар че на 1 януари 1900 г. предстоят големи плащания по външния дълг. При тези обстоятелства Т. Иванчов решава да почерпи каквото е възможно от вътрешните източници за набиране поне на най-необходимите средства. Увеличава се данъчното бреме, на което кабинетът придава благовидна патриотична подкладка. Умело се използва заявяваната по митингите готовност на протестиращото население от градовете и селата да се използват вътрешните възможности, да се направят реформи и икономии, та да се избави страната от кризисното финансово положение без външни заеми.

На първата редовна сесия на X-ото Обикновено народно събрание през ноември се прокарва закон за временни удържки от заплатите на чиновниците, служащите и пенсионерите, също така закон за даване право на Българската народна банка да обменя златните монети със сребърни, „за да се натрупа известна златна наличност в държавното съкровище“²⁷⁵. Подготвя се законопроект за временно възстановяване на десетъка върху зърнените култури вместо поземления данък. На 16/28 декември се гласува закон за предоставяне разрешение на Министерството на финансите да издаде съкровищни бонове до 40 млн. лв.²⁷⁶

Отбелязвайки успеха в справянето на правителството с кризисното финансово положение – това, че то е в състояние да издаде съкровищни бонове на сравнително висока сума чрез опита си да мобилизира вътрешните ресурси, в Париж и Берлин, въпреки становището, взето в Цюрих, неочаквано се показват благоразположени и вместо искания от Грековия кабинет 10-милионен аванс предлагат да отпуснат на Иванчовото правителство нов заем от 30 млн. фр. Щом правителството съумява да увеличи на вътрешна стопанска основа държавните приходи, то тези приходи могат да гарантират нови външни заеми. И

²⁷⁴ *Топалов, Вл.* Към историята на радослависткия режим (19 януари 1899 – 27 ноември 1900). – Исторически преглед, 1961, кн. 6, с. 33–34.

²⁷⁵ ЦДА, ф. 254 (личен фонд на Трайчо Стоянов, директор на Дирекцията на държавните дългове), оп. 1, а.е. 1, л. 59.

²⁷⁶ Стенографски дневници на X ОНС, I р. с., 3. 28 декември 1899 г., с. 1624; *Тенев, М.*, цит. съч., с. 233.

кредиторите бързат да предоставят на България осмия пореден държавен заем.

На 20 декември 1899 г./2 януари 1900 г. Българският синдикат в Париж, от една страна, и финансовият министър М. Тенев, от друга, подписват договор за 30 000 000 лв. заем с кръговищни бонове 6%, погасим за 5 години²⁷⁷. Париба има водещо участие в сделката, поемайки 62.5% от заемната сума²⁷⁸. Като гаранция на заема представител на синдиката ще упражнява контрол върху събирането и изразходването на приходите от възобновения данък десятък, както и тези от тютюневите бандероли (тютюневия монопол). По време на преговорите от френска страна е предложена и идеята, една концесия за тютюневото производство и търговия в Княжеството да бъде поета от френска тютюнева режия.

При сключването на сделката на кабинета се предоставят 25 млн. фр. ферм. Разликата до 30 млн., т.е. 5 млн., остават в опция със срок 5 години.

Полученото ферм дава на сключището 22 250 000 лв., които осигуряват трансфера по външния дълг за 1900 г.

Финансов контрол в България?

В началото на 1900 г. Т. Иванчов започва строго секретни (и поради това останали почти неизвестни) преговори за следващ пореден заем Съкровищни бонове²⁷⁹ в рамката на закона от 16/28 декември 1899 г. Конфиденциалната мисия е възложена на 17 февруари 1900 г. на управляващия дипломатическото агентство във френската столица Никифор Никифоров. Той е натоварен със задачата да склони Ернест Мей да бъде уговорено допълнително модифициране на включеното в контракта на току-що подписания на 20 декември 1899 г. заемен договор условие за контрола върху десятъка и тютюневите бандероли²⁸⁰. Директорът Мей обаче заявява на Никифоров, че не ще позволи да се допуснат „никакви промени в материалните условия на контракта“²⁸¹.

Тогава Т. Иванчов решава да се потърси парична помощ посредством финансовите кръгове в Петербург. В промеждутъка от 23 февруари до 9 март 1900 г. между министър-председателя и дипломатическия агент в Петербург Д. Станчов се разменят строго секретни документи относно преговори за сключване на български заем в Петербург в размер на 50 млн. фр., гарантиран с приходите от десятъка²⁸². Д. Станчов влиза в контакт с А. Хеп, в случая мандатар на финансова група, която се наема да отпусне този 50-милионен заем. Условието на групата е да ѝ се отдаде търгът за изкупуването на десятъка за 15 млн. лв., които да се приспадат от заемната сума²⁸³.

²⁷⁷ Тенев, М., цит. съч., с. 231–233; Натан, Ж., Л. Беров. Монополистическият капитализъм в България. С., 1958, с. 33.

²⁷⁸ Натан, Ж., Л. Беров, цит. съч., с. 33.

²⁷⁹ По-късно в Народното събрание за тези преговори споменава Ст. Данев, без да съобщи обаче нещо съществено (Стенографски дневници на ОНС, II р. с., з. 15 октомври 1904 г., с. 512).

²⁸⁰ ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 1689, л. 1, поверителен рапорт, най-строга секретно от ген. Никифоров, Париж, до Т. Иванчов, София, 17 февруари 1900 г.

²⁸¹ Пак там.

²⁸² ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 1689, л. 5–10.

²⁸³ Пак там, л. 6.

С какви среди е свързан А. Хеп, остава неизвестно. Групата му може да е била или френска, или английска, чието седалище се намира в Париж. Но предложенията, които той прави, са твърде близки на стремежите на Т. Иванчов. На 2 март Д. Станчов уведомява министър-председателя, че Хеп, след като се е съвещавал с мандаторите си в Париж, е декларирал, че неговата група ще достави заема при големи преимущества за Княжеството – без публична емисия и много бързо, преди да се знаят дори резултатите от реколтата и евентуалните приходи от десетъка, чийто търг се поема като гаранция²⁸⁴.

По същото време интересна инициатива предприема и самото руско правителство. Сключването на заема Съкровищни бонове с Българския синдикат е посрещнато твърде мрачно в Петербург. Проявеното единодушие на френския и германския капитал в заемната политика към България в името на въвеждането на финансов контрол в страната поражда сериозни опасения в руските управляващи кръгове както във връзка с развитието на френско-руските отношения по общите въпроси, така и специално към България.

За да възпре започналия процес, руският външен министър граф Муравъов спечелва император Николай II за оказване на материална помощ на България. В началото на февруари 1900 г. Външното министерство телеграфически нарежда на руския дипломатически агент в София Юрий Бахметиев да попита българското правителство съгласно ли е да приеме „опитен чиновник“ на руското финансово ведомство, който да проучи положението в Княжеството и да набележи мерки за изтръгване на страната от финансовите затруднения. Както Т. Иванчов, така и княз Фердинанд приемат „с голямо удоволствие“ руското предложение с намерение да използват случая най-малко поне за респектиране на западните заемодавци. След размяна на екстрена дипломатическа преписка между двете правителства на 10 март в България пристига тайният съветник Д. Ф. Кобеко, който пристъпва незабавно към изпълнение на мисията си²⁸⁵.

Идването на руския таен съветник в България поражда крайни подозрения както у западните правителства, така и сред българските кредитори. В забулената в тайна мисия на руския пратеник последните виждат опасност от установяване на руски вместо техен финансов контрол в България²⁸⁶.

Бърза е реакцията в Париж, където не могат да получат точна информация за положението поради породеното недоверие в отношенията с Петербург. Там отново проявяват готовност и доброжелателство за оказване финансова подкрепа на българското правителство. Междувременно, след започването на преговорите с А. Хеп, на 21 май Т. Иванчов възлага нова секретна мисия на управляващия агентството в Париж Никифоров, а именно: да се споразумее с Дирекцията на Банк ентърнационал дьо Пари Българският синдикат да направи

²⁸⁴ Пак там, л. 9.

²⁸⁵ Виж подробно за мисията на Д. Ф. Кобеко във: *Мартыненко, А. К.*, цит. съч., с. 245–254. Авторът прави важен принос по въпроса, осветлявайки политическите и дипломатическите отношения, свързани със задачите на Д. Ф. Кобеко въз основа на богат и неизвестен документален материал от Архива на външната политика на Русия, ф. ПА, Москва.

²⁸⁶ Пак там, с. 43.

срочно постъпки пред Ке д'Орсе да допусне официално котиране на няколко милиона държавни съкровищни бонове по последния заем²⁸⁷. Обезпокоени от действията на руската дипломация, на 31 май директорите на Българския синдикат известяват министъра на търговията и земеделието Гр. Начович, пристигнал инкогнито в Париж във връзка с подетата от Никифоров работа, че те в последните си заседания са взели решение „да емитират в късо време“ предлаганите съкровищни бонове²⁸⁸.

Разговорите обаче спират поради избухналите селски бунтове в страната против въвеждането на Закона за десятъка²⁸⁹. А. Хеп отказва да сключи заемен договор, тъй като събитията компрометирали десятъка като надеждна гаранция. Българският синдикат на свой ред, след като и Кобеко безрезултатно се оттегля, а безпаричието на правителството продължава, вече счита, че държи кабинета на Т. Иванчов здраво в ръцете си, и отклонява обещаната котировка на нови български съкровищни бонове на френската борса. На 6 април Никифоров посещава лично външния министър Делкасе по въпроса за котировката, но той в любезна форма му отговаря, че френското правителство все още не може да се произнесе. В Банк ентернасионал пък живо уверяват Никифоров, че синдикатът е съгласен да купи съкровищните бонове, но няма официално правителствено разрешение за котиране²⁹⁰.

Но ето, през юни 1900 г. изтича срокът и на 7-милионния аванс по 260-милионния конверсионен заем, а съкровището няма никакви средства, въпреки че 30-милионният заем е сключен само преди пет месеца. Тогава кабинетът моли Банк ентернасионал да продължи авансовия му срок поне за една година. Банката се съгласява да се даде отсрочка за 7 до 10 месеца, но ако се запазят гаранциите и ако българското правителство поеме още една гаранция специално към Българския синдикат, а именно, ако се задължи да задържа постъпленията от десятъка и да ги „депозира в учреждение“, посочено от синдиката. Тези постъпления трябва да послужат за изплащане на излезлите купони от заемите, както и за изплащането на 7-милионния аванс с лихвите и комисионите му²⁹¹. Не чрез аванси, а чрез контролиран външен дълг и строго спазвана данъчна система правителството ще се справя по-добре с управлението на държавните финанси – към това насочват кредиторите. Пред Никифоров те набелязват формата на органа на подготвяния финансов контрол – бъдещата Служба за обслужване на външния дълг.

Кабинетът не вижда друг изход и приема условията, като се мъчи обаче да скрие всичко това от общественото мнение. Работата се урежда конфиденциал-

²⁸⁷ ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 1689, л. 11, шифрована телеграма от Т. Иванчов, София, до Никифоров, Париж, 21 март 1900 г.

²⁸⁸ Пак там, л. 15, шифрована телеграма от Гр. Начович, Париж, до Т. Иванчов, София, 31 март 1900 г. За това пътуване на Начович в Париж споменава А. К. Мартыненко, цит. съч., с. 248, свързвайки го с мисията на Кобеко като опит да се издейства заем от виенски банки.

²⁸⁹ Вж. Шарова, К. Селските вълнения против десятъка в Русенско през 1900 г. – Исторически преглед, 1957, кн. 4.

²⁹⁰ ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 1689, л. 16, шифрована телеграма от Никифоров, Париж, до Т. Иванчов, София, 6 април 1900 г.

²⁹¹ Тенев, М., цит. съч., с. 262.

но чрез Българската народна банка²⁹². Същевременно, като виждат проявления стремеж на французите да действат в заемните си отношения с Княжеството сами, без германците, Т. Иванчов и министрите му решават да измолят от френското правителство и Българския синдикат да допуснат на момента предсрочно котиране на парижката борса на депозираните 5 млн. опция съкровищни бонове по 30-милионния заем. Освен това те искат от синдиката вместо 260-милионния да сключи един нов, по-малък, но реален заем от 60–70 млн. лв. за конверсията на старите заеми. Като гаранция за един такъв нов заем кабинетът предлага държавните приходи от митниците²⁹³.

В тази нова комбинация пряко и дейно се намесва Е. Шнайдер. Със специална нота до френското Външно министерство от 6 юни 1900 г. той настоява френското правителство да съдейства да се отпусне чисто френски заем на България, като се използва случаят и се поиска от софийския кабинет срещу заема да компенсира френската индустрия с военни поръчки за не по-малко от 5 млн. фр.²⁹⁴ Ако такава голяма поръчка се окаже не по силите на кабинета, развива предложението си Шнайдер, би могло да се внуши на Т. Иванчов, че фирмата е съгласна да приеме поръчката на части в течение на една-две години, но „при условие българското правителство да повери на френската индустрия всички свои доставки на военен материал за целия този срок в размер най-малко на 5 млн. фр.“²⁹⁵.

От Ке д'Орсе съобщават на Никифоров, че френското правителство допуска котирането на 5-те милиона съкровищни бонове. Десетина дни по-късно в Париж пристига новоназначеният дипломатически агент д-р П. Золотович и неговата първа задача е да се срещне с Мей и да поиска да се изпълни решението за котирането. Но... Мей отказва, прекратява контакта и едва на 5/17 октомври наново приема Золотович, като му заявява „по един категорически начин, че не може и няма да направи никаква по-нататъшна постъпка за изпълнение формалностите по котирането на държавните бонове“; ако Княжеството иска действително да поправи коренно своите финанси и да намери „евтини пари“, то би трябвало да въведе по държавен дипломатически път санкционирания по заема Съкровищни бонове финансов контрол на кредиторите, както и да се съгласи с организиране на френски монополи в България²⁹⁶. Непосредствено след това сам Т. Делкасе лично настоява пред Золотович за политическо оформяне на финансовия контрол²⁹⁷, т.е. чрез дипломатическа инвестира.

²⁹² ЦДА, ф. 254, оп. 1, а.е. 1, л. 51. На 17/30 декември 1900 г. министър-председателят Т. Иванчов докладва на княз Фердинанд: „Внесени са в БНБ 6 032 656 лв. или точно сумата, нужна за изплащане на гореспоменатите два купона [януарския и февруарския купон на заемите 1889 и 1892 г.]. Тоя отраден резултат, да изплатиме купоните, без да прибавяме до нови заеми и аванси, както ставаше по-напред, а изключително от собствените си средства, се дължи изключително на десетъка.“ Десетъкът дава впрочем около 12 и половина милиона за покриване на държавния дълг и за изплащане на военни доставки (виж СпБид, IV, 1900, кн. 8, с. 630–631).

²⁹³ Тенев, М., цит. съч., с. 264.

²⁹⁴ AM AEF, *Défense nationale: Commandes d'armes*, v. II, р. II, нота на Шнайдер и Сие до Министерството на външните работи от 6 юни 1900 г., цит. по: Дамянов, С., България във френската политика 1878–1918. С., 1985, с. 20 (в своята работа С. Дамянов смесва въпроса за заема Съкровищни бонове с преговорите за заем, водени през пролетта на 1900 г.).

²⁹⁵ Дамянов, С., цит. съч.

²⁹⁶ ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 1689, шифрована телеграма от Золотович, Париж, до Т. Иванчов, София, 5/17 октомври 1900 г., л. 27–28.

²⁹⁷ Пак там, л. 28.

Инструктиран от София, дипломатическият агент Золотович изразява дълбока обида от направените му внушения и отхвърля искането на Делкасе като „унизително за държавата средство“²⁹⁸. Заемните отношения с френското правителство и със синдиката отново се замразяват.

Твърдостта на софийското правителство е неочаквана за Ке д'Орсе. Софийският кабинет обаче не току-така се осмелява на такова поведение: той отново търси дипломатическата подкрепа на Русия и разчита на нея.

Макар и да завършва без резултат, февруарската инициатива на граф Муравъов е дала основание на Т. Иванчов да се надява на руска подкрепа, ако потърси такава. На 15 ноември той връчва на Юрий Бахметиев две записки, адресирани до руския финансов министър граф С. Ю. Витте, с молба руското правителство да упражни своето влияние и да съдейства срещу своя гаранция пред френските банки, свързани с Ке д'Орсе, да отпуснат заем на България. Предвид на неотдавнашния отказ на Българския синдикат Т. Иванчов предлага да се направят постъпки пред Креди лионе²⁹⁹. Като компенсация за руската политическа гаранция кабинетът обещава да назначи руски съветник – експерт в Министерството на финансите в София, и да разпорежи вноса на нефт да се извършва само от Русия³⁰⁰.

В желанието си да подпомогне българското правителство, още преди да има дефинитивен отговор от Петербург, Г. П. Бахметев влиза в преговори с новия френски дипломатически агент в София Дьо ла Булиниер, убеждавайки го в името на „общите френско-руски интереси“ да се опита да склони своето правителство да окаже помощ на България³⁰¹. Петербургското Външно министерство, за разлика от финансовото, има същия стремеж и веднага след получаването на записките на Т. Иванчов, преди да е изработено правителствено решение, разпорежда на руския посланик в Париж княз Урусов „да подкрепи доводите, които г-н Дьо ла Булиниер възнамерява (това се очаква) да представи на френския външен министър“³⁰². Използвайки разположението на Бахметев и на руското Външно министерство, Т. Иванчов също така незабавно разпорежда д-р Золотович в Париж да започне преговори с Креди лионе за предоставяне на България заем в размер до 80 млн. фр. под руска гаранция³⁰³.

Обаче С. Ю. Витте, ангажиран с огромните финансови нужди на правителството си във връзка с далекоизточните проблеми, и то в условия на далеч все още непреодоляното остро проявление на протичащата световна парична криза в руската икономика³⁰⁴, отказва да се съгласи Русия да поеме гаранцията за сключването на френски заем за България. Той смята, че това неминуемо ще доведе до преки плащания от руското държавно съкровище за сметка на

²⁹⁸ Пак там, л. 28.

²⁹⁹ Архив Внешней Политики России, ф. ПА, д. 2273, л. 126–131; цит. по: Мартыненко, А. К., цит. съч., с. 255.

³⁰⁰ Пак там.

³⁰¹ Пак там, л. 122.

³⁰² Пак там, л. 123. Срв. с ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 1689, л. 29, шифрована телеграма от Золотович, Париж до Т. Иванчов, София, 22 ноември 1900 г.

³⁰³ Виж пак там, л. 139; също Тенев, М., цит. съч., с. 264.

³⁰⁴ Виж Мировые экономические кризисы, Т. III. М., 1939, с. 309.

българското правителство. Предприетите от граф Ламсдорф опити да склони финансовия министър към отстъпки не дават резултати³⁰⁵.

В последна сметка Креди лионе, като не получава руски финансови гаранции, отказва да сключи заем с България³⁰⁶. При това положение Т. Иванчов, изчерпал всичките си възможности за уреждане на държавните финанси, подава оставка на кабинета си (22 ноември/5 декември 1900 г.). Само за две години това е третата поредна правителствена оставка по причини, свързани с външния държавен дълг на страната.

Равносметката, 1900 г.

Изтекли са дванадесет години външнокредитни отношения с европейските *banques d'affaires*. През това време, до началото на новия двадесети век, функционалното развитие на дълга като важен сегмент на финансовото управление се изразява в началните си съществени политическо-икономически измерения.

През изключително напрегнатите години на възстановяване на държавата европейските банки предоставят на страната абсолютно нужните ѝ финансови средства. За периода от 1888 г. до 1900-а година включително това е значителна заемна инвестиция в размер над 433 млн. лв. (плюс 260-милионна конверсия за осъществяването на заеми). Това са кредити, отговарящи близо на едната трета на постъпилите през същото време 1189.5 млн. лв.³⁰⁷ държавни приходи, т.е. сума, съществено допълваща приходите и, естествено, влияеща стабилизиращо на бюджетните упражнения. А това е от особена важност, доколкото бюджетът трябва да се справя с банкирането на заемния трансфер и извън него още и с плащанията към Дет пюблик отоман и по руския окупационен дълг.

³⁰⁵ Мартыненко, А. К., цит. съч., с. 257; DDF, 2ème série, v. I, док. 27 и 47.

³⁰⁶ DDF, 2ème série, v. I, с. 36–37, рапорт на маркиз Дьо Монтебело, френски посланик в Петербург, до Т. Делкасе, Париж, 17 януари 1901 г. с. 47; шифрована телеграма на Делкасе, Париж, до Дьо ла Булиниер, София, 23 януари 1901 г.

³⁰⁷ Виж СГ, V–XIV, 1922, XII. Финанси, с. 36–37.

Таблица 1

Дългови инвестиции, 1888–1900 година
Външни държавни заеми и аванси в левове¹

Година на сключване	Суми	
	Заеми	Аванси към заемите
1888	46 777 500	
1889 ²	30 000 000	
1890	5 000 000	1 000 000
1892	142 000 000	10 000 000
1894	20 000 000	
1896	30 000 000	10 000 000
		5 000 000
		2 500 000
1898	5 000 000	10 000 000
1898	(290 000 000) ³	
1899	(260 000 000) ⁴	7 000 000 ⁶
	73 800 000 ⁵	5 000 000 ⁶
1900	30 000 000	
1888–1900	382 577 500	50 500 000
Обща сума		433 077 500

¹ Таблицата е изготвена по данни на СГ, V–XIV, 1922, XII. Финанси, с. 32–34.

² През същата година Клерк–Лъмли подписват с българското правителство заем за 25 млн., след което обаче го оттеглят.

³ Отхвърлен в Народното събрание.

⁴ Заемът е конверсионен.

⁵ Суми дългова инвестиция, получени по конверсионния 260-милионен заем.

⁶ Аванс по 260-милионния заем.

Таблица 2

Приходи в държавния бюджет и плащания по външния държавен дълг, 1888–1900 г., в левове¹

Година	Бюджетни приходи	Изплатени анюитети по заеми	Дял от годишните приходи, %	Средно за периода, %	Изплатени вноски	
					Дет публич отоман	Руски окупационен дълг
1888	106 093 525				3 451 000	
1889	79 754 917	4 632 745	5.8		3 451 000	
1890	88 146 469	5 336 590	6.0		2 951 000	8 867 000
1891	89 919 728	5 336 685	5.9		3 951 000	
1892	87 388 086	5 382 573	6.1		3 451 000	
1893	96 309 135	7 569 780	7.8		3 451 000	
1894	124 986 775	10 495 050	8.3		3 451 000	
1895	96 661 929	10 587 305	10.9		3 451 000	
1896	92 184 924	10 668 435	11.5		3 076 000	580 546
1897	91 311 454	10 715 635	11.7		3 742 667	2 160 000
1898	95 521 368	10 365 950	10.8		3 200 000	119 040
1899	108 890 820	13 135 275	12.0		3 409 333	
1900	120 380 852	12 284 288	10.2		3 492 667	
1888–1900	1 277 549 982	107 510 311		8.9	44 528 667	11 726 606
					56 255 273	

¹ Таблицата е съставена по СГ, V–XIV, 1922, XII. Финанси, с. 36–37.

Както се вижда, срещу инвестираните 433 млн. лв., трансферираната погасителна сума за всички заеми и аванси, реализирани през периода 1888–1900 г., възлиза на 107.5 млн. лв. Разплащат се с първо погашение 4.6 млн. лв. през 1889 г. с нарастване в 1889 г. на 12.0 млн. лв. Едновременно с това по наложените от Берлинския договор плащания към Дет публич отоман и по руския окупационен дълг се трансферират 56.2 млн. лв. Заедно със заемното погашение общата сума е 163 765 584 лв. При този показател средно за периода 1888–1900 г. върху бюджетните упражнения лягат плащания по външния държавен дълг в размер на 12.8% (т.е. разход от сумата държавни приходи). Конкретно само по заемния трансфер анюитетът е 8.9%. Същият трансфер, съизмерен с перата по разходния бюджет – до 1900 г. той възлиза на сумата 1 654 277 091 лв. – е 6.4%.

Очертава се поносимо държавнобюджетно натоварване, при което масата дългова инвестиция влиза в ролята си – пласира се в държавните финанси и икономиката за развитието главно на инфраструктурата – за откупуване на Русе–варненската железница и строежа на националната железопътна мрежа, за изграждането на пристанищата, пътищата и прочее обществени комуникации за развитието на селското стопанство; подпомага финансово правителствата да се справят със задълженията и неравноправното васално третиране на страната по Берлинския договор; улеснява държавните финанси за създаването на силна, добре въоръжена армия.

Втора глава
Учредяване на финансов контрол.
Държавността на изпитание
(1901–1912 г.)

Заем „Тютюнев монопол“ – 1901 г.

След оставката на Т. Иванчов княз Фердинанд назначава „служебен кабинет“ със задачата да произведе избори за XI Народно събрание, след което се сформира преходно правителство начело с Рачо Петров. Създава се обстановка, при която князът за известно време поема еднолично в свои ръце финансовите въпроси. А според него реформирането на държавните финанси може да се постигне с помощта на френското правителство с подкрепата на Русия, иначе казано – чрез финансова операция на Българския синдикат. С оглед на това, разбира се, налага се съобразяване с претенциите на синдиката за финансовия контрол.

Князът разпорежда от 1/14 януари 1901 г. при Българската народна банка да се учреди специална служба на френския делегат от Българския синдикат, която да се заеме с усвояването на данъка от тютюневите бандероли³⁰⁸. Според правилника на Службата съобразно договора за 30-милионния заем съкровищни бонове заложените приходи от бандеролите се събират от БНБ, от които тя изплаща лихвите и заемните погашения. Само че в случай на нарушение в плащанията от българска страна Службата на делегата изземва от БНБ бандеролите и действа с тях независимо.

Наред с това князът разпорежда да се отговори благосклонно и на изявеното желание за поемане на българския монопол на тютюна от френската промишленост. На 14/27 декември 1900 г. д-р Золотович съобщава в Ке д'Орсе, че българското правителство има намерение да експлоатира само монопола на солта и да си задържи известни права върху монопола на петрола, „а напълно отстъпва концесията на тютюневия монопол на банковата група, която би дала нов заем“³⁰⁹. В същия ден д-р Золотович прави официални постъпки пред Управителния съвет на Париба, предлагайки да се сключи „заем от 80 000 000 фр. ефективни, гарантирани с тютюневия монопол, при условия, които ще се третират с правителството“³¹⁰. Премълчава се въпросът за утвърждаване по държавна линия на финансовия контрол. Изявлението за тютюневата концесия обаче е достатъчно за момента и твърде приятно за френското правителство и то кани Париба да се занимае активно с българските финанси. На 15/28 декември Золотович телеграфира екстрено в София: „Тази минута *Banque de Paris et des Pays-Bas* ме уведими, че се съгласява поначало да предприеме новия български заем.“³¹¹

³⁰⁸ ЦДА, ф. 258, оп. 1, а.е. 3, л. 5, 6; а.е. 4, л. 3, 4, 16, 31, основната документация по учредяването и практическата дейност на френската служба към БНБ.

³⁰⁹ ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 1689, л. 33.

³¹⁰ Пак там, л. 35.

³¹¹ Пак там, л. 39.

Месец време след това, през януари 1901 г., оторизиран от френското министерство на финансите и за сметка на Париба в София пристига Лорен, инженер от държавната промишленост, „с цел да изследва режима на тютюна в България и да докладва върху условията, при които би могло да се извършва фабриката на тютюните от френско концесионно дружество“³¹². А през февруари генералният директор на Париба Торс уведомява, че за френски делегат, инструктиран подробно за делата, които му се възлагат в София, се изпраща поддиректорът на консорта ѝ Банк ентернасионал дьо Пари Ж. М. Едмон Море. БНБ следва да му предаде пълните фондове на приходите от тютюневия бандерол. В края на месеца Ж. Море е в София и пристъпва към организиране на администрацията и правилата на работата си³¹³. Едновременно с това Банк ентернасионал дьо Пари прехвърля всички свои операции на консорт върху Париба, слива се с нея, при което Париба безусловно и окончателно застава начело на банките кредиторки, финансиращи България по външния дълг.

На 19 февруари/4 март 1901 г. в България се извършва правителствена смяна. На власт идва правителство на Петко Каравелов. Министър-председателят, същевременно министър на финансите, П. Каравелов, водач на Демократическата партия, и неговият външен министър д-р Стоян Данев, водач на Прогресивно-либералната партия, поемат властта с надеждата да постигнат възможно най-твърда подкрепа от Петербург за сключване на несполучилия заем в края на декември 1900 г., но не и на всяка цена, не и в рамките на условията, поставени по дипломатически път.

Петко Каравелов, чувствителен към проблема за кредиторите, очаква, че независимо от задръжките в сключването на заема държавното съкровище има достатъчно възможности да се справи с анюитетните плащания по външния си дълг въз основа на собствените вътрешни ресурси. Той се надява през есента при очаквани големи постъпления в държавната каса да покрие падежите на заемите³¹⁴. Българската хазна разчита на значителни приходи. Стопанската конюнктура през 1901 г., както международната, така и вътрешната, се очертава като изключително плодородна. Очаква се значителен приток на пари: според правителствените разчети до края на годината ще бъдат събрани най-малко 40 000 000 лв. от закъснелите и текущите преки данъци³¹⁵. Трансферът пък за годината по външния дълг възлиза на 25.2 млн., към които се прибавят отсроченият аванс от 7 млн. и анюитетът от 2.1 млн. на руския окупационен дълг, който така и дълги години не е бил изплащан³¹⁶. И все пак обаче несклучването на заема затруднява обслужването на дълга, доколкото той е разчетен на бюджетноприходно финансиране.

³¹² Пак там, л. 1, 2, поверителен рапорт на Золотович, Париж, до Р. Петров, София, 18/31 януари 1901 г.; приложение писмо на БППБ от 29 януари 1901 г.

³¹³ Пак там, ф. 258, оп. 1, а.е. 4, л. 16.

³¹⁴ *Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, Administrative Registratur I* (по-нататък *HHSa, AR*), 23 *Bulgarien I*, 34508, шифрована телеграма от Мюлер, София, до Голуховски, Виена, 22 май 1901 г.

³¹⁵ Боев, Б. Вътрешен преглед. – СпБВД, V, кн. 4, 1901 г.

³¹⁶ СГ, V–XIV, 1922, XII. Финанси, с. 32. Съответно, към приходния бюджет на държавата за 1901–1902 г. трансферът по външния дълг се измерва с 18.2%.

Действително, приближават заемните падежи за погасявания, а приходите от иначе плодородната година все още не са събрани. И в началото на юни министър-председателят моли Българския синдикат да отложи с два месеца юлското погашение³¹⁷. Отсрочка обаче няма. Тогава екстрено, с лична телеграма, Каравелов измолва 4 млн. аванс от Петербург. Руската държавна банка (Русский государственный банк) отпуска краткосрочен кредит за 6 месеца с 5% годишна лихва и гаранция от облигации на Земеделския заем и заема от 1892 г. В момента руското правителство получава 200 млн. рубли френски заем, така че заделяне за аванса веднага се урежда³¹⁸. Юлският купон е покрит, заемът обаче си остава все така твърде нужен.

Руският външен министър интервенира в Париж в полза на реализиране на заема³¹⁹. Кабинетът изпраща в Париж вътрешния министър М. Сарафов, финансист по образование, да уреди работите. На правителствения делегат обаче се заявява: Българският синдикат държи на познатите принципи условия, заемът може да се подпише само след тяхното пълно и окончателно приемане от българска страна³²⁰.

При това положение софийският кабинет, облекчен временно от руския аванс, си позволява да позадържи работата и прави последен опит да отхвърли поисканата дипломатическа инвеститура на френския финансов контрол и въвеждане на монопола.

След неколкomesечни напразни усилия обаче в кабинета настъпва промяна на позицията в полза на френските претенции. Ръководени от опортюнистическата мисъл да добият някак си заема, за да се обслужи дългът в момента и да се запушат някои финансови дупки, мнозинството министри начело с министъра на външните работи губят търпение и пледират да се приемат уговаряните гаранции срещу по-бързото сключване на сделката³²¹. Сам министър-председателят, като не се надява повече, че Париба може да отстъпи само пред неговата лична настойчивост, внася френската формула за заема в Министерския съвет. Кабинетът на 13/26 септември 1901 г. натоварва външния министър Ст. Данев да замине за Париж и да подпише прелиминарните условия³²².

За три дни³²³ д-р Ст. Данев урежда въпросите, като постига все пак Париба да се откаже от възобновената по време на преговорите от 1900 г. претенция за пряк контрол върху държавното законодателство по отношение на Българската

³¹⁷ *HHSIA, AR, 23 Bulgarien I*, 39308, 1901, поверителен доклад на Мюлер, София, до граф Голуховски, Виена, 13 юни 1901 г.

³¹⁸ ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 1689, л. 17, а.е. 1688, л. 1; *DDF, 2ème série*, v. I, с. 329.

³¹⁹ Архив Внешней Политики России, ф. ПА, д. 2273, л. 182, 184, 194 (по *Мартыненко, А. К.*, цит. съч., с. 262).

³²⁰ *DDF, 2ème série*, v. I, с. 407, инструкция на Т. Делкасе, Париж, до Дьо ла Булиниер, София, 27 юли 1901 г.; ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 1689, л. 22, 40, 41, 52.

³²¹ *HHSIA, AR, 23 Bulgarien I*, 39308, 1901, д-р Ст. Данев разговарял за това с френския дипломатически агент в София Дьо ла Булиниер още през юни, той го разказал на австроунгарския си колега Мюлер.

³²² ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 1689, л. 31.

³²³ Пак там, л. 33–34, 37, 39, конфиденциална преписка между д-р Золотович, Париж, и д-р Данев, София, 21.IX/4.X – 26.IX/9.X.1901 г.; виж също л. 48, шифрована телеграма от Золотович, Париж, до Ст. Данев, София, 13 октомври 1901 г.

народна банка³²⁴, т.е. от присвояване на правото да не допуска изменения в законите на страната по отношение на БНБ без нейно съгласие и разпореждане. Разбира се, функциите на службата на Море и добиването на тютюневия монопол достатъчно компенсират отказа. На 30 септември с подписа си Данев одобрява заемните условия в цялост.

Събитието – подписването на прелиминарния договор, предизвиква голям интерес сред дипломатите в Париж. Огромно впечатление прави преди всичко фактът, че един такъв заем, с такова важно предназначение, се поема само от френски капитал – от Париба, която толкова тясно е свързана с Ке д'Орсе. Всички разбират, че Франция е спечелила голяма победа в балканската си заемна политика, че е завоювала господстващата роля за френския банков капитал³²⁵.

За упълномощен делегат на Париба, който съответно да подпише договора в София, се определя Ж. Море. След инструкция в Париж на 20 ноември той вече е в София³²⁶ и на 19 ноември/2 декември 1901 г. кабинетът се произнася дефинитивно за приемане на договора. Подписват д-р Ст. Данев и Ж. Едмон Море.

Сключва се заем за 125 000 000 лв. номинални с 5% лихва с цел да се даде възможност на правителството да отстрани „толкова дълго време протаканата финансова криза“³²⁷. Със сумата му следва да се откупи значителна част от българските титри от старите държавни заеми с по-голяма лихва, да се ликвидират летящите дългове и да се погасят някои близки падежи на заемите. Тоест до известна степен заемът да може да играе ролята на „ликвидационен“, целящ унифицирането на българския дълг³²⁸.

Париба осигурява на българското правителство произведение от 103 125 000 фр., платими в Париж, които да се разпределят, както следва: за откупуване на 28 604 000 фр. титри от 6-процентния заем от 1892 г.; 20 260 000 фр. за всички титри от 6-процентния заем Съкровищни бонове 1900 г.; изплащане на 7-милионния аванс и друг от 2 млн. фр., отпуснат на БНБ, както и 10 000 000 лв., дължими от държавното съкровище на БНБ; 3 500 000 фр. се депозират в Париба като добавъчна гаранция – резерва; 9 195 795 фр. остават на текуща сметка в Париба; 1 350 000 фр. също на текуща сметка – като кредит за Земеделските каси; 5 176 500 фр. директно от Париж вноската за Дет публич отоман; останалите суми се записват пак в кредитната сметка на България в Париж³²⁹.

³²⁴ DDF, 2ème série, v. I, с. 379.

³²⁵ ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 1689, л. 46, шифрована телеграма от Золотович, Париж, до Ст. Данев, София, 5 октомври 1901 г.; виж също л. 48, шифрована телеграма от Золотович, Париж до Ст. Данев, София, 13 октомври 1901 г.

³²⁶ HHSIA, AR, 23 Bulgarien I, 78677, шифрована телеграма от Мюлер, София, до Голуховски, Виена, 20 ноември 1901 г.

³²⁷ Стенографски дневници на XI ОНС, I р. с., з. 24 ноември 1901 г., с. 786, мотивите на контракта. Сумата била увеличена на 125 млн. при окончателното подписване.

³²⁸ HHSIA, AR, 23 Bulgarien I, 72249.

³²⁹ Стенографски дневници на XI ОНС, I р. с., з. 24 ноември 1901 г., с. 788. За финансовите условия на заема виж също MOL, IV Bolgár hitélek 1578, 1899–1907, писмо на Винер банкфайрин, Виена, до Пестер унгарисх комерциалбанк, Будапеща, 29 октомври 1901 г.

Заемът се гарантира с приходите от бандеролите, минали вече в разпореждане на службата на Море, също с приходите от мурурието и припадащата се на България част от печалбите на френската тютюнева режия. Наречена Българско анонимно дружество, режията се учредява от Париба с основен капитал 10 млн. фр. със седалище в Париж за срок от 50 години с изключителни права за фабрикация на тютюна и продаването му в цяла България³³⁰. Париба допуска своите бивши консорти до участие в произвеждането на емисията на заема³³¹. По нейна инициатива на парижката борса се образува временен синдикат с цел реализация на заемната емисия³³². Синдикатът се ръководи от комитет, съставен от 7 членове – по един представител на Банк емпириал отоман, Дойче банк, къщата *Jakob H. Stern*, Винер банкферайн, Лендербанк, Банк франсез пур льо комерс е л'ендюстри, *Société générale pour favoriser le développement du Commerce et l'industrie en France* и двама представители от Париба, като всеки член има един глас. Париба се натоварва с изпълнението на решенията на комитета, тя ръководи сметките на синдиката. Консортите имат право на участие в разпределението на доходите на тютюневата режия като 6% дивидент и могат да подписват ал пари пуснати в свободна подписка акции на режията за около 6% от участието си в синдиката³³³.

Когато обаче всичко е окончателно уредено, в България се надигат остри протести. На 24 ноември/7 декември 1901 г. договорите за заема и тютюневата режия са внесени в Народното събрание и щом условията им стават известни, буря от обществено недоволство се понася отново из страната. Учредяването на френската режия засяга извънредно чувствително тютюневото производство, което, като един от най-развитите клонове в българското стопанство, обхваща много широки среди: от земеделците тютюнопроизводители до търговците на суровия и обработен тютюн и тютюнофабрикантите. Отдаването на националното тютюнево производство на режията не е без значение и за хилядите тютюноработници.

Всъщност преди формалното подписване на контракта с Българското анонимно дружество най-едрите тютюнофабриканти адресират мемоар до правителството, с който одобряват тютюневия монопол. Те само молят да се гарантират интересите им, като бъдат включени „като акционери с подобаващо участие в дружеството (режията)“. Мемоарът, подписан от 60 най-едри тютюневи фабриканти, е връчен на правителството на 6/19 ноември³³⁴. Внесеният за гласуване в Народното събрание контракт обаче не защитава тези интереси и тютюневите фабриканти също се присъединяват към недоволството на широките слоеве.

³³⁰ ЦДА, ф. 254, оп. 1, а.е. 73, текстът на договора за тютюневата режия 1901 г.; също Стенографски дневници на XI ОНС, I р. с., 24 ноември 1901 г., с. 786, 787; *MOL, IV Bolgár hitélek 1578, 1899–1907*.

³³¹ *DDF, 2ème série, v. II, с. 30*; *MOL, IV Bolgár hitélek 1578, 1899–1907*, кореспонденция на Винер банкферайн, Виена, с Пестер унгарисхе комерциалбанк, Будапеща, 29 ноември 1901 г.

³³² Пак там.

³³³ Пак там.

³³⁴ ЦДА, ф. 173, оп. 2, а.е. 348, л. 285–288.

Опозиционните буржоазни партии, целяйки да си отворят път към властта, за да бламират кабинета, организират масови протести срещу заема от 1901 г. Повтарят се събитията от 1898 и 1899 г. Свикват се многолюдни протестни митинги и събрания по градове и села. В парламента ваят многобройни телеграми. Протестират стотици хиляди хора³³⁵.

Под натиска на общественото мнение народните представители подлагат договора на остра критика³³⁶. Една седмица продължават дебатите. На 1/14 декември камарата е разпусната за няколко дни, през което време кабинетът полага усилия да склони французите да продължат срока за ратификацията, а в текста на договора да се внесат „налагащи се“ модификации³³⁷.

Вместо това обаче Париба оттегля заемния контракт. На 4/17 декември П. Каравелов съобщава за това пред наново свиканата камара и... си подава оставката като министър-председател. Народното събрание продължава работата си и на 11/24 декември при гласували общо 161 депутати със 76 гласа „за“ и 79 „против“ заемът е отхвърлен³³⁸. Учредена е обаче и остава валидна тютюневата режия. Факт е и поредната, четвърта правителствена оставка, този път на министър-председателя, заради външния държавен дълг.

Заемът от 1902 г.

Дипломатическа инвестира на делегата на портъорите

Провалянето на заема от 1901 г. изправя пред поредна финансова криза и новия кабинет на д-р Ст. Данев, който той съставя на 21 декември 1901/3 януари 1902 г. от представители само на своята партия. През декември 1901 г., докато е на власт коалиционният кабинет, П. Каравелов чрез пълна мобилизация на вътрешните ресурси, като използва приходите от доброто плодородие, изплаща анюитетите по заемите за 1901 г. Но на 1/14 януари 1902 г. предстои плащането на 4-милионния аванс на Русия, а скоро след това поредните анюитети и натрупаните закъснели плащания по руския окупационен дълг. Излязло е наяве и старо задължение за изплащане на отдавнашни руски доставки на пушки от 1881, 1883 и 1886 г. Така че при неуравновесения, дефицитен бюджет държавното съкровище не може да продължи да функционира без инжектиране с нов заем.

Министър-председателят не се колебае и още в първия момент възлага екстрено на дипломатическия агент Д. Станчов в Петербург да измоли отлагане на плащането на аванса на Руската държавна банка³³⁹. Той разпорежда и на д-р Золотович в Париж незабавно да установи отново контакт с Париба за възстановяване на пропадналата сделка със заема³⁴⁰.

³³⁵ Пак там, л. 36, 37, 203, 214, 216–229, 247, 266–268, 273, 276, 281.

³³⁶ Подробно за това Стенографски дневници на XI ОНС, I р. с., з. 26 ноември – 1 декември 1901 г. (ст.ст.).

³³⁷ DDF, 2ème série, v. II, с. 30, 31, доклад на Дьо ла Булиниер, София, до Делкасе, Париж, 15 януари 1902 г.; ЦДА, ф. 258, оп. 1, а.е. 3, л. 40.

³³⁸ Стенографски дневници на XI ОНС, I р. с., з. 11 декември 1901 г., с. 1154.

³³⁹ ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 1688, л. 7–16 и сл.; Мартыненко, А. К., цит. съч., с. 265–266.

³⁴⁰ ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 1688, л. 1–5.

На 14/27 януари 1902 г. дипломатическият агент в Париж известява министър-председателя и министър на външните работи Ст. Данев за първи „положителни писма“, разменени между него и Париба³⁴¹. Постъпките на Д. Станчов в Петербург също се увенчават с успех. Руското правителство се съгласява с отсрочка на аванса до получаване на външния заем³⁴². То отлага също така и без друго отдавна непогасяваните задължения по окупационния дълг и старите дългове за руските пушки³⁴³. Заедно с това руската дипломация изявява готовността си да посредничи пред френското правителство за възобновяване на заемните преговори³⁴⁴.

При това положение министър-председателят заминава с най-добри надежди за Петербург на 4 април 1902 г. Среща се с граф Ламсдорф, след което води продължителен делови разговор и с императорския финансов министър³⁴⁵. По лична препоръка на императора, който първи приема Данев при пристигането му в руската столица, граф Витте обсъжда подробно с българския премиер въпроса за заема. Ст. Данев представя българския проект, който предвижда: заемът се сключва във Франция, отстранява се условието за учредяване на френския тютюнев монопол; гаранциите от страна на правителството са пълните приходи от бандеролите; последните са под разпореждане на службата на Море, достигнали са вече сумата от почти 10 млн. лв., която е предостатъчно обезпечение³⁴⁶.

Руският финансов министър подкрепя българския проект и кани екстрено в Петербург парижкия banker Хоские (от банкерската къща *E. Hoskier & Cie*, Париж, която често служи като посредник на руското правителство във финансовите му операции във Франция) с намерение да го ангажира с посредничеството на руската дипломация пред висшия френски финансов свят за сключване на българската заемна сделка³⁴⁷. С. Ю. Витте се надява на успешната интервенция на Хоские на парижката борса в полза на България, каквато той като руски финансов министър не може пряко да упражни.

Хоские пристига на 12 април в Петербург, веднага е приет лично от императора, който му възлага да съобщи на Париба, че той, император Николай II, „твърде се интересува от успеха на българския заем и се надява, че обременителните условия на банката ще бъдат смекчени и тя ще поеме заема на България. Срещу това България ще бъде готова да заложи досегашния данък от бандеролите под управлението на агента на *Banque de Paris et des Pays-Bas*“³⁴⁸.

³⁴¹ Пак там, л. 6.

³⁴² Пак там, л. 31–35; Мартыненко, А. К., цит. съч., с. 266.

³⁴³ ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 1688, л. 3, 5.

³⁴⁴ Мартыненко, А. К., цит. съч., с. 267.

³⁴⁵ ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 1688, л. 18–30; DDF, 2ème série, v. II, с. 237–238, 250–251; HHSIA, AR, 23 *Bulgarien I*, 25734.

³⁴⁶ DDF, 2ème série, v. II, с. 237, поверителен доклад на маркиз Дьо Монтебело, Петербург, до Делкасе, Париж, 10 април 1902 г.; MOL, IV *Bolgár hitélek 1578, 1899–1907*.

³⁴⁷ Пак там; също HHSIA, AR, 23 *Bulgarien I*, 23949, 1902, шифрована телеграма от австроунгарския посланик барон Ерентал, Петербург, до Голуховски, Виена, 12 април 1902 г.

³⁴⁸ HHSIA, AR, 23 *Bulgarien I*, 24870, 1902, шифрована телеграма от Ерентал, Петербург, до Голуховски, Виена, 16 април 1902 г.

Налице е разположение и от френска страна. За това говорят писмата от Париба, разменени през януари със Золотович. А до пристигането на Хоские в Петербург френският посланик маркиз Дьо Монтебело вече е инструктиран да обърне внимание на руския финансов министър, че френското правителство е готово да съдейства за сключване на българския заем в Париж и че френският финансов министър вече е дал предварителното си съгласие за котиране на същия на парижката борса. Желателно е обаче Русия да се съгласи да даде някаква гаранция. То ще е най-доброто средство за подобряване на условията на заема³⁴⁹.

След срещата си с Витте Хоские установява личен контакт с д-р Данев. Уточнява се да се действа за заем в размер на 100 млн., гарантирани с бандеролите³⁵⁰. В резултат на постъпките на Монтебело се постига и съгласието на руското правителство като гаранция за заема да участва в него в синдикат с Париба.³⁵¹

Хоские в качеството си на посредник на руското правителство веднага след завръщането си в Париж на 19 април информира Париба за декларацията на Николай II и за проекта на българския заем, обсъден със С. Ю. Витте и д-р Данев. Същата информация е дадена и в Ке д'Орсе³⁵². Там остават твърде доволни от реалното застъпничество на Русия и се изработва мнение, което е записано като резолюция на Ке д'Орсе върху получения по същото време поверителен рапорт на дипломатическия агент в София, с препоръка от негова страна да се възприеме становището, оформено в Петербург³⁵³. „В никакъв случай не е в наш интерес – гласи бележката – да се противопоставяме на руската политика при това положение. Интервенцията на Русия носи една сериозна гаранция за портъорите и Банк дьо Пари е де Пеи Ба не ще манифестира никакво лошо настроение заради това, че новото положение внася известни изменения в комбинацията, която тя е подготвила по-рано. От гледна точка на политическите последици от решението, взето с г-н Витте, ние не трябва да съжаляваме за това, че не сме ангажирани сами в една финансова сделка, защото кабинетът в Петербург ще ни предпази да останем изолирани от външната опозиция, която ще съдействува на вътрешните опозиции.“³⁵⁴

След кратко обсъждане и координиране с Париба на 24 април Т. Делкасе нарежда телеграфически на Дьо ла Булиниер в София да предаде на кабинета следното: „Моля информирайте г-н Данев, който е очакван тук (в Париж) в понеделник, за това, че Руската държавна банка потвърди решението си да подпише 13 млн. от заема, и му повторете уверенията, че неговите предложения се проучват от *Banque de Paris et des Pays-Bas*, на която аз отново с живо желание препоръчах да постигне едно споразумение от естество да даде удовлетворение на княжеското правителство и на българското становище.“³⁵⁵ На 15/28 април

³⁴⁹ DDF, 2ème série, v. II, с. 238, поверителен рапорт на Монтебело, Петербург, до Делкасе, Париж, 10 април 1902 г.

³⁵⁰ Пак там, с. 250, поверителна инструкция на Делкасе, Париж, до Дьо ла Булиниер, София, 19 април 1902 г.

³⁵¹ HHSIA, AR, 23 Bulgarie I, 28919, 1902.

³⁵² DDF, 2ème série, v. II, с. 251, инструкция на Делкасе, Париж, до Дьо ла Булиниер, София, 19 април 1902 г.

³⁵³ Пак там, с. 255, поверителен рапорт на Дьо ла Булиниер, София, до Делкасе, Париж, 21 април 1902 г.

³⁵⁴ Пак там, с. 257.

³⁵⁵ Пак там, с. 266.

Делкасе разпорежда и на френския посланик в Петербург маркиз Дьо Монтебело да съобщи на граф Ламсдорф, че Париба е извила готовност да преговаря с българското правителство на „нова основа“³⁵⁶ и че в Ке д'Орсе се смята, че тя „ще се откаже да изисква монопола, ако събирането на приходите от бандеролите се обвърже с достатъчни гаранции“³⁵⁷. Руският външен министър начаса уведомява за това Д. Станчов, който от своя страна веднага препраща съобщението в София³⁵⁸.

На другия ден, 29 април 1902 г., министър-председателят Ст. Данев и поелият поста финансов министър М. К. Сарафов заминават за Париж, за да се споразумеят с Париба за конкретния текст на контракта³⁵⁹. Пребивавайки два дни във френската столица, двамата министри заедно с Хоские посещават банката, където, в размяна на двустранните гледища, отново обосновават българското становище като проект, съставен в Петербург³⁶⁰. В основни линии се постига взаимно разбиране и се решава банката да изпрати свой делегат в София за подписване на контракта³⁶¹. Преди отпътуването на министрите обратно за София президентът на републиката Емил Лубе приема Данев, уверявайки го още един път в най-доброто разположение на френското правителство за сключване на българския заем на парижката борса³⁶².

Работите вървят по-бързо и по-гладко отвсякога. И това, разбира се, никак не е случайно и не може да се обясни например с подобряване и задълбочаване на покровителственото отношение на Петербург към кабинета на д-р Данев. Върху този ход на нещата отново влияят комплекс от взаимоотношения, свързани с интересите на Париба в заемната политика в Югоизточна Европа.

За безпрепятственото подготвяне на българската сделка благоприятно се явява обстоятелството, че срещу нея сега, през 1902 г., няма противодействие от германска страна, по-точно от Дойче банк. А това поведение е отражение на протичащите много важни изменения в европейските отношения. Германия, която дотогава постоянно се е стремяла към съвместно финансиране за мероприятията по Багдадската линия с френски и не по-малко с английски капитал, от началото на 1902 г. се изправя пред сериозни изпитания, произтичащи от налагащото се вече противоборство за световно господство с Великобритания³⁶³. Отминало е времето, когато руската империя е най-опасният противник на вливането на британския капиталов поток в Азия³⁶⁴. До края на XIX в. германската икономика се е преустроила в система на могъщи картели и тръстове³⁶⁵, които ведно с германските „големи“ банки устремяват инвестиционната си дейност към Китай, тоест в остър сблъсък с британското проникване там³⁶⁶.

³⁵⁶ Архив Внешней Политики России, ф. ПА, д. 2273, л. 324; цит. по: Мартыненко. А. К., цит. съч., с. 267.

³⁵⁷ DDF, 2ème série, v. II, с. 250, инструкция на Делкасе, Париж, до Дьо ла Булиниер, София, 19 април 1902 г.

³⁵⁸ Архив Внешней Политики России, ф. ПА, д. 2273, л. 324; цит. по: Мартыненко. А. К., цит. съч., с. 267.

³⁵⁹ Пак там, л. 325; ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 1688, л. 36.

³⁶⁰ DDF, 2ème série, v. II, с. 277, шифрована телеграма на Делкасе, Париж, до Дьо ла Булиниер, София, 1 май 1902 г.

³⁶¹ ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 1688, л. 37, 41, 45.

³⁶² DDF, 2ème série, v. II, с. 277.

³⁶³ Hallgarten, G. W. F., цит. съч., т. 1, с. 551–565.

³⁶⁴ Подробно за това пак там; Ерусалимский, А. С. Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX–того века. М., 1957, с. 18 и сл.

³⁶⁵ Seidenzahl, F., цит. съч., глава IX.

³⁶⁶ Hallgarten, G. W. F., цит. съч., т. I, с. 561.

Враждебността на двете сили рефлектира бързо в Югоизтока, паралелно с енергично сближение между Франция и Англия³⁶⁷. Нищо че след сключването на съюз между Великобритания и Япония на 30 януари 1902 г., насочен да пази английските интереси в Източна Азия, Франция през март същата година излиза със съвместна декларация с Петербург против този съюстен договор³⁶⁸. Декларацията всъщност има твърде малко обвързващ характер за Франция³⁶⁹. Чрез тази стъпка, като не оказва съществена политическа и друга помощ на съюзника си Русия и като не афронтира Англия, Франция по-скоро поставя руско-английско-френските отношения в Далечния изток в равновесие. Същият процес обхваща отношенията на двете сили и в Близкия изток.

В същото време настъпва краят на войната с бурите в Трансваал и Форин офис, разтоварена от колониалните си затруднения в Южна Африка и в същото време обезпечена в задачите си в Далечния изток от японския съюстен договор, смята, че е настъпил моментът за преки действия срещу Германия³⁷⁰. Ударът се насочва срещу Багдадската линия. Заедно с Ке д'Орсе британското Външно министерство прекратява всякакво сътрудничество с Берлин, а освен това притиска Високата порта да се предотврати излизане на линията на Персийския залив.

Дойче банк се оказва сама и трябва да концентрира усилията си да продължи без френски и английски банкери. Това, естествено, налага германски отказ от активност в заемната политика с Княжеството и насочване на всички сили и финансови възможности в голяма борба в Константинопол.

Франция, напротив, безпрепятствено може да се договаря с България. В това отношение френската дипломация и Париба имат и пълната подкрепа на Русия, която, макар и да се ангажира все повече с източноазиатските проблеми, се стреми да използва съюзническите си отношения с Франция, за да запазва и да поддържа влиянието си в България.

И така, през май софийският кабинет очаква представителя на Париба, за да се подпише новият заем. На свой ред в Ке д'Орсе и Париба обаче отчитат, че тъкмо сега е моментът да осъществят плана за дипломатическия ранг – по дипломатически път оторизиране на делегата за финансовия контрол – от финансово контролиращ агент, представител на банката кредитор в страната заемополучател, в делегат на носителите на титри от българските държавни заеми. През 1898 г. в Париж се учредява Асоциацията на портъорите, официално призната за страна участник в заемните сделки. И тъкмо върху нея пада правото на контрола по заемното обслужване.

Работата е твърде мъчна, налага се маневриране. Финансовият министър Кайо, който е отсъствал от Париж по време на преговорите на Данев и Сарафов, създава „повод“, като заявява, че не е бил сезиран по водените преговори, и

³⁶⁷ Пак там.

³⁶⁸ История дипломатии. Т. 2. Москва, 1955, с. 156.

³⁶⁹ Пак там, с. 157.

³⁷⁰ Hallgarten, G. W. F., цит. съч., т. 1, с. 552 и сл.

отказва да допусне български заем на парижката борса. Париба е длъжна да се съобрази с това решение и „суспендира всички преговори до ново нареждане“³⁷¹. Министър-председателят се досеща, че от френска страна се предприема тактически ход, за да се наложи претенцията за преобразуването Службата на делегата, и той се обръща към Петербург, инструктирайки Д. Станчов с бърза шифрована телеграма: „... в Париж намерих пълно съчувствие към новия проект за заем у французкото правителство. Само с г-н Кайо не говорих, защото отсъствуваше. Предполагам, че е маневра, за да приемем акредитирането на делегата на бондхолдерите. Моля Ви да направите постъпки пред граф Ламздорфа, Витте и Монтебело за отстранение препятствията. Имайте предвид, че в краен случай можем да приемем нотификацията на делегата чрез французкия дипломатически агент.“³⁷² Едновременно с това Данев телеграфира и на Золотович в Париж: „Чини ми се, че тук има маневра, за да приемем нотификацията на делегата – на което най-сетне ще се съгласим“³⁷³. Моля направете веднага постъпки пред Делкасе и министъра на финансите, за да се отстранят всички препятствия за сключването на заема върху новата основа.“³⁷⁴

На 24 април/7 май д-р Данев телеграфира шифровано на Д. Станчов отново по въпроса за делегата. Сега министър-председателят разкрива, че този въпрос е третиран в преговорите с Париба и той „в краен случай“ е съгласен да приеме предлагания от французите „начин за нотификация“. Той възлага на Станчов да се срещне с Витте и да го помоли да помогне за отстраняване на протакането на заема³⁷⁵. След постъпки от страна на руската дипломация и след като става ясно, че българският министър-председател и министър на външните работи фактически приема френската формула, Париба на 13 май уведомява Золотович, че сега вече заемният договор може да бъде сключен. Френският министър на финансите дава своето одобрение. На Золотович е обърнато внимание, че е желателно софийският кабинет да изпрати свой представител за подписване на заема в Париж. Стоян Данев заминава за френската столица. Там пристига и представителят на Руската държавна банка Иван Вишнеградски и на 20 юни 1902 г. заемният договор е подписан, за българската страна лично от министър-председателя³⁷⁶. На 24 юни/7 юли договорът е одобрен от Народното събрание със 111 гласа „за“, 56 „против“ и 3 „въздържали се“³⁷⁷.

На сума от 106 млн. с 5% годишна лихва и цесионен курс 81.12%³⁷⁸, в основата си новият заем от 1902 г. възпроизвежда пропадналия от 1901 г. Целта на заема е да „ликвидира“ и „консолидира летящия дълг“. Произведението тряб-

³⁷¹ ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 1688, шифрована телеграма на Данев, София, до Д. Станчов, Петербург, 24 април/7 май 1902 г.; също *DDF, 2ème série*, v. II, с. 285.

³⁷² Пак там, л. 38.

³⁷³ Цялото това изречение е зачеркнато. Види се, Данев, който леко капитулира, се е посвенил да разкрие така бързо това пред Золотович и пред французите.

³⁷⁴ ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 1688, л. 39.

³⁷⁵ Пак там, л. 41.

³⁷⁶ *DDF, 2ème série*, v. II, с. 362.

³⁷⁷ Стенографски дневници на XII ОНС, I и с., з. 24 юни 1902 г., с. 1357.

³⁷⁸ Стоянов, Н. Български държавни, общински и банкови външни заеми. – СпБИБД, 1910, кн. 1 и 2; пак според Н. Стоянов (Математическо проучване на държавните..., с. 119, 124). По изчисленията на Н. Стоянов действителната годишна лихва била 6.35%, а цесионният курс – 77.30%. Произведението на заема било 86.3 млн., срещу което българското държавно съкровище трябвало да заплати 293 или 299 млн. Годишната лихва надвишавала 13%.

ва да покрие максимално висящите задължения на държавното съкровище по външния дълг и в този смисъл заемът поема ролята на ликвидационен, консолидиращ. Ефективът е разпределен съвсем конкретно по всяко отделно плащане по външния трансфер, включително за руския окупационен дълг, също така за „военните покупки“ – старите руски пушки и за поръчки на Шнайдер, текущи плащания по изграждането на пристанищата във Варна, Бургас и Видин и строежа на жп линията София–Роман и за започване на строежа на отсечката Търново–Трявна–Борушица; 35 000 000 лв. се вписват в кредитна сметка на правителството в „книгите на Парижката и Нидерландската банка“ в Париж.

В края на септември 1902 г. бившите синдикати на заемите от 1900 и 1901 г. се обединяват с цел покупки и продажби на титрите по всички стари български заеми. Образува се нов синдикален комитет начело с Париба, в който участват консортите на парижката „голяма“, консортите на Дойче банк, Банк франсез пур льо комерс е л'ендюстри, Лендербанк и Винер банкферайн³⁷⁹. Двата стари синдиката внасят на разположение на комитета на новото обединение своите притежания от българските заеми, чрез което в името на едно „хомогенно поддържане на пазара“ операциите на тези титри се концентрират в ръцете на Париба³⁸⁰.

Един месец след ратификацията на заемния договор, през август 1902 г., Ке д'Орсе и Париба изпращат по дипломатически ред за френски „делегат на портъорите на титри от българските заеми“ дотогавашния служител във френското Министерство на финансите, бивш държавен съветник и генерален директор на митниците Жорж Буске. Пристигането му в България и поемането на дотогавашната служба на Море се нотифицира от Външното министерство на Франция чрез дипломатическия агент в София. Жорж Буске получава дипломатическа инвестиция като делегат на портъорите. Съобразно отредения му статут делегатът поема приходите от данъка тютюневи монополи и мурурието и ги превежда пряко на Париба. Тя ги минава на българската кредитна сметка под рубрика „Служба по заема 5% 1902 г.“. Жорж Буске държи при себе си в София на депозит напечатаните в чужбина за българска сметка бандероли и българското правителство закупува от него нужните му бандероли. Финансовото министерство, след като получи бандеролите, ги препродава на тютюнофабрикантите и тютюноотърговците. Париба покрива купоните и погашенията от кредитната сметка „Служба по заема 5% 1902 г.“. В сметката влизат големи суми, средно 15–18 милиона³⁸¹. Те надвишават заемните анюитети, така че с всеки трансфер на Буске остатъците след покриване на анюитетите увеличават авоара на българското правителство по неговата сметка „в книгите“ на Париба.

³⁷⁹ MOL, IV, *Bolgár hitélek*, 1578, 1899–1907, кореспонденция на Винер банкферайн, Виена, с Пестер унгареше комерциалбанк, Будапеща, 5 юли – 31 декември 1902 г.

³⁸⁰ Пак там, поверително писмо на Винер банкферайн, Виена, до Пестер унгареше комерциалбанк, Будапеща, 26 септември 1902 г.

³⁸¹ ЦДА, ф. 258, оп. 1, а.е. 79, л. 29, а.е. 636, л. 5, а.е. 270, л. 17, 19; а.е. 628, л. 40, писма на Ж. Буске до българския министър на финансите и до Париба; отчет на Ж. Буске „Резюме на моите операции през време на 10-годишната ми дейност като делегат на носителите на титри от българския заем 5% 1902 г.“.

Със заема от 1902 г. външният държавен дълг се консолидира. Заедно с това чрез дипломатическата инвестиция делегатът на Париба, т.е. на носителите на облигации от българските външни държавни заеми³⁸², оглавява Службата за финансов контрол и дисциплинира обслужването на дълга. Банките кредиторки от новия синдикален комитет начело с Париба, респективно вложителите, имат вече ангажирани в България значително количество парични средства и целесъобразно е те да бъдат управлявани опитно и строго по предназначение както от българска страна, така и от самите заемодавци.

Заемът от 1904 г. Сътрудничество и съперничество на заемодавците

Синдикалният комитет на обединилите се бивши синдикати за българските заеми – 30-милионния от 1900 г. и нереализирания от 1901 г. – се преименува на „Български синдикат 1903 г.“. Чрез него, оглавява го, като монополизира българските държавни титри, Париба поставя на дневен ред в политиката си към Княжеството отново въпроса за конверсия на външния държавен дълг, а това предполага сключване на нов заем. През март 1903 г. чрез дипломатическия агент д-р Золотович на Даневия кабинет се прави формално предложение за пристъпване към такава операция³⁸³. Постъпките предприема Креди лионе, която в последно време от конкурент на Париба в заемната политика с Княжеството преминава в нейния консорциум, запазвайки задълго отношението на сътрудничество³⁸⁴.

На първо време стопанското и финансовото положение в България обаче е сравнително благоприятно, за да има нужда да се бърза с конвертиране на дълга. Заемът от 1902 г. го е консолидирал. Наред с това търговският баланс за 1902 г. дава 32 млн. лв. положително салдо, което гарантира стабилитета на държавния кредит през новата година. Съобразно с тази обстановка правителството оставя без последствие постъпките на Креди лионе.

Обаче кабинетът на д-р Ст. Данев приключва кариерата си. Междуременно княз Фердинанд предизвиква оставката му и на 5/18 май 1903 г. се съставя стамболовистко правителство начело с генерал Рачо Петров.

Скоро след идването на власт на новото правителство Балканите са разтърсени от Илинденско-преображенското въстание на българското население в Македония и Одринско. Княжеството се оказва на косъм от война с Турция и перспективата за по-спокойно развитие на финансовото стопанство на страната е нарушена, още повече и поради това, че князът и правителството се заемат с превъоръжаване и преустройство на армията с намерение да наложат

³⁸² Френските притежатели на облигации от заеми на чужди правителства основават асоциацията си в Париж през 1898 г.

³⁸³ ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 1938, л. 13.

³⁸⁴ Kaufmann, E., цит. съч, с. 234–235.

военния път за решаване на националния въпрос. Военното министерство прави няколко големи поръчки за манлихерови пушки и патрони в Австро-Унгария³⁸⁵. Едновременно с това се извършва реорганизация на всички родове войски, което поставя изискването за нови военни доставки на модерно оръжие. Всичко това на свой ред измества въпроса за конверсията и бързо се стига до сключването на нов заем, и то в обстановката на едно особено изострено съперничество между ангажираните с България германски и френски *banques d'affaires*. Съперничеството е в конкурентната борба за военните доставки, което измества дори и Багдадската железница като една от най-напрегнатите точки на противоречие помежду им.

В Берлин на 18 февруари 1903 г. е подписано споразумение с френски и английски банки за финансиране на предприятието. Образувана е Багдадска компания с доминиращо участие на германския капитал, която на 5 март 1903 г. най-сетне получава от Високата порта окончателната концесия на линията³⁸⁶. През април 1903 г. обаче английските банкери отказват да участват във финансирането³⁸⁷. Това води до подобни действия и от френска страна. През юни Ке д'Орсе разпорежда френски капитал да не участва в строителството и абсолютно забранява котиране на акциите на Багдадската компания на парижката борса³⁸⁸. Независимо от напрежението в англо-руските отношения в Далечния изток предвид на опасностите, които построяването на линията крие и за руските интереси в Турция и Персия, Петербург също така споделя английската и френската позиция. Англо-френско-руското сближение проявява ефективността си чрез отказа от съвместно финансиране. На германските позиции в Турция е нанесен зашеметяващ удар. Грандиозната багдадска стратегия попада в мъртва точка, строителството на линията е отложено. И тогава мястото на Багдадската железница в европейската политика в Югоизтока заемат интересите и конкурентната борба на военната индустрия. Тоест възникналата драма в отношенията на заемодавците намира веднага непосредствено отражение тъкмо в заемната политика с България.

За френския банков елит обстановката предоставя случай за разширяване настъплението на френската военна индустрия срещу германските позиции в Княжеството³⁸⁹, още повече че тук се бърза с въоръжаването на армията. Френската дипломатия взема инициативата и като обещава политическа поддръжка на България по македонския въпрос, предлага услугите си да съдейства пред Париба за евентуално конвертиране на българските заеми или сключване на нов заем, който да осигури средства за военните нужди. Срещу това, естествено,

³⁸⁵ ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 1941.; *AMAEF, Bulgarie: Défense nationale. Commandes d'armes*, v. II (1899–1907), нота на Дирекция на търговските дела до Политическата дирекция при Ке д'Орсе, 10.IX.1904 г.; цит. по: Дамянов, С., цит. съч., с. 24.

³⁸⁶ Виж Бондаревский, Г. Л., Багдадская дорога и проникновение германского империализма на Ближнем Востоке 1888–1902, Ташкент, 1955 г. с. 250–254 и сл. Виж Hallgarten, G. W. F., цит. съч., т. I и сл.

³⁸⁷ Helfferich, K., *Die deutsche Türkenpolitik*, Berlin, 1921, с. 598.

³⁸⁸ Бондаревски, Г. Л., цит. съч., с. 291, 599, 600, 602.

³⁸⁹ Бондаревски, Г. Л., цит. съч., с. 600.

княжеското правителство следва да направи своите военни поръчки при френската военна индустрия³⁹⁰.

Политическата подкрепа на Княжеството от страна на Франция по македонския въпрос има много голяма стойност и министър-председателят заедно с княза предприемат постъпки за голяма военна поръчка на Военното министерство с „Шнайдер и Сие“ в Кръозо за доставки на припаси и „скорострелни оръдия“³⁹¹. След това съвършено конфиденциално, тайно дори от останалите членове на правителството, князът, премиерът и военният министър, изоставяйки всяка идея за конверсия, започват фактически преговори за сключване на нов заем, свързвайки го с военните поръчки за Шнайдер. В преговорите са посветени още само двама души – дипломатическият агент в Париж д-р Золотович и полковник Никола Рясков от Министерството на войната.

През юли 1904 г. преговорите вървят делово и резултатно. На 7 юли в Париж пристига полковник Рясков, който се среща със Золотович и му съобщава, че князът и военният министър са го натоварили с мисията да помоли и убеди френския външен министър Теофил Делкасе да упражни цялото си влияние пред Шнайдер, за да се съгласи той на възможните най-големи и най-изгодни улеснения за княжеското правителство при изплащане на поръчаните в Кръозо скорострелни оръдия³⁹². Поръчката третира на първо време доставката на 54 батареи с последен модел скорострелни оръдия, които в последно време успешно се изпробват в заводите на Шнайдер³⁹³. Още същия ден вечерта, възползвайки се от дипломатическия прием, Золотович предава на Делкасе желанието на Негово височество. Френският външен министър изслушва „с голямо удоволствие“ дипломатическия представител и обещава „час по-скоро да повика при себе си господина Шнайдер“, за да му изложи работата.

На 8 юли д-р Золотович посещава директора на търговските дела в Ке д'Орсе, от когото научава, че външният министър се е срещнал вече с Шнайдер и че последният приема по принцип и с готовност предложенията от българска страна³⁹⁴. Директорът добавя, че щом окончателно се уреди поръчката, българското правителство може да разчита и на „всякакви други улеснения във финансово отношение“ – например в случай на конвертиране на заемите в един поизносен тип или при сключване³⁹⁵ на по-голям или по-малък заем, от който се нуждае софийският кабинет.

На 10 юли д-р Золотович и полковник Рясков биват приети подчертано любезно лично от Йожен Шнайдер. Той заявява на българските си клиенти, че

³⁹⁰ ЦДА, ф. 176, т. 1, оп. 1, а.е. 1941., л. 29, 30, поверителен рапорт на Золотович, Париж, до Р. Петров, София, 10.VII.1904 г.; срв. *АМАЕФ, Bulgarie: Défense nationale. Commandes d'armes*, v. II (1899–1907), поверителен рапорт на френския дипломатически агент в София до Делкасе, Париж, 26.VII.1904 г.; цит. по: *Дамянов, С.*, цит. съч., с. 25.

³⁹¹ ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 1941 г., л. 29,30, секретна документация относно военните доставки на Министерството на войната, 1903–1904 г.

³⁹² Пак там, л. 1–33, поверителен рапорт на Золотович, Париж, до ген. М. Савов, София, 10.VII.1904 г. Копие от същия рапорт се намира в личния архив на М. Савов – ф. 20, ИА, НБКМ, а.е. 3, л. 749–751.

³⁹³ Пак там. Според „*Temps*“ от 22.VIII.1904 г. в тази поръчка фигурирали и 152 гаубици; цит. по: *Hallgarten, G. W. F.*, цит. съч., т. I, с. 600.

³⁹⁴ Пак там, л. 29, поверителен рапорт на Золотович, Париж, до Р. Петров, София, 10.VII. 1904 г.

³⁹⁵ Пак там.

външният министър му е съобщил желанието на княжеското правителство и той е съгласен по принцип с него. Лидерът в могъщия монопол на френското военно производство великодушно се съгласява да получи на първо време само 2 млн. за поръчката, а останалите суми – със значителна отсрочка от пет години³⁹⁶. Приключвайки преговорите с пълен успех, Золотович се завръща в Париж, а Рясков остава още известно време при Шнайдер в Крьозо, за да направи някои необходими справки и да уреди техническата част на поръчката³⁹⁷ – Шнайдер поема най-голямата задгранична поръчка, каквато през последните години изобщо му е била предлагана³⁹⁸.

Претърпяла поражението в Константинопол във връзка с железницата, сега, в началото на май 1904 г., германската дипломация трябва да признае и обезсърчителния факт, че Шнайдер е спечелил нова голяма победа на пазара на българските военни доставки. През 1903 и 1904 г. (до април) Фр. Круп е получил поръчки от княжеското военно министерство „едва на една трета от поръчката, която поема Крьозо“³⁹⁹.

Веднага след споразумението с Шнайдер в ход се пускат преговори за заема. През август 1904 г. във френския печат се появява съобщението, че българският финансов министър подготвя сключването на 100-милионен заем във Франция⁴⁰⁰ и че французите проявяват подчертана готовност да се договорят позитивно по обща сделка за военни поръчки и заем. Те бързат, защото германската дипломация заплашва с контрамерки. Наистина, тя не може да остане безучастна пред разширяващото се настъпление на френската военна индустрия, обхванало вече Турция и сега прицелващо се в Княжеството.

Освен това междувременно в надпреварата за поемане на екстрените български военни доставки не пропуска да се вмъкне и Австро-Унгария. Активна в това отношение става и италианската военна индустрия. През август австрийската фирма „Рот“ и италианската „*Société Dynamite Noble de Avigliana*“ (Пиемонт) отправят предложения за военни поръчки, като декларираят, че са готови да направят най-крайни концесии и да приемат всички български условия⁴⁰¹. Но в случая въпросът за военните поръчки е свързан със заем, както и с действащата в това отношение голяма обвързаност на Княжеството с френския банков капитал, и австроунгарските и италианските конкурентни предложения остават настрана⁴⁰².

На 10 май 1904 г. пълномощният министър от Ке д'Орсе Ернест Бургарел, натоварен специално с работите на френското дипломатическо агентство в София, докладва на Делкасе, че „Германия вследствие на интимността си с

³⁹⁶ Пак там, л. 33, поверителен рапорт на Золотович, Париж, до М. Савов, София, 10.VII.1904 г.

³⁹⁷ Пак там.

³⁹⁸ *Wirtschaftsinstitut, Berlin, Archiv 3, Société du Creuzot (Schneider et Cie)*, 10.III.1906 г.

³⁹⁹ *Hallgarten, G. W. F.*, цит. съч., т. I, с. 600.

⁴⁰⁰ *Le Temps*, 22.VIII.1904 г.; срв. също *Kölnische Zeitung*, 3.X.1904 г.; цит. по: *Hallgarten, G.W.F.*, цит. съч., т. I, с. 600.

⁴⁰¹ ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 39, 53, писма от Рот и дружество „*Dynamite Noble de Avigliana*“.

⁴⁰² *HHSA, AR, 23, Anlehen, Bulgarien 1*, 68 600, 1904, рапорт на новия австроунгарски агент в София Форгац до Голуховски, Виена, 7.IX.1904 г.

Турция кокетира с България⁴⁰³. Това се проявява нескрито от страна на германския посланик при Високата порта барон Маршал Фон Биберщайн във връзка със заведени в Цариград по инициатива на софийския кабинет преговори на княжеския дипломатически агент Гр. Начович и султанското правителство за предотвратяване на опасност от военен конфликт. Наистина, германският посланик, в духа на следваната по същото време и към Русия линия на базата на Мюрцшегското споразумение за ненакърняване на правата на султана в Македония, живо съдейства на княжеския агент за сключване на съответно турско-българско съглашение. Малко по-късно, в края на юни, по тази причина Круповият представител в София Паул Кауфман прави формално предложение на княжеското правителство от името на Дрезднер банк да сключи необходимия на България заем, срещу което обаче софийският кабинет да направи военните си поръчки в заводите на Круп⁴⁰⁴. Напразно! През юли Золотович и Рясков постигат споразумение за голямата доставка на скорострелните оръдия, а в началото на август финансовият министър А. Манушев заминава в Париж за сключване на заема⁴⁰⁵.

Тогава от Вилхелмшрасе се насочва атаката срещу заема. Сам императорът и канцлерът граф Бюлов са се погрижили за това, обезпокоени и едновременно обнадеждени от обстоятелството, че на 22.VIII./4.IX. Рачо Петров и А. Манушев, лично се озовават в Париж за уреждане на „някои спънки“ в преговорите за заема⁴⁰⁶. На 23.IX./6.X. Рихард Витинг, таен съветник и директор на берлинската Национал банк фюр Дойчланд и „доверено лице на императора и на граф Бюлов“, съобщава на секретаря и временно управляващ българската легация в Берлин Д. Шишманов, че неговата банка желае да вземе участие в сключването на подготвяния нов български заем⁴⁰⁷. Витинг връчва писмено предложение, което Шишманов веднага изпраща на Лазар Паяков, междувременно назначен за финансов министър⁴⁰⁸.

Предложението на Рихард Витинг е последвано от допълнителна, твърде категорична дипломатическа постъпка на тайния съветник при Външното министерство барон д-р Фридрих Розен. По нареждане на канцлера на 25.IX./8.X.1904 г. той отправя остра декларация-протест пред Шишманов с молба той да я предаде „час по-скоро, докато не бъде късно“ лично на княза и на министър-председателя⁴⁰⁹. Розен заявява, че Германия досега се е държала приятел-

⁴⁰³ DDF, 2ème série, t. V, с. 135.

⁴⁰⁴ AMAEF, *Bulgarie: Défense nationale. Commandes d'Armes*, т. II, 1899–1907, френският дипломатически агент в София Бонарде до Делкасе, 26.VI.1904 г.; цит. по: Дамянов, С., цит. съч. с. 26. Г. Халгартен, позовавайки се на „Кьолнише Цайтунг“ от 3.IX.1904 г., отбелязва в тази връзка, че Дрезднер банк се намирала в остра конкуренция с Париба по гешефта за българския заем (Hallgarten, G.W.F., цит. съч., т. I, с. 599).

⁴⁰⁵ НБКМ ИА, ф.14, а.е. 287, л. 26, доклад на Гр. Начович, Цариград, до министъра на вътрешните работи Д. Петков, София, 13.VIII.1904 г.

⁴⁰⁶ ЦДА, ф. 186, оп. 1, а.е. 2132, документация по преговорите за сключване на заема 1904 г. Срв. Дамянов, С., цит. съч., с. 26; HNSA, AR, 23, *Anlehen, Bulgarien I*, 68 600, 1904 г.

⁴⁰⁷ ЦДА, ф. 186, оп. 1, а.е. 2132, л. 2, шифрована телеграма от Шишманов, Берлин, до Р. Петров, София, 23.IX.1904 г.

⁴⁰⁸ Пак там, а.е. 1941, л. 52, поверителен рапорт на Шишманов, Берлин, до Р. Петров, София, 28.IX./11.X.1904 г. Л. Паяков поема Министерството на финансите на 24.VIII.1904 г.

⁴⁰⁹ Пак там, л. 50, шифрована телеграма от Шишманов, Берлин, до Р. Петров, София, 25.IX./8.X.1904 г.

ски, „сега обаче, ако се случи, както се чува, че само във Франция ще се поръча артилерийски материал за 25 000 000 фр., а от Германия щяло за очи, в краен случай, да се поръча нещичко от муницията, то германското правителство с голямо съжаление щяло да види, че е излъгано в надеждите си, а при подобни условия за по-нататъшните ни отношения се отваря недотам благоприятна атмосфера“. Вилхелмшрасе не ще допусне сега, както в миналото, при сключването на заема да признае предимство на френската индустрия във военните поръчки за сметка на германската промишленост⁴¹⁰. Като оценява тази декларация за твърде важна, Шишманов веднага я телеграфира на княза.

Но преговорите с французите са отишли твърде напред. Ръководи ги впрочем непосредствено самият княз, за когото обвързването с германските предложения в дадения момент далеч не е изгодно предвид главната линия в германската политика по отношение на Турция и Близкия изток, насочена към запазване на статуквото на Балканите, тоест тъкмо в противоположен смисъл на военните му планове. Князът задържа дълго време в София новоназначения в Берлин дипломатически агент генерал Никифор Никифоров, прекъсвайки възможността за делово и официално третиране на въпросите с германската страна⁴¹¹. Изпратени са също така няколко телеграми до Шишманов, че не е желателно той да се обвързва с германците по въпроса за заема.

Генерал Никифоров продължително време се задържа в София, а Шишманов не получава мандат за преговори за заем в Германия, защото всъщност още през август – септември министър-председателят и финансовият министър, пребивавайки в Париж, са постигнали споразумение с Париба.

Междувременно за заемната сделка е спечелен вече целият кабинет. Сторено е нужното, щото министрите да са убедени, че в Париж се подготвя заем, който ще финансира голямата железопътна програма, предприета от кабинета. Наистина, на другия ден след поемането на властта правителството на Рачо Петров се е ангажирало с нова, трескава дейност в това отношение. Отдават се на търг 356 км нови железопътни линии на стойност 49 487 736 лв.⁴¹², а тази значителна сума, естествено, може да се достави само от нов заем. В това отношение повлиява и обстоятелството, че за 1904 г. вътрешният дълг на държавното съкровище се изчислява на 45 384 654.44 лв.⁴¹³. Ако към това се прибавят и сумите по редовните погашения на заемите, т.е. анюитет от 30 183 979 лв. (без плащанията по аванси, бандероли и други)⁴¹⁴, както и новите разходи за

⁴¹⁰ Пак там, допълнение към шифрована телеграма от Шишманов, Берлин, до Р. Петров, София, 25.IX./8.X.1904 г.; копие от същата телеграма изпратено до княз Фердинанд, София.

⁴¹¹ Пак там, л. 48, 49, 50.

⁴¹² Това са линиите: Търново–Борушица, Радомир–Кюстендил–турската граница, Свищов–Левски, Девня–Добрич, Кашлакьой–Сливен, Борушица–Стара Загора (*Попов, К.* Стопански преглед. – СпБИД, 1906, кн. 9, с. 615). Министър-председателят генерал Рачо Петров като акционер е участник в това строителство.

⁴¹³ ЦДА, ф. 254, оп.1, а.е. 24, л.1, извлечения и обобщения от стенографските дневници на Народното събрание, 1903, 1907 г.

⁴¹⁴ По официални данни тази сума се получава от сбора на плащанията по вътрешните заеми от 1888 г. – 3 274 425 лв., 1889 г. – 2 100 000 лв., 1892 г. – 9 994 600 лв., съкровищни бонове 1889/1900 г. – 8 468 016 лв., и 1902 г. – 5 876 938 лв., плюс анюитетите по външните държавни заеми. Тези данни се разминават в известна степен със също официалните такива, посочени като „изплатени“ анюитети по външния дълг, СГ, V–XIV, 1922, XII. Финанси, с. 36–37.

предвиденото железопътно строителство, получава се, че на правителството са необходими около 125 млн. лева. Тази сума надхвърля бюджета за 1904 г., възлизащ на 115 милиона. Това се оказва достатъчна аргументация за министрите. Така че, ако след сключването на заема от 1902 г. финансовото положение е стабилизирано и кабинетът отклонява предложенията за заемни сделки, към есента на 1904 г. сключването на нов външен държавен заем естествено се приема от цялото правителство отново като необходимост.

През септември 1904 г. Рачо Петров и министърът на финансите Лазар Паяков преговарят в Париж по условията на 100-милионен заем. Главното действащо лице е Теофил Делкасе, поддържан от председателя на Министерския съвет Морис Рувие. Париба и нейната група се представляват от главния директор Жозе-Анри Торс. Банковите условия фиксират емисионен курс от 82–83%, който дава 80 милиона. Тази сума се смята за достатъчна да погаси вътрешния дълг и анюитета по външния, също така да се осигури първата вноска, договорена с Шнайдер за скорострелните оръдия, и да се отдели скромна сума за започване на строителството на една от набелязаните железопътни линии⁴¹⁵. Печатът дава гласност, че се преговаря за заем за финансиране на железопътната програма на кабинета. Като гаранция за заема се предвиждат излишъците от тютюневите бандероли, контролирани от Службата на френския делегат на портъорите. Признава се, че Службата през 1903 г. е събирала по над 5 млн. фр. излишъци към анюитетите на заема от 1902 г. Като допълнителна гаранция Париба загатва за залагане на монопола от солта, обещавайки „великодушно“ да не настоява за учредяване на пряко чуждо (френско) управление на един такъв евентуално новозаложен монопол⁴¹⁶.

Постигнали споразумение, на 17 септември министър-председателят и финансовият министър отпътуват обратно за България. От своя страна Париба определя Жорж Буске за свой упълномощен делегат за изработване на подробностите на заемния проект и подписване на договора в София⁴¹⁷.

Но времето тече и въпреки показаното пълно разположение на френската дипломация към средата на октомври уреждането на заема още не е приключило. На 6 октомври по запитване на П. Золотович министър Делкасе успокоява кабинета, че той е наредил на Париба да изпрати текста на проектодоговора в София⁴¹⁸. Д-р Золотович посещава директор Торс, за да се запознае с проекта, но той отсъства от Париж. В банката го успокояват, че работите са наред. Директорът бил в Италия и затова се бавело формалното представяне на текста, но в Париба се смята, че условията, доуточнени от Буске в София (по които той трябва да сезира кабинета), представляват съдържанието на договора. Той е

⁴¹⁵ *HNSA, AR, 23 Anlehen, Bulgarien 1*, 68 600, 1904, поверителен рапорт от Форгач, София, до Голуховски, Виена, 7.IX.1904 г.; 69 655, 1904 г., поверителен рапорт от Козибродски, Париж, до Голуховски, Виена, 10.IX.1904 г.

⁴¹⁶ Пак там.

⁴¹⁷ Пак там, 73 269, 1904; също ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 2132, л. 3, поверителен рапорт от Золотович, Париж, до Р. Петров, София, 23.IX.1904 г.

⁴¹⁸ ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 2132, л. 3, поверителен рапорт от Золотович, Париж, до Р. Петров, София, 23.IX./6.X.1904 г.

„неизменяем и неподлежащ на дискусия и следва да се приеме от българското правителство“⁴¹⁹.

Наистина по време на преговорите в Париж министър-председателят и министърът на финансите не оспорват принципните политически и финансови условия на заема. Те заобикалят само мисълта за залагане на солния монопол и водят пазарлък за повишаване на емисионния курс. Но сезирани от Ж. Буске в София по окончателния текст на клаузите на контракта, те са изненадани от включената в него идея за прехвърляне на тютюневите бандероли в пълна негова (и на френския делегат) собственост, т.е. Буске поставя въпроса за превръщането на Службата на френския делегат в чисто френска администрация, без посредничеството на правителството и на БНБ в изпълнение на функциите ѝ⁴²⁰, по образ и подобие на статута на Дет публик отоман в Константинопол.

Авторите на заемния договор от българска страна обаче не са се ангажирали с такова положение и настояват да получат по-бързо и официално проекта, за да прецизират клаузите му на договорената с Париба в Париж основа. От Буске се узнава още и това, че Париба не е съгласна с повишаване на емисионния курс, а това дава допълнително основание да се ускори формалното уточняване на договора.

Князът решава да действа бързо. На 12 октомври той кани при себе си току-що завърналия се от военни маневри френски военен аташе и конфиденциално му връчва писмен протест срещу проточването на преговорите⁴²¹. Аташетото веднага предава документа на установилия се вече в София като френски дипломатически агент Бургарел, посетен на свой ред от министър-председателя, който също го занимава с въпроса за заема. Генералът се оплаква от протакането, заявявайки направо, че Париба просто издевателства над него и му продава „крокодили, напълнени със слама“⁴²². На 1/14.X. Рачо Петров телеграфира екстрено на Петър Золотович: „Банката като че ли нарочно закъснява изпращането на проекта за контракта за заема. Ако тя и сега отложи изпращането тоя проект, това ще значи, че тя не желае да води преговори. Това да съобщите на г-н Делкасе.“⁴²³ Агентът веднага уведомява френския външен министър за телеграмата. Междувременно в Ке д'Орсе пристига и докладът на Бургарел, осведомяващ за протестната декларация на княз Фердинанд и изявленията на Рачо Петров⁴²⁴.

Едва сега Теофил Делкасе без бавене разпорежда на главния директор Торс да изпрати възможно най-бързо проекта в София. На 5/18.X. проектът вече е в ръцете на княза и доверените му министри⁴²⁵. Опасенията се оправдават.

⁴¹⁹ Пак там.

⁴²⁰ *HHSA, AR, 23 Anlehen, Bulgarien I*, 84 824, 1904, поверителен рапорт от Браун, София, до Голуховски, Виена, 10.IX.1904 г. Браун, приемникът на граф Форгач, докладвал на своя външен министър горните обстоятелства, позовавайки се на „най-добре информиран източник“. Информацията на Браун изяснява загатванията в българските документи относно преговорите на Буске и Р. Петров, като се споменава за „спорни положения“, без да се уточнява характерът им (виж ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 2132, с. 14, 15).

⁴²¹ *DDF, 2ème série, v. V*, с. 446, поверителен рапорт на Бургарел, София, до Делкасе, Париж, 12.X.1904 г. (срв. *Дамянов, С.*, цит. съч., с. 26).

⁴²² Пак там, бележка под линия.

⁴²³ ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 2132, л. 8

⁴²⁴ *DDF, 2ème série, v. V*, с. 446.

⁴²⁵ ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 2132, л. 9

Действително в изпратения проект макар и в твърде прикрита форма се застъпва идеята на Буске и не е уважена претенцията за повишаване на цесионния курс.

Князът и министър-председателят са извънредно недоволни и нямат никаква склонност да приемат позициите на банката. Напротив, изкушени от възможността да могат да лавират и да упражнят от своя страна натиск върху Ке д'Орсе, те се обръщат към Берлин и дават път на познатите вече германски предложения. Дрезднер банк отново излиза напред като пряка конкурентка на Париба, изявявайки готовност да внесе за обсъждане от българското правителство нова изгодна оферта за заем и военни доставки⁴²⁶.

Дойче банк пък, за да облекчи усилията на Вилхелмшрасе в борбата за българската сделка (която в момента изглежда да има надежди за успех), прилага от своя страна натиск върху княжеското правителство: решава да си възстанови отстъпените позиции в притежанието на български държавни фондове вследствие на участието си в Българския синдикат от 1903 г. Тя прекратява сътрудничеството с французите, като заявява, че излиза и фактически разтуря Българския синдикат от 1903 г.⁴²⁷ Имуществото на синдиката се разделя и берлинската „голяма“ образува със своята германска група (включително с Винер банкферайн и Пестер унгарише комерциал банк) свое обединение за покупка и продажба на българските титри под наименование *Verkaufsgemeinschaft 6% bul. Anl. 1892*⁴²⁸. Дойче банк наистина се надява на успех и бърза да изтегли обратно в свои ръце българските титри, за да има твърда финансова позиция при евентуално третиране на сделката в Германия.

Френската дипломация обаче няма намерение да изпуска сделката и Делкасе слага край на засечката. На 26.X./8.XI.1904 г. П. Золотович е повикан в Ке д'Орсе, където, припомняйки му предприетите неотдавна постъпки на Делкасе и Рувие, декларира от името на външния министър, че несклучването на заема във Франция ще доведе до „неприятни последствия за развитието на българско-френските отношения“⁴²⁹. Предавайки на Рачо Петров направената му декларация, д-р Золотович цитира още и изрично подчертаното изявление против евентуално сключване на заемната сделка в Германия. „Ако заема се сключи в Германия, това ще има много сериозни политически последици за България. То ще направи пукнатина в чистата французка любов към княжеството.“⁴³⁰

Едновременно с това Делкасе и френският финансов министър изискват от Париба да ликвидира „спорните положения“. Жорж Буске е извикан екстрено в Париж за нови инструкции и на 31.X./13.XI.1904 г. заемният договор е подписан на старата основа, така както е съставена в преговорите на министър-

⁴²⁶ Пак там.

⁴²⁷ *MOL, IV, Bolgár hitélek*, 1578, 1899–1907, писмо на Винер банкферайн, Виена, до Пестер унгарише комерциал банк, Будапеща, 13.X.1904 г.

⁴²⁸ Пак там; също разменена кореспонденция между Дойче банк и Винер банкферайн и Пестер унгарише комерциал банк, 14.X.–16.XI.1904 г.

⁴²⁹ ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 2132, л. 16, шифрована телеграма на П. Золотович, Париж, до Р. Петров, София, 26.X./8.XI.1904 г.

⁴³⁰ Пак там, л. 17–18.

председателя през септември в Париж. Заедно с него е подписан и контрактът с Шнайдер, и то не за 54, а за 81 скорострелни батареи⁴³¹.

В Париж тържествуват. Френските *banques d'affaires* затвърдяват монопола си в заемната политика с Княжеството, а сделката на Шнайдер е „истински триумф“ за френската военна индустрия и извънредно тежко поражение за германската. На Фр. Круп остава единственото утешение че все пак едновременно с подписването на контракта с Шнайдер софийското Военно министерство подписва и с него договор за доставка на снарядите от Есен (на стойност 8 милиона)⁴³². Княжеското правителство все пак не може да пренебрегне политическата целесъобразност да не разваля докрай отношенията си с Германия⁴³³.

Заемът ляга почти изцяло върху клаузите на заемния формат от 1902 г., като се разширяват обаче гаранциите – към тютюневите бандероли и мурурието се прибавят и държавните приходи от гербовия налог⁴³⁴. Ж. Буске подписва договора като официален дипломатически представител на Франция в София с финансово-политически функции. Като делегат на носителите на титри от заема от 1902 г. той става делегат на Асоциацията на носителите на български заемни титри, респективно и на заема от 1904 г.⁴³⁵

Сумата на заема е 100 млн. лв. номинални с годишна лихва 5%. Париба се задължава да предостави около 82 млн. емисия при цесионен курс 82%⁴³⁶, която се разпределя до стотинка: 25 млн. лв. номинални с цесия 82 за покриване на дълга на правителството към БНБ и Земеделската банка; титрите остават за срок от две години в касите на Париба, срещу тях БНБ получава право да поиска от Париба 3 500 000 лева под залог на облигации от заема от 1902 г. и 7 000 000 лева под форма на аванс⁴³⁷; 25 406 356 лв. ефективни се предназначават за изплащане на дължимите от правителството суми на Шнайдер, които остават като задължителна текуща сметка на България при банката⁴³⁸. От нея Шнайдер получава веднага договорените 2 млн. фр., а останалата сума гарантира понататъшното изплащане на оръдейната поръчка; 20 млн. номинални с ефектив 16 400 000 лв.⁴³⁹ като втора текуща сметка на България при Париба се предназ-

⁴³¹ Пак там, л. 15, 19, 20, 22; вж. също *DDF, 2ème série; v. V*, с. 450, шифрована телеграма от Бургарел, София, до Делкасе, Париж, 13.XI.1904 г.

⁴³² ЦДА, ф. 258, оп. 1, а.е. 102, л. 2, 3; вж. също *HNSA, AR, 23 Anlehen Bulgarien, I*, 91115, 1904, поверителен рапорт на Браун, София, до Голуховски, Виена, 7.XII.1904 г.

⁴³³ *HNSA, AR, 23 Anlehen Bulgarien, I*, 91115; вж. още ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 2132, л. 22, поверителен рапорт на П. Золотович, Париж, до Р. Петров, София, 4/17.XI.1904 г.; *Wirtschaftsinstitut, Berlin, Archiv 3, Teil III*, 10.III.1906, *Société du Creuzot (Schneider et Cie)*.

⁴³⁴ ЦДА, ф. 258, оп. 1, а.е. 79, л. 29, 31; а.е. 80; а.е. 81; а.е. 258, л. 1, 4, 6, 9, 11, 14; а.е. 628, л. 40. Българският министър на финансите купува от делегата най-малко за 2 000 000 лева марки на полугодие, или 4 000 000 на година. Но както при заема 1902 г., и тук приходите, събрани от делегата чрез марките, далеч надхвърлят този официално предвиден минимум. През 1905, 1906, 1907 г. са събрани средно 8–10 млн. лв., а през 1908 и следващите години – по над 20 000 000 лева.

⁴³⁵ Стенографски дневници на XIII ОНС, II р. с., з. 9.XI.1904 г., с. 382.

⁴³⁶ Попов, К. Стопански преглед. – СпБИД, 1904, кн. 10, с. 740. Срв. Стоянов, Н. Математическо проучване..., с. 144.

⁴³⁷ ЦДА, ф. 285, БНБ, оп. 1, а.е. 10, протокол от 31.X/13.XI.1904 г. за участието на БНБ в заема 1904 г.

⁴³⁸ Стоянов, Н. Математическо проучване..., с. 144.

⁴³⁹ Според Стоянов, Н. Математическо проучване..., а според материали на Дирекцията на държавните дългове (ДДД) – 16 183 800 лв. (докладна записка на началника на ДДД д-р Т. Стоянов до министъра на финансите, № 581, от 26.II.1908 г., съкратено в Архива на Ан. Ляпчев, БАН, папка XXX „Стопански“). Срв. още ЦДА, ф. 258, оп. 1, а.е. 211.

начава за предприетото ново железопътно строителство и изрично се определя, че това е за строежа на жп линиите Търново–Трявна⁴⁴⁰ и Радомир–Кюстендил–турската граница; останалата сума в този порядък служи за изплащане на разносните по самия заем и за специална резерва от 1 млн. лв. ефективни като добавъчна гаранция за изплащането на заема⁴⁴¹; около 6.6 млн. фр. остават авоар на разположение на българското правителство в кредитната му сметка при Париба.

На 12./25.XI.1904 г., дванадесет дни след подписването на заемния договор и договора с Шнайдер, договорите са одобрени от Народното събрание.

Заемът от 1907 г. Военни доставки, конверсия и съперничество

Конкурентната борба между оръдейните магнати от Кръзо и Есен като основен компонент на банкерско-финансовото съперничество между българските заемодавци Франция и Германия се разгръща още по-остро в края на 1904 г. и насетне. Неотслабващо тя се развива в Константинопол, а през 1905 г. действието се преплита и с излезлия на сцената на дипломатическите стълкновения нов голям проблем във френско-германските отношения – мароканската криза⁴⁴².

В такава обстановка, малко след вотирането на заема 1904 г., на закрито заседание на Народното събрание на 17/30.XI.1904 г. военният министър генерал М. Савов иска за нуждите на армията свръхсметен кредит от 42 700 000 лв. Генералът се аргументира с това, че средствата са необходими за изплащане на оръдията, снаряди и прочее въоръжение, поръчани при Шнайдер (извън предвидените по заема от 1904 г.), също както и за по-ранни поръчки, направени при Круп. В три последователни четения на три тайни заседания исканият кредит е приет без дебати (2.XII.1904 г.)⁴⁴³.

Плановете за превъоръжаване и всестранно обезпечаване на армията не са завършени и скоро стават известни нови намерения за по-нататъшно снабдяване на армията с артилерийско оръжие и бойни припаси, също така за значителни доставки на военноморски бойни единици за устройството и модернизирването на Българския черноморски флот⁴⁴⁴. И понеже – дори въпреки продължаващата добра стопанска конюнктура⁴⁴⁵ – високите разходи в последните години

⁴⁴⁰ Стенографски дневници на XIII ОНС, II р. с., 1904, с. 428. Линията е уговорена със заема от 1902 г. За отдаване на предимство във финансиране на строителството именно на тази линия съществена роля изиграва министърът на търговията и земеделието Н. Геннадиев. Той се наема с мисията да наложи най-напред построяването на Търново–Трявна, и то колкото може по-бързо с цел да се рентират в кратък срок ангажираните капитали на Париба в мина „Княз Борис“. Срещу това Н. Геннадиев е снабден от французите със собствени акции от същата мина. ОДА, Търново, документация за участието на министър Н. Геннадиев в мината „Княз Борис“, Попов, К. Стопански преглед. – СпБИД, 1904 г., кн. 10, с. 740.

⁴⁴¹ Стоянов, Н. Математическо проучване..., с. 144.

⁴⁴² Виж Hallgarten, G. W. F., цит. съч., т. 1, с. 568, 606 и сл.; също DDF, 2ème série, v. VI, с. 48, 93 и сл.; виж още Тодорова, Цв. Дипломатическа история..., с. 347–350 и сл.

⁴⁴³ ЦДА, ф. 258, оп. 1, а.е. 102, л. 2; HHSA, AR, 23 *Anlehen Bulgarien*, 1, 91 115, 1904, поверителен рапорт на Браун, София, до Голуховски, Виена, 7.XII.1904 г.

⁴⁴⁴ ЦДА, ф. 258, оп. 1, а.е. 102, 167, 279; Дамянов, С., цит. съч., с. 28, 29.

⁴⁴⁵ Стопански преглед. – СпБИД, 1906, кн. 5, с. 46.

увеличават чувствително вътрешния държавен дълг⁴⁴⁶, а кабинетът държи на изпълнението на строителната си железопътна програма, лично князът с доверените си министри от „служебното“ правителство на Рачо Петров се ориентират към сключване на все още неосъществената конверсия на стария външен дълг. Чрез такъв един заем прикрито за депутатите и общественото мнение биха могли да бъдат погасени извънредните и несъответни на максималното напрежение за бюджета военни разходи.

В самото начало на 1905 г. по въпроса за новия заем се сондира Париба. Неотдавнашната голяма военна сделка в Кръзо дава основание на очаквания за бързо сключване в Париж и на заемната сделка.

Лично князът отпътува за Франция и полага усилия за сключването на конверсията⁴⁴⁷. Стъпката е повече от наложителна, доколкото на 5 януари 1905 г. Военното министерство прави голяма поръчка на стойност 8 894 000 франка за нова доставка на 55 000 артилерийски снаряда и шрапнели, и то в заводите на Фр. Круп⁴⁴⁸. Скоро поръчката при Круп се увеличава на 150 000 артилерийски снаряда. Поръчват се военни припаси и в Австро-Унгария във фирмата на Манфред-Вайс⁴⁴⁹.

През юни – юли 1905 г. Й. Шнайдер ускорява изпълнението на доставки за устройването по-специално на Българския черноморски флот с допълващи нови бойни единици⁴⁵⁰. Германците на свой ред, разбира се, не се бавят да направят насрещен ход, но не открито, а чрез Високата порта. На 15 юли Османската империя в качеството си на сюзерен протестира пред посланиците на Великите сили против устройването на Българския черноморски флот, позовавайки се на ограниченията на Берлинския договор в този смисъл⁴⁵¹.

Отношението на френското Външно министерство към този протест обаче показва, че френското правителство на Рувие, след първоначално стъписване пред мароканската офанзива на германците в Алжезирас, не възнамерява да отстъпи от външнополитическия курс на Делкасе. На 16 юли 1905 г. сам Морис Рувие приема д-р Петър Золотович и му заявява, че Франция не смята да обръща никакво внимание на турския протест и България трябва да бъде спокойна. „От този въпрос – казва Рувие – най-сетне е заинтересована и нашата индустрия, на която за хатъра на турското правителство не можем и няма да запретим да

⁴⁴⁶ ЦДА, ф. 254, оп. 1, а.е. 24, л. 48. На 1 декември 1904 г. вътрешният летищ дълг само към БНБ, Земеделската банка и по съкровищните бонове възлиза на 38 985 734 лв. (посочено въз основа на ДДД, Трайчо Стоянов). По официални данни пък, съобщени от финансовия министър Лазар Паяков в отговор на парламентарни запитвания за свръхсметните кредити, тези, гласувани в двете първи сесии на XIII ОНС (1903/1904), възлизали на 108 900 000 лв. (от тях 923 000 000 лв. за военни доставки), Стенографски дневници на XIII ОНС, III р. с, з. 28.XI.1905, с. 774. Сума, почти равна на целия приход на бюджета за годината 1904 – 115 883 968 лв., СГ, V–XIII, 1922, XII. Финанси).

⁴⁴⁷ HHSA, AR, 23 *Anlehen Bulgarien*, I, 29403, 1905. Срв. DDF, 2ème série, т. 6, с. 397–398, поверителен рапорт на натоварения с дипломатическото агентство генерален консул на Франция в София Ализе до Делкасе, Париж, 20.IV.1905 г. През март-април 1905 г. се разпалила остра полемика по този въпрос в българската преса.

⁴⁴⁸ DDF, 2ème série, т. 6, с. 44, поверителен рапорт на Ализе, София, до Делкасе, Париж, 17.I.1905 г., с. 401, Ж. Констан, Пера, до Делкасе, Париж, 23.IV.1905 г.

⁴⁴⁹ Дамьянов, С., цит. съч., с. 28, 29; виж още *Von Gr.Er. zu Reventlow, Deutschlands Auswärtige Politik 1888–1914*, Berlin, 1917, 3, *Abschnitt, Tanger; Hallgarten, G. W. F.*, цит. съч., т. 1, с. 623, 626–629.

⁴⁵⁰ Дамьянов, С., цит. съч., с. 40–44. Виж още ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 2857.

⁴⁵¹ ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 2678, л. 30.

фабрикува и продава било оръдия, било военни кораби на чуждите държави.“⁴⁵²

Рувие всъщност разчиства пътя за ново делово подемане на въпроса за държавен заем на България от Франция. И това не закъснява да се осъществи, още повече че към септември 1905 г. Париба се вижда в положение да може да престъпи линията на съобразяване с германските интереси било в Югоизточна Европа, било в Далечния изток. Граф Ю. С. Витте, сега министър-председател в Петроград, пристига в Париж със задача да добие финансова помощ от Франция. Вследствие на това „цялото развитие на мароканския въпрос се превръща във функция на проблема за един руски заем от 2 млрд. фр.“, тоест закрепва се френско-руската антанта тъкмо в нужния момент и германската тактика, която е разчетена на разединение на Франция и Русия, върви към провал⁴⁵³.

Отново се налагат енергични контримерки от страна на германския финансов капитал, но в посока на сътрудничеството. Артур фон Гвинер, генерален директор на Дойче банк, сега, след смъртта на Георг фон Сименс, насочва изцяло вниманието си към Париж и с цялата възможна любезност и отстъпчивост заработва за споразумение с Париба за общо участие в заемните операции изобщо в Югоизтока, и конкретно по българската конверсия и българските военни доставки (също такива и за Гърция⁴⁵⁴).

С изключително упорство Артур фон Гвинер посещава неколккратно Париж и в лични разговори и увещания, продължени в делова кореспонденция между него и директора на Париба Торс в течение на февруари 1906 г.⁴⁵⁵, успява, вече в началото на март, да спечели генералния кредитор на софийското правителство за съвместно изпълнение на нова българска финансова сделка.

На 7 март 1906 г. Торс потвърждава в писмена форма постигнатото формално споразумение между Париба и Дойче банк в десет изчерпателни точки⁴⁵⁶: сключва се отново обединително съглашение за произвеждане на конверсия на българския външен дължавен дълг между Париба и синдикат на Дойче банк; съгласно чл. 7 френският капитал има 60% участие и представя 40% на германската група. В своите 60% парижката банка допуска участие на английски капитал, ако, разбира се, последният пожелае това, а що се отнася до Дойче банк, тя отделя част от своите 40% за виенската Лендербанк и Винер банкфериайн (двете често консорти на Париба), както и за някои от големите германски банки – на първо място Дисконтогезелшафт и Дрезднер банк, също и Берлинер ханделсгезелшафт, Национал банк фюр Дойчланд и Дармщедтер банк⁴⁵⁷.

⁴⁵² Пак там, л. 55, шифрована телеграма от П. Золотович, Париж, до Р. Петров, София, 16.VII.1905 г.; също *DDF*, 2ème série, v. 6.

⁴⁵³ *Hallgarten, G. W. F.*, цит. съч., т.1; *Von Gr.Er. zu Reventlow*, цит. съч., с. 273.

⁴⁵⁴ *WI, ADB*, из кореспонденцията между Дойче банк с Фр. Круп, 5.II.1906 г., писмото на Торс до Гвинер от 7.III.1906 г.; *Hallgarten, G. W. F.*, цит. съч., т. 1, с. 44 и сл. Тъкмо по същото време Гърция търси заем за финансиране на големи военни поръчки и сондира на берлинската борса. За уреждане на отношенията, свързани с Гърция, грижата поема фирмата на Круп, а генералният директор на Дойче банк се заема изцяло с българския въпрос.

⁴⁵⁵ *WI, ADB*, кореспонденция, 1906 г.

⁴⁵⁶ Пак там, писмо на Торс, Париж, до А. Гвинер, Берлин, 7.III.1906 г., в което се съдържа изложението на споразумението.

⁴⁵⁷ Пак там, 4.5% българския заем, 1907 г.; виж също *DZA, Reichsamt des Innern*, т. I, 680, документация на Дрезднер банк.

Основният състав на синдиката практически се аранжира от Париба. Дойче банк трябва да отстъпи на Дисконтогезелшафт в консорциум с Блайхрьодер и Норддойче банк участие, почти равно на своето, а на Дрезднер банк – повече от $1/3$ ⁴⁵⁸. На свой ред Париба отпуска директно от своя дял на Дрезднер банк още $3/16$, а Берлинер ханделсгезелшафт получава една четвърт от величината на дела на Дойче банк⁴⁵⁹. При това положение като начин да увеличи своя относителен дял в общия синдикат Дойче банк образува свой консорциум. Като контрагент тя привлича бившия консорциум на Винер банкферайн – Пестер унгарисхе комерциалбанк, а чрез нея и голямата букурещка банкова къща *Banca Marmorosch, Bank & Co*⁴⁶⁰; освен това Дойче банк се задължава да отстъпи части от своето участие на наскоро основаната в София Кредитна банка като „еманация“ на Дисконтогезелшафт и на Балканската банка. Париба пък предвижда участие на своя страна на Генералната банка в София, изградена с неин капитал; последната точка на споразумението постановява контрактът за заема да се подпише само от Париба⁴⁶¹.

Точките на споразумението за синдиката очевидно показват, че французите пускат картата на конкуренцията между „9-те големи“ в Берлин. Те разчитат на изявен през последните години стремеж както на Дисконтогезелшафт, така и на Дрезднер банк, а и на Национал банк фюр Дойчленд и Берлинер ханделсгезелшафт⁴⁶² да участват в българските заемни операции, което може да се използва добре от френска страна в съперничеството с Дойче банк. Участието на виенските банки, стремящи се също така към завземане на позиции в заемната политика с Княжеството, на свой ред увеличава разпокъсаността на интересите в германската група. Обратно, Париба осигурява добра база на своето решаващо участие – ръководство в постигнатото обединение.

Софийският кабинет, ръководен от държавния интерес за извършване на конверсията и чрез нея осигуряване на нужните военни доставки, като има предвид положението на Франция като изключителен кредитор на Княжеството, естествено се ориентира към преговори в Париж. Инициативата попада на място – там след споразумението с Дойче банк са готови за работа.

В началото на юни 1906 г. министър-председателят Рачо Петров и финан-

⁴⁵⁸ *WI, ADB*, 4.5% българския заем, 1907 г. Общо за българската конверсия Дойче банк мобилизира капиталите на 60 банкови учреждения, всички извън „9-те големи“ и двете виенски участнички Лендербанк и Винер банкферайн получават право на участие едва 17.8%. Дойче банк отстъпва по обща сума на участие на деветте големи и едва запазва първото място по отношение на Дисконтогезелшафт с около 2 300 000 франка.

⁴⁵⁹ Пак там.

⁴⁶⁰ *MOL, IV, Boëgár hitélek*, 1578, 1899–1907 г., кореспонденция на Пестер унгарисхе комерциалбанк, Будапеща, и Берлинер ханделсгезелшафт, Берлин, март 1907 г.; кореспонденция на Пестер унгарисхе комерциалбанк и Банка Марморосх (*Banca Marmorosch, Bank & Co*), Букурещ, март 1907 г. Акционерното дружество Банка Марморосх, Букурещ, има капитал 10 000 000 леи. Тази банка проявява голям интерес към градските (общински) заеми в България. През февруари 1906 г. заедно с берлинската Банк фюр хандел унд индустри тя сключва 35-милионен заем на град София срещу гаранция на правителството (*HHSA, AR, 23 Anlehen Bulgarien*, 2, 9023, 8454, 1906; ЦДА, ф. 258, оп. 1, а.е. 119–126). Тя е един от първите големи чужди кореспонденти на БНБ („Списък на странните кореспонденти“, с. 359).

⁴⁶¹ *WI, ADB*, кореспонденция, 1906 г., писмо на Торс до Гвинер от 7.III.1906 г.

⁴⁶² ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 2411, л. 6, шифрованата телеграма от Н. Никифоров, Берлин, до Р. Петров, София, 10.III.1906 г.

совият министър Лазар Паяков заминават за френската столица, оторизирани от правителството да сключат заемен договор за конвертиране на външния държавен дълг⁴⁶³. Междувременно французите са решени да бият окончателно германските позиции във военните доставки за България и в духа на този интерес Париба предлага сега неочаквано заем от 270 млн. лв. срещу „реални гаранции“: да се реорганизира френският финансов контрол в България в смисъла на лансираната през 1904 г. идея (по образа на финансовия контрол в Турция, осъществен в Дет пюблик отоман); да се осигурят за Франция всички военни поръчки на правителството⁴⁶⁴. Париба не страда от никакви скрупули относно това, че в член 7 на обединителното съглашение с Дойче банк от март е вписано, че „поръчките, които българското правителство иска да направи на индустрията в чужбина, ще бъдат поети 40% от Германия и 60% във Франция“⁴⁶⁵.

За софийския кабинет е немислимо приемането на изявеното френско становище дори само като намек в едни делови преговори, още повече че един път вече то е отхвърлено от самото френско Външно министерство. По решение на Министерския съвет Р. Петров и Л. Паяков прекъсват преговорите и се завръщат в София⁴⁶⁶. Предвид хода на международните отношения обаче, и по-специално на редуващите се сблъсъци между българските заемодавци по мароканската криза, правителството не счита за целесъобразно и не се заема да третира заема другаде. И наистина, в началото на юли 1906 г. французите сами любезно поканват българското правителство да продължат започнатите преговори. На 10 юли д-р Золотович телеграфира на министър-председателя, че в последно време в няколко „случайни“ срещи господата директори на Париба Гуен, Торс и Тюретини му повторили, че тяхната банка има „най-голямо желание да води преговорите за конверсията“⁴⁶⁷.

Започват преговори по дипломатически път. Българското правителство отново твърдо заявява своето несъгласие с формулираните от френската банка „гаранции“ и тя, след внушения от Ке д'Орсе, обявява, че ги изоставя. След това до септември 1906 г. се съгласуват текстовете на отделните положения на меморандум за проектодоговора. На 15 септември българското правителство моли Париба да изпрати свой делегат в София за „довършването на преговорите и изработване на окончателния договор“⁴⁶⁸. На 19 септември Золотович телеграфира от Париж, че банката натоварва администратора си г-н Бенак да замине за София⁴⁶⁹.

От 23 септември обаче неочаквано настъпва почти двумесечен застой. Банката се е оказала в затруднение поради поевтиняване на руските ценни книжа, с които тя е твърде много натоварена, така че – обяснява се на българите – се нуждае от известно време да се справи с положението.

⁴⁶³ Пак там, л. 9.

⁴⁶⁴ Пак там, л. 6, шифрована телеграма от Н. Никифоров, Берлин, до Р. Петров, София, 13.VI.1906 г.

⁴⁶⁵ *WI, ADB*, писмо на Торс до Гвинер от 7.III.1906 г.

⁴⁶⁶ ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 2411, л. 10, 12, дипломатическа преписка между Външното министерство в София и дипломатическия агент в Париж П. Золотович, юли 1906 г.

⁴⁶⁷ Пак там, л. 13.

⁴⁶⁸ Пак там, л. 16, шифрована телеграма на Р. Петров, София, до П. Золотович, Париж, 15.IX.1906 г.

⁴⁶⁹ Пак там, л. 17, шифрована телеграма на П. Золотович, Париж, до Р. Петров, София, 19.IX.1906 г.

В края на ноември българският въпрос отново се подема в пряка връзка с Тюретини и с участието на втори делегат-пълномощник на банката Анри Шавер. И сега обаче, макар и да не съществуват повече пречки от външнополитическо и банково-финансово естество, преговорите по българския заем се проточват чак до март 1907 година.

За това повлиява вътрешнополитическото положение в Княжеството. Тъкмо по това време, като начало през декември 1906 г., възниква движението на т.нар. Патриотичен блок, което си поставя за цел да сваля от власт управляващата Народно-либерална партия, и министър-председателят Д. Петков не успява да отдели внимание за завършване на заемната сделка. На 1./14.II.1907 г. от Ке д'Орсе подсказват, че не е желателно по-нататъшно проточване. Новият външен министър Стефан Пишон се обръща към д-р Золотович и го моли да уведоми своето правителство, че френското Министерство на финансите вече е дало разрешение за котирането в Париж на българския заем⁴⁷⁰. При това положение, тъй като именно сега повече отвсякога на Д. Петков е нужно да стабилизира кабинета си, той съобщава в Париж, че правителството е готово да подпише окончателния заемен договор. Сключването на една конверсия при изгодни финансови условия действително би подобрило реномето на правителството.

От българска страна за подписване на договора биват оторизирани финансовият министър Лазар Паяков и министърът на търговията и земеделието д-р Никола Генадиев. На 2 февруари в столицата пристигат самият Албер Тюретини и Анри Шавер, също съответно оторизирани. Идват също така представители на групата на Дойче банк от синдиката по обединителното споразумение. За няколко дни се доуточняват последните въпроси относно процента на заема. Париба отстъпва от първоначално фиксираният от нея 6% на 4.5%. На строго секретно заседание между френските и българските делегати се доуточняват и въпросите относно доставките от Шнайдер⁴⁷¹ и на 13/26.II.1907 г. двойният меморандум е подписан от страна на Париба и от българското правителство. За точния смисъл на договарянията обаче се пази пълна тайна. За това не са уведомени дори представители от групата на Дойче банк⁴⁷².

С цел заемният договор да се гласува екстрено, на 16.II./1.III. се свиква извънредна сесия на Народното събрание. Пред депутатите той е мотивиран като държавна финансова сделка: 145 млн. лв. с лихва 4.5% за 60 години, предназначена за извършване на конверсия на неамортизираните титри от заемите от 1888 и 1889 г. и за набавяне на средства за строеж на нови железопътни линии. Посочват се 10 отсечки: Радомир–Кюстендил–границата; Търново–Трявна–Борушица; Левски–Свищов; Девня–Добрич; Борушица–Стара Загора; Мездра–Враца–Фердинанд–Превала–Видин; Фердинанд–Борушица–Лом; Габрово–Трявна;

⁴⁷⁰ ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 2411, л. 23, шифрована телеграма от П. Золотович, Париж, до Д. Петков, София, 1/14.II.1907 г.

⁴⁷¹ HHSA, AR, 23 *Anlehen, Bulgarien 1*, 17853, 1907, шифрована телеграма от австроунгарския дипломатически агент Фон Турн, София, до Голуховски, Виена, 28.II.1907 г.

⁴⁷² Пак там; MOL, IV, *Bolgár hitélek 1578*, 1899–1907, кореспонденция на Пестер унгарисхе комерциал банк и Берлинер ханделсгезелшафт, 27.III.1907 г.

Радомир–Бобовдол–Дупница и Стара Загора–Търново Сеймен⁴⁷³. За всички тях налице са дадени вече от правителството строителни концесии. В такъв формат – без яснота на конкретните клаузи – депутатите одобряват заема на 21.II./6.III.1907 г. Остава да се узакони контрактът с Шнайдер. Последният обаче изобщо се третира секретно и не се внася за одобрение в Народното събрание⁴⁷⁴.

На 26.II./11.III. министър-председателят Димитър Петков пада убит на улицата. За по-малко от седмица настъпват две кабинетни промени и това наново забавя окончателното уреждане на контракта. Шнайдер обаче не изпуска работата и на 5./18.III.1907 г. благодарение на изключително усърдната работа на френския военен аташе в София⁴⁷⁵ се осъществява втората за времето на управлението на Народно-либералната партия голяма сделка за мащабни доставки на Княжеството от френската военна индустрия.

Договаря се в срок от две години Шнайдер-Крьозо да достави на българското правителство артилерийски оръдия и бойни припаси на обща стойност 21 млн. фр. Други 4 милиона се предвиждат за допълнително военно снаряжение, което се доставя от по-малки френски военни предприятия, свързани с Крьозо⁴⁷⁶. Йожен Шнайдер е постигнал забележителен успех в дейността си в България. Доставката на артилерийските оръдия е краткосрочна, чрез нея много бързо почти цялата българска артилерия ще се окаже снабдена „с френска система оръдия“⁴⁷⁷.

Параграф 7 от обединителното споразумение от март 1906 г. задължава Париба да гарантира на Дойче банк и германската военна индустрия 40% от военните поръчки. Както се вижда обаче, при практическото решаване на въпроса вместо 40% германската индустрия получава поръчки само за 3 295 471 лв., заедно с виенските предприятия общо 4 785 871 лв.⁴⁷⁸, при което Фр. Круп е почти елиминиран⁴⁷⁹. Той получава участие в размер на 364 291 лв.⁴⁸⁰.

⁴⁷³ Стенографски дневници на XIII ОНС, I и с., з. 19.II./4.III.1907 г.

⁴⁷⁴ ЦДА, ф. 258, оп. 1, а.е. 143. До известна информация по този въпрос успял да се добере два дни след заседанието новият австроунгарски дипломатически представител в София граф Турн. Според тази информация със суми от заема трябвало да се покрие предвидената в последния военен бюджет голяма доставка на картеници (*HNHA, AR, 23 Ahlehen Bulgarien I*, 17853, 1907 г.). По-късно въпросът за военните доставки, свързани със заема 1907 г., нахвърлява твърде много както в българската, така и в западноевропейската преса. За тайните клаузи за военните доставки по заема 1907 г. виж подробна разработка в дисертацията на Л. Георгиев (Финансовият капитал в България. С., 1959); виж и Доклад на Изпитателната комисия по управлението на страната през периода 5.V.1903 г. до 16.I.1908 г., София, 1910 г. На 12./25.III. Камарата гласува извънреден кредит за Военното министерство от 32 млн. лв., които суми е трябвало да се минат по сметките на заема съгласно постигнатото решение за употребата му на секретното заседание.

⁴⁷⁵ Дамянов, С., цит. съч., с. 32

⁴⁷⁶ ЦДА, ф. 258, оп. 1, а.е. 168, л. 1–10, постъпления от заема 1907 г. за сметка на Военното министерство; ф. 254, оп. 1, а.е. 48, л. 8, кореспонденция, разменена между Л. Паяков и Париба относно „тайните клаузи“ на заема 1907 г.; *AMAEF, Bulgarie: Défense nationale*, v. II, с. 288, телеграма от Ализе, София, до Ст. Пишон, Париж, 19.III.1907 г. (цит. по: Дамянов, С., цит. съч., с. 30–31).

⁴⁷⁷ *AMAEF, Bulgarie: Défense nationale*, v. II, с. 289, нота на Ке д'Орсе до министъра на войната, 19.III.1907 г. (цит. по: Дамянов, С., цит. съч., с. 32).

⁴⁷⁸ По секретните данни на архивния фонд на ДДД. Виж ЦДА, ф. 258, оп. 1, а.е. 101, л. 13, 14, ДДД до Военното министерство, 13.VII.1907 г., ведомост на сумите, подлежащи на изплащане през 1907, 1908 и 1909 г. (по свръхсметни кредити на Военното министерство) по контракта за военните доставки по заема 1907 г.

⁴⁷⁹ Дамянов, С., цит. съч., с. 31, твърди, че Круп бил „изобщо елиминиран“. Той се позовава на *AMAEF*, но, изглежда, има някаква неточност в използването на данните.

⁴⁸⁰ ЦДА, ф. 258, оп. 1, а.е. 101, с. 13, 14, тайно, ведомост на сумите, подлежащи на изплащане през 1907 до 1909 г. за военните доставки по контракта 1907 г. Съотношението на участие е: за синдиката на Дойче банк общо 4 785 871 лв. срещу 25 000 000 лв. за френската индустрия.

На 22 април 1907 г. се провежда емисията на заема като чисто френска операция. Подписката е открита в Париж в Париба като единствен номинален и фактически кредитор на заема. Участват още няколко от най-солидните френски банки д'афер, поканени и синдикирани от Париба специално за реализиране на емисията, а именно Сосиете женерал, Контоар насионал десконт дьо Пари, Банк франсез, Банк де л'юнион паризиен (*Banque de l'Union Parisienne*) и Сосиете марсейе (*Société Marseillais*), включително клоновете им в провинциите на Франция, както и парижкият клон на Лендербанк⁴⁸¹. Дойче банк поема задължението да изиска от участниците в групата ѝ (заедно с нея) да се извърши изплащането на намиращи се в циркулация титри от конвертираните български заеми в кратък срок от 3 месеца, до 1 август 1907 г.⁴⁸² Това се изпълнява и през декември след разпределяне на печалбите синдикатът между Париба и Дойче банк от 1906 г. по произвеждането на българския заем от 1907 г. се прекратява⁴⁸³.

Новият заем от 1907 г. във финансово и политическо отношение произвежда второ издание на заемите от 1902 и 1904 г. Различието е в това, че в него се предвижда конвертиране на остатъците от заемите от 1888 и 1889 г. За конвертирането на заема от 1892 г. така и не се е мислило. Оформени са няколко сметки: от произведението на заема се задържат на разположение при Париба 52 519 500 лв. за изплащане на облигациите, останали в обращение след подписването на заемния договор⁴⁸⁴ като сметка „Конвертиране на заемите 1888, 1889 г.“. Тя е приключена на 19.VII.1908 г., с което Париба измества както лондонската Лъбок, така и Винер банкферайн от участието им в българския държавен дълг като заемодавци и заема положението на единствен кредитор и издател на българските държавни титри по външния дълг.

От ефектива на произведението – 118 893 994.30 лв.⁴⁸⁵, след приспадане на сумата, задържана за конверсията, остават 66 347 494 лв. и те се разпределят в сметки за железопътното строителство и за военните доставки. Към сметката за военните доставки под рубриката „Доставки на Шнайдер 1907 г.“, както е уговорено в тайните клаузи, се завеждат направо 25 000 000 фр.⁴⁸⁶ Според документите обаче за направените военни доставки само след една година от тази сметка са изплатени 44 000 000 лв.⁴⁸⁷. Все от същата сметка се е плащало и на германската и австроунгарската военна индустрия. Т.е. може да се приеме, че към заемните пари са употребени и приходни бюджетни средства.

⁴⁸¹ MOL, IV, *Bolgár hitélek* 1578, 1899–1907, кореспонденция на Берлинер ханделсгезелшафт с Пестер унгарिशе комерциал банк, 27.III.1907 г., 9.IV.1907 г.

⁴⁸² Пак там, IV, *Bolgár hitélek* 1578, 1899–1907, писмо–циркуляр на началника на ДДД д-р Т. Стоянов, София, до Пестер унгарिशе комерциал банк, Будапеща, 6.IV.1907 г.

⁴⁸³ Пак там, IV, *Bolgár hitélek* 1578, 1899–1907, писмо на Пестер унгарिशе комерциал банк, Будапеща, до Берлинер ханделсгезелшафт, Берлин, 27.XII.1907 г.

⁴⁸⁴ ЦДА, ф. 258, оп. 1, а.е. 169, л. 1, 2, кореспонденция между Финансовото министерство, София, и Париба; а.е. 137, л. 18; а.е. 143, л. 35, 68, 70, 78, 91, 132, 141, 179, 182, 190; а.е. 22, л. 3, 4, 5, 7, същият вид документация: *Гешов, Ив. Евст.* Амортизационните заеми..., с. 32.

⁴⁸⁵ Според изчисленията на *Гешов, Ив. Евст.* Амортизационните заеми..., с. 30.

⁴⁸⁶ ЦДА, ф. 254, оп. 1, а.е. 48, л. 8, справки по „тайните клаузи“ към заемните договори; ф. 258, оп. 1, а.е. 168, л. 10, кореспонденция на Министерството на финансите, София, и Париба, 29.IV.1907 г.

⁴⁸⁷ Пак там, ф. 254, оп. 1, а.е. 227, л. 1, 2, 8, 10, 15, 20.

По договор, след като се приспадат потребните суми за конвертирането и изплащането на титрите от 1888 и 1889 г., за покриване на разходите по сметката „Доставки на Шнайдер 1907 г.“ и за другите харчове, произтичащи от постановленията на самия договор, Париба поставя на разположение на българското финансово министерство при себе си в Париж още една сума от 22 млн. лв. плюс една допълнителна разлика в полза на Княжеството в размер на 194 000 лв. След обсъждане в Министерския съвет финансовият министър моли Париба и тя завежда сумата по две сметки – 7 млн. фр. на името на БНБ като текуща сметка „Заеми на държавата“, т.е. за покриване разходите по амортизиране на заемите, и 15 194 000 лв. на втора текуща сметка на Министерството на финансите „За постройка на железниците“⁴⁸⁸. Последната сметка се допълва с 48 млн. допълнителни кредити, гласувани от Народното събрание като „извънредни бюджетни разходи“. Така 15-те милиона са сравнително малката заемна сума, отделена съответно за подхванатото мащабно жп строителство⁴⁸⁹.

Финансовият аспект на заемния договор среща сериозна политическа опозиция. Опитните в практиката на заемните финансови сделки Иван Салабашев и Ст. Данев – в случая подбуждани от партийно-опозиционен дух и антиправителствени цели – „разобличават“ според тях „крайно неблагоприятната“ финансова същност на договора⁴⁹⁰. Проявяваният в случая партизански дух им пречи да видят, че при анюитет малко над 7 млн. в икономиката и финансовото ведомство се внасят, макар дългови, но реални над 66 млн. лв. инвестиции за стабилността на държавата – за армията и за градежа на националната комуникационна мрежа.

Критикуващите обръщат особено внимание на гаранциите по заема. Най-твърда, и в този пункт основателна, е критиката срещу заемните клаузи, уреждащи положението на делегата на носителите на титри. Вече е станало известно, че член 18 и няколко следващи членове (чл. 19, 23, 24, 25 и 31) на договора изрично потвърждават вече установените права и прерогативи на делегата съобразно с френската заемна система по спазване на френския финансов контрол в страна-дебитор. (Ала това нали самият д-р Данев е приел и санкционирал в качеството си на бивш министър-председател?)

В проспекта на заема, съставен от Париба, напълно определено е вписана декларация за нотификация на делегатството по държавнополитическа линия: „Всички произтичащи от заемния договор права на притежателите на облига-

⁴⁸⁸ Пак там, ф. 258, оп. 1, а.е. 143, л. 8, 10, секретна преписка между Министерството на финансите и Министерския съвет, София, 30.IV.1907 г., и Министерство на финансите, София, и Париба.

⁴⁸⁹ Като проучвах документите на ДДД, останах със съмнението, че текущата сметка „За постройки на железниците“, макар и скромна, в немалък мащаб е отивала пак за нуждите на Военното министерство. Изобищо в оперативната документация на ДДД липсват конкретни данни кому и за каква работа (по коя жп линия, на кой предприемач и за какви разходи) са отпускани средства. Най-често е пускано нареждане от Държавното сметкоръководство при Министерството на финансите да се изплати една или друга голяма сума (2 138 922.82; 1 392 594.32; 1 921 684; 920 930 и пр.) по платежна заповед от Дирекцията за постройка на железниците и пристанищата, но анонимно. Между същите тези документи обаче се откри едно секретно писмо на Министерството на финансите, с което се иска от ДДД да „анулира“ част от тези платежни заповеди, като между другото се споменава, че сумите, фиксирани в тях, са предназначени за Военното министерство (ЦДА, ф. 258, оп. 1, а.е. 554).

⁴⁹⁰ Стенографски дневници на XIII ОНС, из. сес. 1907 г., с. 20–33.

ции се упражняват в името и за сметка на тези същите от един представител, когото *Banque de Paris et des Pays-Bas* припознава и чиито пълномощия същата банка е нотифицирала пред българското княжеско правителство чрез посредничеството на френския дипломатически агент в София.⁴⁹¹ Отново изрично се потвърждават също така пледираните от Ж. Буске форми на финансовия контрол и ролята на делегата в осъществяването им. Фиксират се правата на делегата по отношение на данъчното законодателство, свързано с регламента на заложените за гаранция държавни приходи. „Височината и начинът на събирането на данъците и държавните вземания, които са в разпореждане на Службата на заемите, както изобщо всички понастоящем в сила действащи закони, регламенти, тарифи и извънредни постановления, относно тези данъци, не могат да бъдат изменени без съгласието на представителя на носителите на титри.“ Стамболовистите политици също се подчиняват на утвърждаващите се като българска практика правила на банкирането в сферата на „френската“ заемна политика.

Веднага след сключването на заема сам Жорж Буске зорко проследява въвеждането в практика на задълженията по договор. Българското финансово министерство от своя страна пък прави опит да видоизмени някои положения. На 23.VIII./5.IX.1907 г. с писмо то нарежда на БНБ да открие на името на министерството безлихвена сметка от 1 050 660 лв., равностойни на гербовите марки и на бандеролите, които Буске предава на хранилището срещу заемния анюитет. Същата сметка се заверява на името на Ж. Буске (както впрочем това е дотогава), но делегатът не може да тегли нищо от нея без разрешение на Министерството на финансите⁴⁹². Явно българското правителство се мъчи да ограничи правата на Буске и като запазва в своя сметката на доходите от бандеролите и марките, цели да ги освободи от пълния им залог за гаранции.

Ревнив в спазването на прерогативите си, щом узнава за горното писмо, Жорж Буске решително протестира пред Министерството на финансите. В отговор със свое писмо от 10/23.IX. той иска от министър Лазар Паяков незабавно, „още днес“, да даде инструкции на БНБ в смисъл, че сумите от бандеролите и марките, внасяни от него като делегат, са „свободни“ и само на негово разположение. „Ако се приеме някаква специална оторизация на българския министър на финансите – пише той, – тогава гаранцията по заема 1907 г. става илюзорна, тя би била суспендирана в полза на България.“⁴⁹³

Л. Паяков и кабинетът се опитват да проточат решението на въпроса и да запазят даденото разпореждане от Министерство на финансите⁴⁹⁴. В края на краищата обаче по силата на заемните договори те не могат да не се съобразят с формалния протест на делегата и възстановяват закрепеното със заемния договор от 1907 г. положение⁴⁹⁵.

⁴⁹¹ *WI, ADB*, проспект на 4.5% български заем от 1907 г.

⁴⁹² ЦДА, ф. 258, оп. 1, а.е. 75д, л. 6.

⁴⁹³ Пак там, л. 18, 19.

⁴⁹⁴ Пак там, л. 21, 22, 23.

⁴⁹⁵ Пак там, л. 24.

Кредиторите и държавността. Заемът за независимостта, 1909 г.

Не са изминали и пет месеца от сключването на последния заем за България, и Париба решава да направи нов, с който да се конвертира и заемът от 1892 г., та чрез това да се извърши пълна унификация на българския външен държавен дълг⁴⁹⁶. Стъпката се предприема в обстановка на почти пълно пренареждане на европейските междудържавни отношения в две противостоящи групировки: Франция, Англия и Русия – Германия и Австро-Унгария.

Френският банков капитал няма какво да се церемони както с германските, така и с австроунгарските банки, щом се касае до българския дълг. По пътя на извършването синдикиране с Дойче банк през 1903–1906 г., конкурирайки другите заинтересовани германски банки, също и австроунгарските участници в българския външен дълг, Париба се е превърнала в монополист-кредитор на Княжеството и почти изключителен собственик на неговите титри от външните заеми без онези от 1892 г. Една унификация сега и на този заем с всички останали обещава да изключи напълно Германия от заемните отношения с България и да не допусне повторно проникване на Австро-Унгария в същата сфера.

Набелязаната мярка добре хармонира с ускореното позитивно развитие на отношенията и с френските съюзници от Лондон и Петербург. През август 1907 г. руският външен министър Александър Изволски и английският посланик в Петербург Артър Никълсън водят последните преговори за сключване на съюзническо съглашение относно Персия срещу проникването там на Германия, също за Афганистан и Тибет. На 31 август се подписва англо-руската антанта с острие срещу германско-австроунгарския съюз.

Реализирането на френския план за окончателно и генерално утвърждаване на финансовия монопол във външния държавен дълг на България обаче бива предварено от събитията, които се разиграват на Балканите през 1908 г. Австроунгарският външен министър барон Алоис фон Ерентал предприема офанзива по Санджакската железница, зад която се крие решение за реализация на план за анексиране на Босна и Херцеговина. Австроунгарската инициатива е последвана от английска акция по македонския въпрос, увенчана с Ревалската среща и споразумение на английския крал и руския император за провеждане на обща генерална реформена програма в земите на Европейска Турция. Избухването на Младотурската революция пък усложнява още повече отношенията: на дневен ред излиза въпросът за българската независимост⁴⁹⁷.

Правителството на Ал. Малинов, отчитайки създалата се обстановка, предприема решителна стъпка срещу Берлинския договор в изпълнение на

⁴⁹⁶ HHSA, AR, *Anlehen Bulgarien I*, 63384, 68618, строго поверителна кореспонденция на Турн, София, с Ерентал, Виена, август 1907 г.

⁴⁹⁷ Попов, Р. Балканската криза през 1908–1909 г. и Сърбия, 1969, дисертация.

основната национална задача за постигане на държавен суверенитет на страната. То окупира и иззема Източните железници на българска територия и разчитайки на силна армия зад гърба си, обявява държавната независимост на България⁴⁹⁸. От това обаче пламва поредна източна криза, в чиято нажежена атмосфера дипломатията преплита действията си със заемната политика.

Актът на Малиновото правителство засяга едновременно гарантираните от Берлинския договор интереси на Великите сили като кредитори на Турция и собствени материални интереси на Османската империя. Затова, дирижирана от заинтересованите европейски кръгове, Високата порта иска парична компенсация. Форин офис, след продължително прекъсване на пряката си заинтересованост от българските политически и финансови отношения, настоятелно съветва Турция да се въздържа от репресивни действия срещу България, вместо което обещава да подкрепи едно искане на Високата порта за парична компенсация⁴⁹⁹. Едновременно с това английският дипломатически агент в София Джорж В. Бюканън се среща с външния министър генерал Стефан Паприков и настоява България да се съгласи да удовлетвори Турция с компенсация за Източна Румелия.

Великобритания се намесва, но не защото се чувства засегната в преките си интереси в България, а от съображения да осигури мирни отношения между Константинопол и София като възможност за консолидиране на младотурския режим на Кямил паша. След Младотурската революция новият режим налага обрат в имперската политика в посока към старото турско англофилство и скъсване с прогерманската ориентация на Абдул Хамид. По внушение на английския делегат в средата на октомври Дет публич отоман връчва на Високата порта меморандум, с който обръща внимание на турското правителство, че е дошъл моментът да получи всичко дължимо от България по Берлинския договор. Посочва се, че България следва да изплати на сюзерена 18 657 651 турски лири, или 429 млн. фр.⁵⁰⁰. От Княжеството се иска: 1) да изплати капитализиран васалния трибут, определен от Високата порта на 100 000 турски лири годишно; 2) да изплати част от османския държавен дълг в размер на 10 404 733 турски лири; 3) да изплати закъснелите плащания за Източна Румелия на сума 4 023 657 турски лири; 4) да изплати капитализирана румелийската дан в размер на 265 000 турски лири годишно; 5) да върне Източните железници на Компанията или да заплати за тях една сума от 50 млн. лв. (или 2 173 913 турски лири); 6) да заплати за железницата Вакарел–Белово 10 414 658 лв. (или 452 811 турски лири); 7) да уреди финансово въпроса за турските вакъфски имоти в България; 8) да се ликвидират креансите на телеграфо-пощенската администрация на Източна Румелия; 9) да се заплатят фаровете в България и Източна Румелия; 10) да се изплати сумата 459 934.5 турски лири на османската санитарна администрация⁵⁰¹.

⁴⁹⁸ Тодорова, Цв. Обявяване независимостта на България..., гл. II, параграфи 2, 3, 4, 5; Документи по обявяване на независимостта на България 1908 г. Из тайния кабинет на княз Фердинанд. С., 1968.

⁴⁹⁹ Grey, Ed. Fünfundzwanzig Jahre Politik, т. I, с. 174–175; GP, т. 26, ч. I, с. 139; Österreich-Ungarns Außenpolitik (по-нататък OU), Wien, т. I, с. 265; ЦДА, ф. 176, оп. 7, а.е. 10, л. 72, поверителен рапорт на Ст. Паприков до Фердинанд 8/12.X.1908 г.; вж. също OU, т. I, с. 173–175.

⁵⁰⁰ ЦДА, ф. 176, оп. 7, а.е. 10, л. 72; ф. 3, оп. 8, рапорт на Ст. Паприков до личния секретар на Фердинанд, Добрович, 8.X.1908 г.; пак там, оп. 1, а.е. 338, т. 173, л. 223

⁵⁰¹ Документи по обявяване на независимостта на България 1908 г..., док. № 77.

Искането за паричната компенсация е подсилено и с военна мобилизация, с антибългарски политически манифестации и пълен бойкот на българско-турските търговски отношения⁵⁰². Германия пък, подкрепена от Австро-Унгария, която очаква от Берлин поддръжка по отношение на анексията на Босна и Херцеговина, издига претенция за незабавно изплащане на прекъснатите приходи на Компанията от окупацията на Източните железници до „законното“ решаване на въпроса.

Страната е изправена неумолимо пред дилемата да удовлетвори финансово-политическите претенции на европейските кредитори или да провали делото на независимостта. Признаване на извършения акт отникъде не идва. По различни съображения силите и от двете групировки не признават свършения факт. Всички се обявяват против акта от 22.IX./5.X. и искат възстановяване на статуквото⁵⁰³.

В тази съдбовна ситуация поведението на френските банки като български заемодавци естествено е от решаващо значение. Българската независимост е сведена до огромна парична компенсация. Ще ли Франция да подкрепи България, ще ли ѝ предостави средства за уреждане на компенсацията?

По молба на френския кабинет Париба, без да поставя условия, отпуска екстрено преди края на октомври аванс от 7 млн. фр. за 3 месеца, който трябва да подпомогне правителството в създалата се кризисна обстановка – естествено, да посрещне текущите нужди по външния държавен дълг, т.е. главно към самата нея⁵⁰⁴. Чрез ангажиране на дипломатическия представител в Париж Димитър Станчов това е последвано от конфиденциални преговори за сключване на пореден по-голям заем за евентуално изплащане на компенсацията.

При тези контакти – и в този извънреден момент! – Париба открито заявява, че счита службата на делегата на носителите на титри от българските заеми и по-конкретно залога на бандеролите и другите гаранции за незадоволяващи и поради това, като е готова да направи незабавно заем на правителството, с който да изплати обезщетението на Портата, тя настоява да се зложат нови държавни приходи – по-специално тези от митата, и ведно с това да се извърши генерална конверсия и унификация на дълга, след което последният да мине в разпореждане на международен контрол⁵⁰⁵. Лансирана общо взето предпазливо през 1902 г., идеята за организирането на българския държавен дълг по подобие на османския външен държавен дълг добива сега официалност. В това отношение Париба действа в пълна съгласуваност с Ке д'Орсе⁵⁰⁶.

⁵⁰² Тодорова, Цв. Обявяване независимостта..., с. 119–122.

⁵⁰³ Пак там, с. 109–118. Срв. Документи по обявяване на независимостта на България 1908 г...; Попов, Р. Балканската криза..., с. а., Политиката на Сърбия към България през периода на балканската криза (1908–1909). – Исторически преглед, 1968, кн. 5.

⁵⁰⁴ ЦДА, ф. 285, оп. 1, а.е. 15, Протоколи на БНБ, 21.X.1908 г.

⁵⁰⁵ Пак там, ф. 176, оп. 7, а.е. 11, л. 31, поверителен рапорт на Д. Станчов, Париж, до Ст. Паприков, София; срв. оп. 2, а.е. 576, поверителен рапорт на Д. Станчов, Париж, до Ст. Паприков, София, 18.I.1909 г.; също *WI, ADB, Direktion, Aktennotiz A. Gwinner*, 25.I.1909 г.; също пак там, *Bulgarische Pfandbriefe*, 31.I.1910 г.; също Салабашев, Ив., цит. съч., с. 219; *GP*, т. 26, ч. II, с. 508.

⁵⁰⁶ *GP*, т. 26, ч. I, с. 542, поверителен рапорт от германския посланик във Виена Х. Чиршки до Бюлов, Берлин, 3.II.1909 г. Планът за конверсията и унификацията, както и този за въвеждането на интернационален контрол се разработват под ръководството на френския финансов министър Жозеф Кайо.

В качеството ѝ на монополист-заемодавец, когато става дума за сумата на българския дълг, нараснал междувременно след 1900 г. твърде значително, с нови 378 млн. фр.⁵⁰⁷, Париба е в правото си, с подкрепата на дипломатията, да приложи метода на достатъчна гарантираност, включително своя администрация в обслужването на дълга. В същото време целесъобразно е парижката „голяма“ да предложи участие и на другите сили във финансовия контрол в страната. При възбуждения след обявяването на независимостта всеобщ интерес към България от страна на всички Велики сили френският монопол се явява мъчно удържаема позиция на предизвикателство и израз на нелоялност. Освен това многостранното съперничество, което неизбежно би възникнало поради участието на всички, би отслабило противoffренските амбиции, а колективното участие в заема би облекчило френските финансови среди в една твърде голяма, почти половинмилиардна финансова сделка. Тъкмо в момента те са ангажирани с подготовка на грамаден руски заем, подета е усилена емисионна дейност от страна на националните банки за финансиране на френската търговия и индустрия – всичко това намалява възможността за евентуално екстрено мобилизиране в голям размер на френски капитали за цели по отношение на България⁵⁰⁸.

Като предлага на вниманието на Великите сили идеята за международен контрол и за колективен заем, френската дипломатия се стреми да постигне фактически и други свои не по-маловажни цели, отколкото грижата за закрепване на позициите си в заемната политика с България. Тя прави отстъпки и на двете групировки на европейските сили, срещу което съответно се надява да получи авантажи в други пунктове на световната политика.

Ала всички тези френски ходове могат да бъдат окачествени като брутално поведение към българската независимост. В този труден момент, когато правителството на Малинов се мъчи да утвърди новото законно положение на България като независима и суверенна държава, висшият финансов свят във Франция крои планове да въдворява международен контрол над страната, т.е. по същество да засегне прокламираната независимост в най-важния ѝ пункт на външните – държавнофинансовите – отношения. Българският министър-председател и външният министър отхвърлят подхода и постановката на княжеския кредитор и нареждат на Д. Станчов да преустанови контактите както с Ке д'Орсе, така и с Париба.

Правителството не отстъпва от акта на 22 септември и се заема с непосредствено дипломатическо уреждане на независимостта. Като български делегат за двустранни преговори в Константинопол пристига министър Андрей Ляпчев. Открито и твърдо той заявява на Портата: българското правителство не може да се съгласи с предявената парична компенсация, не може да приеме обосноваването ѝ с клаузи на Берлинския договор. Напротив, то смята, че ако става дума за компенсация, тя следва да се пресметне единствено на основата на

⁵⁰⁷ Виж таблици 1 и 3. До и включително заем 1907 г. инвестираната заемна сума възлиза на 806.3 млн. лв., главно френски капитали.

⁵⁰⁸ DDF, 2ème série, v. XI, c. 1039.

признаване на държавния суверенитет на страната и е дължима единствено за турски материални интереси в Княжеството. А и според българските експерти компенсацията се изчислява на 57.5 млн. лв., включително откупната цена на Източните железници⁵⁰⁹.

Реакцията на заемодавци и дипломати е отрицателна. Английското правителство се обявява категорично против визираната от А. Ляпчев сума и потвърждава, че България е длъжна да изплати трибута и част от турските държавни дългове⁵¹⁰. В Париж, начело с Париба, се сформира специална комисия от вещи лица „запознати и заинтересовани в българската кредитоспособност“ със задача да информират Ке д'Орсе, каква сума следва да заплати България⁵¹¹.

Ал. Малинов и целият му кабинет, най-вече външният министър генерал Паприков и министърът на търговията и земеделието Андрей Ляпчев, продължават да отбиват натиска. Положението обаче става все по-неблагоприятно. Българско-турските отношения се изострят прогресивно и стигат на косъм от войната. Наложителна е компромисна стъпка.

На 9./22.XII.1908 г. министър Ст. Паприков изпраща до Великите сили вербална нота, с която заявява, че в името на по-скорошното споразумение с Турция България е съгласна да заплати една глобална сума от 82 млн. лв., но при условие Великите сили да съдействат за незабавното признаване на независимостта⁵¹². Едновременно с това министърът на вътрешните работи Михаил Такев екстрено е изпратен в Париж, за да сондира възможността за сключване на договора за заема в размер на 82 милиона⁵¹³. В Париж Париба вече е установила делови контакт с финансовите и дипломатическите кръгове и сформира пореден синдикат: Лондон, с Ротшилд и Баринг, също с Лъбок, и към тях френските Креди лионе и Сосиете женерал. Заинтересованите оформят мнение, че България трябва да плати на Турция 150 млн. фр.⁵¹⁴ Първоначалната огромна сума, изчислена в Дет пюблик, е изоставена. Всъщност сумата от 150 млн. се поддържа главно от лондонските финансови кръгове и Форин офис. Великият везир уведомява българския дипломатически агент в Цариград М. Несторов, че Англия дори е готова да осигури един заем на България от 160 млн., стига само да се запазят мирните добросъседски отношения⁵¹⁵.

⁵⁰⁹ ЦДА, ф. 176, оп. 7, а.е. 10, л. 395; Документи по обявяване на независимостта на България 1908 г..., док. 77.

⁵¹⁰ ЦДА, ф. 176, оп. 7, а.е. 11, л. 3, 45; *British Documents of the Origins of the War*, London, 1928, 4, с. 495.

⁵¹¹ ЦДА, ф. 176, оп. 7, а.е. 11, л. 30; а.е. 13, л. 186.

⁵¹² ЦДА, ф. 176, оп. 2, а.е. 7.

⁵¹³ Тодорова, Цв. Обявяване независимостта..., с. 141–143; ЦДА, ф. 176, оп. 7, а.е. 11, поверителен рапорт от Д. Цоков, български дипломатически агент в Петербург, до Ст. Паприков, София, 16.I.1909 г.; също шифрована телеграма от Д. Станчов, Париж, до Ст. Паприков, София, 8/21.I.1909 г.; *WI, ADB, Aktennotiz*, 25.I.1909 г., л. 214, 221.

⁵¹⁴ *WI, ADB, Bulgarische Pfandbriefe*; Документи по обявяване на независимостта на България 1908 г..., док. 79; ЦДА, ф. 176, оп. 7, а.е. 11, л. 200; и още ЦДА, ф. 176, оп. 2, а.е. 576, поверителен рапорт на Д. Станчов, Париж, до Ст. Паприков, София, 18.I.1909 г.; ф. 3, Тайният кабинет, оп. 8, а.е. 1453, условия на парижките банки за отпускане на 150-милионен заем за утвърждаване на независимостта.

⁵¹⁵ ЦДА, ф. 176, оп. 5, а.е. 826, л. 20, шифрована телеграма от Несторов, Цариград, до Ст. Паприков, София, 7/20.I.1909 г.

Не след дълго Париба скланя на 100 млн.⁵¹⁶ по настояване и специално решение на финансовия министър Жозеф Кайо⁵¹⁷ и на тази основа (зад гърба на английските банки) френската банк д'афер и френската дипломация разгръщат своя игра.

Външният министър Стефан Пишон и генералният директор на Париба Албер Тюретини разработват проект за чист френски заем. Под формата на нововъзникнало мнение на 18 януари 1909 г. този проект строго секретно е съобщен на Д. Станчов, за да го предаде в София: френското правителство и Париба заявяват, че могат да предоставят на България незабавно един заем за не повече от 100 млн. фр. ефективни с 5% лихва. Той следва да се гарантира с излишъците от съществуващата вече гаранция с държавните приходи при Службата на заемите 1902, 1904 и 1907 г. За новия заем обаче следва да се организира нова служба и да ѝ се придаде дипломатически характер. „За да се даде новия заем – съобщава Д. Станчов, – ще трябва да се приеме една дипломатическа гаранция в смисъл службата на заема да бъде предадена в ръцете на един пълномощен министър, резидиран в София и представляващ една от силите, подписали контракта.“ Има се предвид тази сила и нейният резидент да бъдат френски⁵¹⁸.

Съобщавайки проекта си в София, Тюретини не прекъсва обаче да тръби за международен контрол и интернационален заем⁵¹⁹. А в това време българско-турските отношения опасно се изострят. Високата порта повдига въпрос за ректификация на границата⁵²⁰. От своя страна България извършва мобилизация на VIII-а тунджанска дивизия.

Тогаво неочаквано се намесва руската дипломация. Външният министър Александър Изволски предлага добре замислена финансова комбинация за уреждане на независимостта на базата на българското становище с прякото участие на Русия.

Междувременно Високата порта се е съгласила на нова сума на компенсацията – 125 млн. фр.⁵²¹ – и на 17/30 януари 1909 г. руският дипломатически представител в София Д. К. Сементовски-Курило връчва на кабинета Малинов предложение на руското правителство: Русия приема за основа 125-те млн., която сума изплаща пряко на Високата порта, като я приспада от турския дълг по контрибуциите от войната 1877–1878 г., дължими на Русия и които не са ѝ изплащани от 1878 г. до днес; България не следва да плаща нищо на Османската империя, тя ще се задължи само с 82 млн. направо към Русия. За юридическо оформяне на това плащане се сключва заем с Руската търговска банка на името на императорското правителство с 4.75% годишна лихва за 50 години без вся-

⁵¹⁶ ЦДА, ф. 176, оп. 5, а.е. 826, л. 20; също оп. 7, а.е. 11, шифрована телеграма от Д. Цоков, Петербург, до Ст. Паприков, София, 6./19.II.1909 г.; а.е. 13, л. 186, шифрована телеграма от М. К. Сарафов, Виена, до Ст. Паприков, София, 22.I.1909 г.; виж също *GP*, т. 26, ч. II, с. 532, поверителен рапорт от Ф. Ромберг, София, до Бюлов, Берлин, 25.I.1909 г.

⁵¹⁷ *GP*, т. 26, ч. II, с. 532, поверителен рапорт от Ф. Ромберг, София, до Бюлов, Берлин, 25.I.1909 г.

⁵¹⁸ ЦДА, ф. 176, оп. 7, а.е. 826, л. 20.

⁵¹⁹ *WI, ADB, Direktion, Aktennotiz*, 25.I.1909 г.

⁵²⁰ Ректификацията (поправка) на българската граница да обхване територията на юг от Харманли и да включи цялата долина на река Арда.

⁵²¹ Историята на въпроса за компенсацията по българската независимост има много перипетии. Дипломатическата документация по тях е много богата, но тук тя твърде ограничено се включва в изследването.

какви реални гаранции. Срещу реализиране на заема на тази основа руското правителство предлага на Високата порта, на всички подписали Берлинския договор и всички останали държави да признаят независимостта на България и титлата на нейния суверен – цар⁵²².

След напрегната дипломатическа работа, обсъждания и колебания Великите сили и синдикатът на Париба приемат руското предложение. Франция поема задължението да осигури котировката в Париж. Германия и Австро-Унгария пък изискват само да се уреди въпросът с Източните железници, като концесионерът и участващите в *Orientalische Eisenbahngesellschaft* бъдат финансово обезщетени⁵²³.

На 14/27 март министърът на външните работи генерал Ст. Паприков и финансовият министър Ив. Салабашев заминават за руската столица. Три дни по-късно за Цариград отпътува Андрей Ляпчев. Преговорите и в Петербург, и в Цариград тръгват успешно. На 26.III./7.IV. Ляпчев съобщава, че всички висящи въпроси между Турция и България са изчерпани⁵²⁴. Завършва работата и по проекта на заемния договор в Петербург. Предстои подписване. Но... в последния час преди окончателното оформяне възниква усложнение. Париба и лондонските ѝ партньори въпреки възприетия курс по време на руско-турските преговори все пак се опитват да добият авантажи. В последния миг те искат от договарящите новосключеният заем да мине в службата на Буске, а руското правителство срещу „услугата“ за паричното уреждане на независимостта да наложи върху българския външен дълг политически контрол – свой и на другите две сили от френско-англо-руското Съглашение⁵²⁵.

Делегатите на правителството и особено генерал Ст. Паприков обявяват, че са готови да се върнат в София в знак на протест срещу подобни претенции⁵²⁶. Ал. Изволски обаче внася успокоение. Той съобщава на делегатите, че руското правителство отхвърля всякаква идея за международен финансов контрол и политически гаранции и на 28.III./9.IV. обявява конкретния проект на заемния договор: сключва се заем за 82 млн. ал пари, лихва 4.75%, погашение 75 години с анюитет 4 200 000, със запазване правото на България да изплати наведнъж целия дълг, ако и когато поиска, както това става за обикновените заеми; заемът се сключва с руското правителство, с произтичащо от това дипломатическо държавно-банково предимство пред една банкова сделка; заедно със заема се сключва конвенция за изплащане на руския окупационен дълг⁵²⁷. Сега пък Ст. Паприков и Ив. Салабашев правят две бележки: да се даде банков ха-

⁵²² ЦДА, ф. 3, оп. 8, а.е. 1453, л. 1–2, *La Proposition Russe (Copie)*, ян. 1909, София; Документи по обявяване на независимостта на България 1908 г..., цитираните в бел. 605 номера на документите, док. 16, с. 226.

⁵²³ Документацията по темата е много голяма: *ÖU*, т. I, с. 512, 593–594, 552, 557–558, 594–595, 602, 695, 696, 709, 710, *GP*, т. 26, ч. II, с. 519, 521; ЦДА, ф. 176, оп. 7, а.е. 11; *BD*, v. 4; *Die auswärtige Politik des deutschen Reiches 1871–1914*, Berlin, т. III, с. 275, 312, 313; *Die auswärtige Politik Serbiens*, Berlin, 1929–1931, т. I; *DDF*, 2ème série, v. XI, док. 600 и сл.; ЦДА, ф. 3, Тайният кабинет, оп. 8, к. 1–3, ч. III; *GP*, т. 26, ч. II; Документи по обявяване на независимостта на България 1908 г..., док. 16 и сл.; Обявяване на независимостта на България през 1908 г., Документи. С., 1989 г., док. 275, 278–281, 284, 288, 291, 292, 295–298, 302–306, 312–319.

⁵²⁴ ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 446, л. 148; Документи по обявяване на независимостта на България 1908 г..., док. 108.

⁵²⁵ Салабашев, Ив., цит. съч., с. 198

⁵²⁶ Документи по обявяване на независимостта на България 1908 г..., док. 108; Салабашев, Ив., цит. съч., с. 200.

⁵²⁷ ЦДА, ф. 176, оп. 7, а.е. 15, л. 169; Документи по обявяване на независимостта на България 1908 г..., док. 109.

рактер на заема и (предвид на утежненото финансово положение на страната) да се отложи въпросът за окупационния дълг⁵²⁸.

Така или иначе, българските делегати, разбира се, грешат, като настояват на първото. Всъщност сключването на заема под формата на политическа междуправителствена конвенция го превръща в изгодна финансова сделка за България. Уреден като дипломатически заем направо с руското правителство, а не чрез банково учреждение, заемният договор дава възможност банковите финансови операции да не се прилагат при изплащането му с принудителната им строгост. В предложението от Изволски текст фигурира положението, което дава свободата на България да изплаща заема, както намери за добре. А като разграничава заема от службата на френския финансов контрол и не допуска каквато и да било форма на международен контрол, конвенцията освобождава България от нови връзки и задължения към европейските заемодавци.

Що се касае до второто възражение, всъщност Ал. Изволски не подчинява общата комбинация за българската независимост на окупационния дълг – на това толкова старо парично задължение на България, по което Русия проявява толерантност. Чрез поставянето му руският външен министър преследва важна чисто политическа цел – фактически да направи жест в насока на облекчаване финансовото положение на България и с това да спечели наново загубения политически престиж и доминиращо влияние на Русия в страната. Наистина, предложената от него втора конвенция се оказва добър документ за България: предвижда се дългът да се изплати за 13.5 години, като се внасят по 400 000 рубли на полугодие и първото плащане да започне на 1.VII.1909 г. Веднага след това идва текстът: „България няма да плаща никаква лихва нито за минало време, нито за бъдеще до окончателното изплащане на дълга“; не се предвиждат никакви гаранции, никакви санкции нито от финансов, нито от политически характер⁵²⁹. Въпреки това българските делегати настояват и Ал. Изволски се съгласява въпросът за окупационния дълг, който възлиза на 10 618 250 рубли (28 178 205 лв.), да се остави за допълнително уреждане между софийския кабинет и руския дипломатически представител⁵³⁰, нещо, което не става, и неплащането продължава.

Със съдействието на Изволски великият везир се споразумява с Ляпчев за текста на турско-българския протокол⁵³¹. И в Цариград на 6/19 април 1909 г., на Златния рог в Топхане, след изпълнението на следуюмата се дипломатическа и протоколна церемония се признава държавната независимост на България⁵³².

⁵²⁸ ЦДА, ф. 176, оп. 7, а.е. 15, л. 169.

⁵²⁹ Документи по обявяване на независимостта на България 1908 г..., док. 109.

⁵³⁰ Пак там.

⁵³¹ *Тодорова, Цв.* Обявяване независимостта на България..., с. 166–171; Документи по обявяване на независимостта на България 1908 г..., док. 100–116.

⁵³² ЦДА, ф. 176, оп. 7, а.е. 20, л. 134, Турско-български протокол от 6./19.IV.1909 г. (одобрен с Указ № 20 от 13.VI. 1909 г., обн. ДВ, бр. 13, 1910); Документи по обявяване на независимостта на България 1908 г..., док. 112. В руско-българския протокол е фиксирана и базата за уреждането на въпроса с Източните железници. Във връзка с това на 13/26 юни 1909 г. е подписано споразумение с Компанията на Източните железници. Срещу обезщетение от 40 млн. по турско-българския протокол плюс 2 111 978 зл. лв. по последното споразумение България е призната за собственик на цялото протежение на Източните железници и на тяхната експлоатация на територията на Южна България (*Тодорова, Цв.* Обявяване независимостта на България..., с. 173–175; Документи по обявяване на независимостта на България 1908 г..., док. 117, 120; Обявяване на независимостта..., Документи, с. 374–417).

Едновременно с подписването на протокола в Цариград Ал. Изволски и Ив. Салабашев подписват в Петербург конвенцията за заем 82 000 000 лв. Финансовата комбинация на руския външен министър се реализира пълно, а кабинетът Малинов сключва заем – до момента единствен по характера си в историята на заемната политика на европейските банк д'афер с България. Припомняйки си събитията по-късно, Ив. Салабашев пише: „Това бе един бляскав резултат, с който аз се гордея... С този заем Русия направи извънредно голяма услуга на България.“⁵³³

Реализира се заем в нов формат – правителствен/дипломатически, чрез който след три десетилетия международноправната санкция на Берлинския договор от 1878 г. клаузата за васалитета на Княжеството е заличена от междудържавните отношения. Политическата стойност на заемната операция се удвоява от финансовата: ликвидирани са всички твърде големи парични задължения към Дет публик отоман. Външният дълг се обременява с пореден анюитет от 2 012 800 лв., като в същото време Царството придобива в своя собственост на своя територия 309.614 км железници – бившите Източни, цялата материална функционираща система на пощите и телеграфите, всички пристанища, брегови фарове и съоръжения на черноморския бряг.

Интернационален заем?

След акта в Топхане идват срочни плащания: 7-милионен аванс на Париба, 1 800 000 фр. на Шнайдер⁵³⁴, обезщетение на Компанията на Източните железници и нов анюитет по заема за независимостта. Заради тези задължения дългът на държавата към БНБ достига 54 млн. лв. Към БНБ и към Земеделската банка правителството е поело от предхождащия кабинет и други дългове. Държавното съкровище трябва да посрещне крупни разходи по железопътното и пристанищното строителство. Или, както казва началникът на тайния кабинет на цар Фердинад, Страшимир Добрович, на интересувания се австроунгарски дипломатически представител в София Ото Чернин, кабинетът се нуждае от 148 млн., „за да посрещне неотложните дългове на държавата“⁵³⁵. За да се справи с посочените дългове, правителството на Ал. Малинов не се колебае да приложи метода на предшестващите кабинети – нов външен заем.

Сключването на външен заем на новия етап на държавното развитие на България означава нови проблеми. Договорът за такъв заем като първи външнополитически акт след признаването на независимостта трябва да придобие значение на официален документ, който потвърждава на практика новото международно положение на страната като суверенна държава. През юни 1909 г. финансовият министър разработва заемен проспект при три условия: 1) никакви специални гаранции, 2) благоприятен курс, 3) никакви задължения за индустриални поръчки като заемен еквивалент⁵³⁶.

⁵³³ Салабашев, Ив., цит. съч., с. 201.

⁵³⁴ ЦДА, ф. 258, оп. 1, а.е. 244, л. 6, 7, 9, 10, 11, 13, 22, 26, 27, 31.

⁵³⁵ HHSA, AR, 23, *Anlehen Bulgarien*, 3, 80566, 1909, О. Чернин, София, до Ерентал, Виена, 23.IX.1909 г.

⁵³⁶ WI, ADB, *Sekretariat*, Берлин, писмо от Р. Фанта, София, 15/28.VIII.1909 г.

Отвън интересът към пореден български заем е голям. Берлин и Виена, Париж и Лондон се сблъскват в надпревара за него. Представители на много банкови учреждения се насочват към София: френско-германска банкова група – поредно обединение на Париба и Дойче банк, предлага на българското правителство 220 милиона. Сумата трябва да послужи за конвертиране на заема от 1892 г., по който начин би се помогнало за консолидиране на дълга⁵³⁷. Иван Салабашев отклонява направеното предложение⁵³⁸. Следва второ такова от виенската Феркерсбанк (*Verkehrsbank*)⁵³⁹: 4.5% лихва и 87% емисия. Скоро след това в София пристига директорът на Пестер унгарисхе комерциал банк Филип Вайс, който заявява, че е „готов да влезе в конкуренция с офертата на Феркерсбанк“⁵⁴⁰. Кабинетът не се ангажира.

София решава да се сондират повече оферти. Външният министър Ст. Паприков отива на преговори в Париж, финансовият министър Иван Салабашев – в Карлсбад, също и в Париж. Последният установява контакт с банката на Морис Рувие (бившия френски министър-председател и финансов министър), преговаря и с Тюретини⁵⁴¹, и с английски банкери, и на 6/19.IX. телеграфира ободрително на министър-председателя в София: „Вчера се сформира английски синдикат от банки, включително най-голямата английска банка *London-City and Midland Bank*. Този синдикат ни предлага заем без гаранция или с гаранция на железници.“

В синдиката се включват още и лондонската къща „Хирш и Ко.“ (*Hirsch & Co*), тази на Лъбок и други банки⁵⁴². Всички заедно са готови не само да предоставят 100-милионен заем без гаранции, но още един 15-милионен краткосрочен заем, който да се употреби за железопътното строителство⁵⁴³. Освен това в сътрудничество с белгийски капитал те желаят да направят и въпросния конверсионен заем, и то в размер на 300 млн. фр.⁵⁴⁴. Ив. Салабашев не бърза да се ангажира и с англичаните⁵⁴⁵.

Предложение прави и Национал банк фюр Дойчланд. Тя желае да поеме емисията на проектирания заем⁵⁴⁶, като предлага 25 милиона без специални га-

⁵³⁷ *HHSA, AR, 23, Anlehen Bulgarien*, 3, 74035, 1909, шифрована телеграма от О. Чернин, София, до А. Ерентал, Виена, 19.VIII.1909 г.

⁵³⁸ *WI, ADB, Sekretariat*, копие от доклада на Донер от София от 28.VII./10.VIII.1909 г., препратен от дирекцията на Винер банкфайр на 12.VIII. с.г. на секретариата на Дойче банк за информация.

⁵³⁹ *WI, ADB, Sekretariat*, писмо от Р. Фанта, София, 15/28.VIII.1909 г.; писмо от Дойче банк, Берлин, до Р. Фанта, София, 4.IX.1909 г.

⁵⁴⁰ Пак там, писмо на дирекцията на Винер банкфайр до секретариата на Дойче банк, 12.VIII.1909 г.

⁵⁴¹ *WI, ADB*, кореспонденция на Гвинер и Тюретини, 15.XI.1909 г.

⁵⁴² Стенографски дневници на XIV ОНС, II р. с., з. 27.XI.1909 г., с. 1173, реч на Салабашев; *WI, ADB*, секретна кореспонденция на Дойче банк, Берлин, с Дойче банк, лондонска агенция, октомври 1909 г.

⁵⁴³ *HHSA, AR, 23, Anlehen Bulgarien*, 4, 86272, поверителен рапорт на австроунгарския посланик в Лондон Тарновски до Ерентал, Виена, 17.X.1909 г.; *WI, ADB*, конфиденциални актове, писмо от Рап, лондонска агенция на Дойче банк, до А. фон Гвинер, Берлин, 23.X.1909 г.

⁵⁴⁴ Пак там; също 23, *Anlehen Bulgarien*, 3, 87059, поверителен рапорт на Митаг, София, до Ерентал, Виена, 21.X.1909 г.; ИА НБКМ, ф. Ив. Салабашев, папка № 2, писмо от А. Шломон до Ив. Салабашев, Мюнхен, 12.X.1909 г.

⁵⁴⁵ Стенографски дневници на XIV ОНС, II р. с. 27 септември 1909 г., с. 1173.

⁵⁴⁶ ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 575, л. 1, шифрована телеграма от дипломатическия представител в Берлин до Ст. Паприков, 4/17.VIII.1909 г.

ранции или само с държавна гаранция⁵⁴⁷. Става известно, че и Берлинер ханделсгезелшафт също така настоятелно желае да поеме българската заемна сделка⁵⁴⁸. Както съобщава на райхсканцлера дипломатическият представител в София барон Ромберг, тя действа в съдружие с виенската Лендербанк и двете банки са решени да поемат сделката в размер на 100-милионен заем на базата на българския проспект. Предложението се отклонява.

Около Салабашев се разиграва великолепа сцена на конкуренция между европейските банкови кръгове и това подхранва у него и в неговото правителство не само илюзии, а и видима възможност за използване на обстоятелствата за сключване на сделка в рамките на българските условия. Още повече че междувременно гуверньорът на БНБ Хр. Чакалов успява да получи банков заем. На 21.IX. той подписва договор с виенската Феркерсбанк⁵⁴⁹ и покрива излезлите в падеж анюитети и някои други държавни плащания. Ст. Паприков и Ив. Салабашев обаче не са спечелили за българската заемна формула все още главните заемодавци Париба и Дойче банк. А новата финансова операция до голяма степен ще предопределя отношенията с тях. От своя страна те пък не бързат и полагат усилия да подредят нещата в рамката на традиционното си, ако и вълнообразно, сътрудничество за общо сключване на новия български заем във формата, предявена официално от френска страна по време на финансовото уреждане на независимостта, а именно – интеграционен/интернационален заем и финансов и дипломатически контрол.

Но ... докато те доуреждат отношенията си, Ив. Салабашев неочаквано ги поставя пред свършен факт. Кабинетът решава и на 6 октомври, пребивавайки в Париж, министърът сключва договор за негарантиран 100-милионен държавен заем в рамката на българския проспект с Креди мобилие франсе (*Crédit Mobilier Français*) в синдикат с Национал банк фюр Дойчланд и някои по-малки френски учреждения (*Banque Privée de Lion, Société Centrale des Banques de Province è Maison Lostée & Cie*)⁵⁵⁰.

За Креди мобилие е логично да сключи заем с България с цената на отказ от гаранции. Тази банка не влиза в синдиката на могъщия кредитор Париба, но желае да се добере до високодоходните български емисионни операции. От малка, скромна банка със 7.5 млн. фр. капитал до 1905 г., през 1909 г. тя излиза на парижката борса с 45 млн. фр. и пуска подписка за увеличаване на капитала си до 60 милиона. Обединила усилията си с Национал банк фюр Дойчланд, Креди мобилие успява да издаде през 1908–1909 г. няколко значителни заема на отделни щати в Бразилия и по такъв начин влиза в редиците на големите заемноемисионни банки в Европа⁵⁵¹.

⁵⁴⁷ Пак там; също *DZA, AA*, 2924, л. 50, доклад на Щемрих от 31.XII.1909 г.; *WI, ADB*, паметна бележка на А. Гвинер от 14.X.1909 г.

⁵⁴⁸ *WI, ADB*, поверителен доклад на Ромберг, София, до Б. Холвег, Берлин, 16.IX.1909 г.; също паметната бележка на А. Гвинер от 14.X.1909 г.

⁵⁴⁹ *HNSA, AR*, 23, *Anleihe Bulgarien*, 3, 82751, Филип Брок, директор на Феркерсбанк, до Ерентал, Виена, 22.IX.1909 г.

⁵⁵⁰ *WI, ADB*, секретно писмо на Париба, Париж, до А. Гвинер, Берлин, 8.X.1909 г.

⁵⁵¹ *Kaufmann, E.*, цит. съч., с. 105–107; *HNSA*, 23 *Anleihe Bulgarien*, 3, 85868, доклад на граф Немес, Париж, до Ерентал, Виена, 16.X.1909 г.; *Liefmann, R.*, цит. съч., с. 408–412; *Honheisser, W.*, цит. съч., с. 36–37.

Събитието приковава вниманието на банкерите. Раздвижва се дипломатията, вдига се необикновен шум в печата. Силно е засегнато френското правителство. То е раздразнено от факта, че една национална френска банка предприема стъпка „в разрез с правителствената политика“, т.е. без правителствено съгласие и че България разиграва „твърде самостоятелна“ инициатива. Още по-силно, естествено, свършеният факт засяга Париба. Екстрено инструктиран от Париж, френският дипломатически представител, вече пълномощен министър в София, Морис Палеолог уведомява кабинета, че току-що сключеният заем с Креди мобилие, поради липса в него на гаранции, не ще може да се допусне до котиране във Франция⁵⁵².

На 10/23.X. Ив. Салабашев се завръща от Париж. Веднага се свиква Министерският съвет, който съставя правителствено комюнике с официален призив към Франция да даде котировка на заема. Ст. Пишон, разбира се, потвърждава решението на своето правителство – не разрешава заема⁵⁵³. Париба също не променя позицията си. Тя се чувства сигурна и е толкова по-неотстъпчива, защото има на своя страна Дойче банк. Тя пък, узнавайки за забраната на заема във Франция, като настоява сега „по-твърдо за обединителното споразумение“, дава израз на „възмущението си от сключването на такъв негарантиран заем“ и заявява, че се отнася напълно неодобрително и към действията на партньора на Креди мобилие – Национал банк фюр Дойчланд⁵⁵⁴.

Съобразявайки се със съпротивата срещу Креди мобилие, Национал банк фюр Дойчланд решава да използва обстоятелствата и да си осигури солова заемна сделка с кабинета в София. Тя предлага свой заем на софийското правителство. На 15/28.X. директорът на банката д-р Р. Витинг посещава пълномощния министър на България в Берлин генерал Никифоров и го моли да предаде на българското правителство, че „берлинска финансова група под негово представителство е готова да даде на България един аванс от 10–15 млн. и да влезе в преговори за сключване на заема от 100 млн. франка“. Заемът обаче следва да се гарантира, за да има котировка⁵⁵⁵. Правителството остава „твърдо решено да не влиза в никакви преговори за заем върху основа на гаранции“⁵⁵⁶ и отхвърля предложението.

Опирайки се на подкрепата на Дойче банк, след като от играта е извадена Национал банк фюр Дойчланд, Париба лесно успява да елиминира Креди мобилие. Желанието и инициативата на последната сама да сключи заем с България са разколебани силно след съответна масирана обработка от страна на „голямата“ парижка съперница. Креди мобилие сама се отказва от договора, вместо което влиза в синдикат с Париба „за сключване на друг заем със софий-

⁵⁵² ЦДА, ф. 254, оп. 1, а.е. 7, л. 23, а.е. 89, л. 3.

⁵⁵³ ЦДА, ф. 176, оп. 2, а.е. 576, л. 15, шифрована телеграма от Никифоров, Париж, до Паприков, София, 18/31.X.1909 г.

⁵⁵⁴ *WI, ADB*, секретна кореспонденция между Дойче банк и Париба, октомври – ноември 1909 г.

⁵⁵⁵ ЦДА, ф. 176, оп. 2, а.е. 576, л. 13, шифрована телеграма от ген. Никифоров, Берлин, до ген. Паприков, София, 15/28.X.1909 г.; копие от същата телеграма в ИА НБКМ, ф. Ив. Салабашев, папка № 2.

⁵⁵⁶ ЦДА, ф. 176, оп. 2, а.е. 576, л. 14, шифрована телеграма от Паприков, София, до Никифоров, Берлин, 17/30.X.1909 г.

ския кабинет“. Във връзка с това генералният директор Тюретини натоварва Буске да „съблюдава най-голяма съобразителност в твърде мъчната ситуация“ в очакване, че чрез Д. Станчов, вече пълномощния министър на България в Париж, ще може в София да се постигне възобновяване на преговори за френски заем⁵⁵⁷. Перспективата за интернационален заем избледнява. Наново става въпрос за двустранен държавен заем на България по класическите правила на френското външно кредитиране.

Но... тайно от Париж в играта са влезли готвещи се за шум по българския заем виенски банкери, които нанасят изненадващ удар.

Заемът на Винер банкферайн. Без гаранции?

Най-авторитетните представители на висшия виенски банков кръг – виенската Лендербанк, Винер банкферайн и Юнион банк, предлагат на България търсения негарантиран 100-милионен заем⁵⁵⁸.

Междувременно виенските банки са извършили сериозна подготовка на начинанието си. Като си дават сметка за ограничените възможности на австро-унгарския финансов капитал, те са потърсили чужди съдружници. Лендербанк, която сега работи за австрийския интерес, се е опитала да привлече френски капитал в лицето на Сосиете женерал⁵⁵⁹, но срещайки отказ (Сосиете женерал е обвързана с Париба)⁵⁶⁰, тя предприема смела и успешна акция за спечелване сътрудничеството на Лондонското сити. Натоварен със задачата, към средата на ноември за Лондон заминава банковият директор М. Краус и българският заем отново става предмет на делово обсъждане в английските банкови учреждения⁵⁶¹. Наново е заинтересована Сити Мидланд банк, също така къщата на Ротшилдовци и на Баринг. В последна сметка Краус постига формално и делово споразумение за прокарване на подписка на заема повече от 50% на лондонската борса с прякото участие на германската Х. Шрьодер & Сие⁵⁶². Заради Багдадската линия, въпреки неотдавнашното падане на княз Бюлов и поемането на канцлерството от Теобалд фон Бетман-Холвег, поддържан от сили, проводници на политиката за финансово и търговско-политическо сътрудничество с Англия, през есента на 1909 г. отношенията на германския и френския⁵⁶³ спрямо английския капитал отново се изострят⁵⁶⁴. При това положение Лондонското сити не се

⁵⁵⁷ ЦДА, ф. 254, оп. 1, а.е. 99, л. 13.

⁵⁵⁸ Стенографски дневници на XIV ОНС, II, р. с., з. 27.XI.1909 г., с. 1173; *WI, ADB*, кореспонденция. ЦДА, ф. 176, оп. 2, а.е. 576, л. 46, 54, дипломатическа преписка с Виена.

⁵⁵⁹ ЦДА, ф. 176, оп. 2, а.е. 576, л. 37, шифрована телеграма от Д. Станчов, Париж, до Паприков, София, 14/27.XI.1909 г.

⁵⁶⁰ Виж за това обстойна информация от пълномощния министър в Париж Д. Станчов в ЦДА, ф. 176, оп. 2, а.е. 576, л. 105, 106.

⁵⁶¹ Пак там, л. 106, поверителен рапорт на управляващия легацията в Лондон П. Мишев до Паприков, София, 14/27.X.1909 г.

⁵⁶² Пак там; също *WI, ADB*, кореспонденция с Лондон, Париж и София.

⁵⁶³ *WI, ADB*, поверителен рапорт от директора на лондонската агенция на Дойче банк Рап, 14.XII.1909 г. Анализирайки обстойно работите по строителството на Багдадската линия, Рап констатира със задоволство факта, че Дойче банк върви „ръка за ръка с французите в Багдадската железница“. В това той вижда „ключо на добрите отношения между Франция и Германия“.

⁵⁶⁴ *Hallgarten, G. W. F.*, цит. съч., т. II, с. 160–161.

колебае да се сдружи с Виена, която предприема собствена инициатива в заемната политика към България без обвързаност с Германия.

През ноември Винер банкферайн, включила се в операцията, предлага на Дойче банк половината от сделката⁵⁶⁵. Тя обаче, заложила на голямата комбинация с Париба за интернационален заем (все още!), отклонява предложението. Въпросът се внася за съгласуване във Външното министерство, където се потвърждава позицията, заета от берлинската „голяма“⁵⁶⁶. Позовавайки се на това становище, Дойче банк не допуска нито една друга германска банка да подкрепи виенската „голяма“⁵⁶⁷. Дори и Дармщатската банка, която се е свързала отдавна с Лендербанк, трябва в последния момент да откаже участието си.

Без Париба и германските банки, обезпечени със сътрудничеството на Лондон, виенските банкери правят формално предложение за заема в София. Офертата допада на кабинета. На 17/30.XI. Ст. Паприков телеграфира на пълномощния министър във Виена Ив. Евст. Гешов: „Правителството възнамерява да склучи един 100-милионен заем с Лендербанк. Явете се при министъра на външните работи и го помолете от страна на българското правителство да направи потребното гдето трябва, щото императорското австроунгарско правителство да разреши, в случай че склучим заема, котирането му на виенската борса.“⁵⁶⁸ Още на другия ден, 18.XI./1.XII.1909 г., Гешов пуска шифрована телеграма: „Отговорът на граф Ерентал: по принцип е съгласен да разреши котирането заема във виенската борса, за което ще се отнесе до министъра на финансите, комуто принадлежи да се произнесе по техническите подробности, след което ще ни даде окончателен отговор.“⁵⁶⁹

Финансовият министър Билински се произнася положително⁵⁷⁰. На 2 декември Гешов съобщава: „Ерентал разрешава котирането с уговорката българското правителство да изяви, че ще има предвид австрийската индустрия при закупките си в странство. Обясни се, че в случая ангажиментът е чисто морален.“⁵⁷¹ На другия ден в София пристигат генералните директори на Винер банкферайн и Лендербанк – Ф. Куранда и Лонщайн. Присъстват още директорът М. Краус, както и българският търговец и banker от Виена Сава Паница⁵⁷², чрез когото всъщност са установени контактите и са извършени предварителните конфиденциални преговори с кабинета в София. От името на Винер банкферайн, която действа и от името на Лендербанк, се предлага оферта: заем 100 млн. с 4.5% лихва и 86% емисия; заемът е свободен от всякакви политически условия и гаранции в смисъла на действащата в страната служба на Ж. Буске⁵⁷³. В

⁵⁶⁵ *WI, ADB*, секретна кореспонденция на А. Гвинер с директора на лондонската агенция на Дойче банк от 8.XII.1909 г., с Дрезднербанк, Берлин, от 13.XII.1909 г.

⁵⁶⁶ *DZA, AA 2924*, л. 49–51, докладът на Щемрих от 31.XII.1909 г.

⁵⁶⁷ Пак там; *WI, ADB*, секретно писмо от секретариата на Дойче банк до дирекцията на Дрезднербанк, Берлин, 13.XII.1909 г.

⁵⁶⁸ ЦДА, ф. 176, оп. 2, а.е. 576, л. 46.

⁵⁶⁹ Пак там, л. 54.

⁵⁷⁰ Пак там, оп. 1, а.е. 575, л. 5, шифрована телеграма от Гешов, Виена, до Паприков, София, 18.XI./1.XII.1909 г.

⁵⁷¹ Пак там, л. 55.

⁵⁷² Салабашев, Ив., цит. съч., с. 269; Стенографски дневници на XIV ОНС, II р. с., з. 27.XI.1909 г., с. 1173.

⁵⁷³ *HHSA, AR, 23 Anliehe Bulgarien*, 5, 96113, документ-бележка за секретното споразумение между Винер банкферайн и Лендербанк, 1909 г.

атмосфера на пълно разбирателство до вечерта на 3 декември договорът е подписан. След изтичане на задължителния срок от 48 часа Винер банкферайн превежда на БНБ 6 млн. фр. аванс по сделката и на 7 декември договорът е внесен в Народното събрание.

Събитието предизвиква нервен шок както в дирекцията на Париба, така и в Ке д'Орсе. Париба трескаво пристъпва към действия час преди вотирането да елиминира документа. Използва се обстоятелството на поетите от България задължения, произтичащи по договора с Креди мобилие, който, макар и оттеглен, има своя предварително установена валидност до 31.I.1910 г. До изтичането на този срок българското правителство няма право да сключва друг заем с друго учреждение. Още на същия ден, седми декември, до правителството в София се изпраща телеграфически официален протест с претенция за спазване на всички права на заемодавеца, произтичащи от контракта от 6 октомври⁵⁷⁴. Директорът на Креди мобилие се явява лично пред Д. Станчов, повтаряйки протеста⁵⁷⁵. Намесва се и Ке д'Орсе. На 9 декември Ст. Пишон връчва нота на Д. Станчов, с която обръща внимание на българското правителство, че то трябва да се съобрази със съществуването на контракта с Креди мобилие, който не е анулиран, а и „не може да се предвиди дали ще бъде анулиран“⁵⁷⁶. На следващия ден изненадващо самият Пишон „допълва“ нотата си, уведомявайки Д. Станчов: френският министър на финансите е склонен да разреши котиране на договора на парижката борса, до 31 януари би могло да се намери възможност „да се задоволи и българското искане, и купувачата френска публика“⁵⁷⁷.

Договорът на Винер банкферайн обаче е обезпечен достатъчно солидно от финансовата подкрепа на Лондонското сити и Форин офис. Със започването на новата 1910 г. английското правителство бързо и неочаквано за Франция дава разрешение за котиране на заема в Лондон⁵⁷⁸. Още по-неочаквано и крайно неприятно отеква вестта, че, както най-малко е можело да се допусне, и Вилхелмшрасе също разрешава котирането на виенския заем на германската борса⁵⁷⁹. Надделява непосредствената търговско-политическа заинтересованост, както и желанието на райхсканцлера Бетман-Холвег и неговите активни поддръжници във Външното министерство да регистрират единодействие с английската политика. Впрочем това, ако и добре завоалирано, е желано и поощрявано и от самата Дойче банк. В играта „кой кого“ с Париба германската „голяма“ печели точка. На 10 декември заемът е гласуван с грамадно мнозинство – 121 „за“ и 22 „против“. Шефовете на почти всички опозиционни партии гласуват положително⁵⁸⁰. Реализира се сериозен пробив във френския монопол в заемната политика с България.

⁵⁷⁴ ЦДА, ф. 258, оп. 1, а.е. 431; ЦДА, ф. 176, оп. 2, а.е. 576.

⁵⁷⁵ Пак там, ф. 176, оп. 2, а.е. 576.

⁵⁷⁶ Пак там, л. 69.

⁵⁷⁷ Пак там, л. 73, шифрована телеграма от Д. Станчов, Париж, до Ст. Паприков, София, 27.XI/10.XII.1909 г.

⁵⁷⁸ Малинов, Ал. Странички от новата политическа история на България. С., 1938, с. 140–141.

⁵⁷⁹ ЦДА, ф. 176, оп. 2, а. е. 576, л. 116, шифрована телеграма от Никифоров, Берлин, до Паприков, София, 28.I/10.II.1910 г.

⁵⁸⁰ Стенографски дневници на XIV ОНС, II р. с., з. 25, 26, 27.XI.1909 г., по-специално речите на Ст. Данев, с. 1078, Т. Теодоров, с. 1091, Д. Драгиев, с. 1141.

Емисията на заема от Винер банкферайн се открива на 10.II.1910 г. и протича бързо и ефикасно. За два дни в Лондон се записват 125 млн. фр. при предложени на публиката 30 милиона⁵⁸¹. Във Виена успехът е също така извънреден. На втория ден подписката достига огромната сума 415 млн. фр., което представлява повече от четирикратно покриване на целия заем⁵⁸². Хубава подписка, макар и сравнително по-ограничена, се произвежда и в Берлин и Франкфурт на Майн. Българският държавен кредит постига небивал успех. В израз на благодарност правителството веднага след емисията награждава група заслужили деятели за сключването на заема, между които на първо място генералния директор на банката заемодавец Феликс Куранда и австроунгарския финансов министър Леон Билински⁵⁸³.

Реализирането на заемния договор е тържество във външната политика на правителството на Александър Малинов. Кабинетът е лавирал изключително резултатно всред „конкуренцията“ и „сътрудничеството“ между финансиращите европейски банки и български заемодавци. Сключен е „чист“ заем⁵⁸⁴, без гаранции, без контрол. В политически смисъл е демонстрирано новото положение на България като независима държава⁵⁸⁵.

Извън политическия аспект на сделката все пак новият заем не се различава по същество от предходните кредити по отношение на финансовия си формат и реализация. Заемният договор не предвижда опции, но макар емисията да е проведена на един път, производението се разделя на пет части, които Винер банкферайн предава по сметки на БНБ, респективно на държавното съкровище, последователно до края на 1910 година⁵⁸⁶.

Производението на заема след приспадане на разносните (обгербване, печатане, котиране) възлиза на 85 899 589, 48 лв.⁵⁸⁷. По договор Винер банкферайн се задължава да внесе цялата сума в златни монети на текуща кредитна сметка на България във Виена или с чек срещу Париж и тя да бъде употребена „за изплащане на съществуващите държавни дългове и за довършване на строящите се жп линии“⁵⁸⁸. На пряко разположение на правителството се поставят само три милиона на основание на това, че БНБ по договор участва в синдиката на Винер банкферайн като равноправен член със съответен малък процент. Облигациите за 3-те млн. лв. се подписват в България със средствата на няколко собствени държавни фонда и остават в касата на Българската земеделска банка. (По-късно, на 28.IX.1911 г., банката внася сумата в държавното съкровище за покриване разходите на Министерството на обществените сгради, пътищата и съобщенията)⁵⁸⁹; представеният преди гласуването 6-милионен аванс се внася на

⁵⁸¹ Пак там, а.е. 438, л. 11, рапорт от легацията в Лондон до Паприков, София, 3/16.II.1910 г.

⁵⁸² Пак там, а.е. 440, л. 17; а.е. 438, л. 5.

⁵⁸³ Пак там, ф. 176, оп. 2, а.е. 576, л. 118.

⁵⁸⁴ Салабашев, Ив., цит. съч., с. 260.

⁵⁸⁵ Стенографски дневници на XIV ОНС, II р. с., з. 24.XI/XII.1909 г.

⁵⁸⁶ Пак там.

⁵⁸⁷ ЦДА, ф. 254, оп. 1, а.е. 11, л. 9, записка на началника на ДДД, 13.XI.1910 г. Според Н. Стоянов, като прибавя печалбите, сумата на производението била 86 577 868 лв. (вж. Математически проучвания..., с. 185).

⁵⁸⁸ Стенографски дневници на XIV ОНС, II р. с., з. 24 и 25.XI.1909 г., с. 1037, 1077.

⁵⁸⁹ ЦДА, ф. 258, оп. 1, а.е. 445, л. 29, 33, 49, 62.

кредитна българска сметка в Креди лионе и Контоар национал д'есконт дьо Пари, и двете в Париж⁵⁹⁰. С тези средства през 1910 г. се изплащат погашенията от старите заеми чрез издаване чекове на БНБ срещу Креди лионе за сметка на Лендербанк⁵⁹¹.

След разплащане по погасяването на външния дълг с падежи през 1910 г. – трансферът сега е увеличен с анюитет по новия заем от 5 052 500 лв. Произведението на заема се прехвърля трайно на българска текуща сметка в Лендербанк в Париж. Сумите се изразходват с нареждания на министъра на финансите срещу платежни заповеди на Министерството на обществените сгради, пътищата и съобщенията за закупуване на материали за текущото строителство на железопътната мрежа. През 1910 г. извършените плащания възлизат на 18 104 036 лв.⁵⁹² за покупки в Австрия и Германия.

Поощрен и въодушевен от този път реализирания прецедент на заемен договор „без гаранции“, кабинетът Малинов набелязва план за отстраняване на Ж. Буске от София и за прекратяване на упражнявания от него финансов контрол. Преди края на декември 1910 г. правителството в лицето на Ив. Салабашев прави постъпки пред Ке д'Орсе Жорж Буске да бъде заменен с друг делегат. „Ние, доверява финансовият министър на виенския вицекомсул в София, направихме вече постъпки в Париж г-н Буске да бъде заместен от някой друг. Отговориха ни, че нямало друг, който да изпратят в София. Ние обаче ще продължим да действаме да отхвърлим тежкия и унижаващ контрол на *Banque de Paris et des Pays-Bas*. Дано ни се удаде да излезем от сегашното неудържимо положение и да се освободим както от г-н Буске, така и от някой негов евентуален наследник.“ И още нещо: „Може би – допълва Ив. Салабашев⁵⁹³ – трябва да се направят постъпки да се намери една силна банкова група евентуално в Австрия или Германия, която да поеме от *Banque de Paris et des Pays-Bas* българските държавни титри.“

Париба посреща българския натиск с високомерно безразличие. Постъпките на българския министър предизвикват ироничната реакция на Тюретини, който пише на Буске, че на българите им се струва да са достигнали деня на „пълното освобождение от чуждия контрол“. „Но без съмнение – продължава генералният директор – както Вие, така и аз имам чувството, че това не може да бъде нищо друго, освен музика на едно бъдеще, много по-далечно.“⁵⁹⁴

Отново интернационален заем?

Още преди февруари 1910 г., след като става известно, че австроунгарски банки подготвят негарантиран заем за България, Париба е впрегнала своите усилия и тези на френската дипломатия, за да попречи на подобен курс в европейската заемна политика.

⁵⁹⁰ Пак там, а.е. 441, л. 1, 28.

⁵⁹¹ Пак там, л. 186.

⁵⁹² Пак там, а.е. 565, 569.

⁵⁹³ HHSA, Wien, AR, 23 *Anleihen Bulgarien*, 5, 1075.

⁵⁹⁴ ЦДА, ф. 254, оп. 1, а.е. 99, л. 15, кореспонденцията на Ж. Буске с Париба, писмо на Тюретини, Париж, до Буске, София, 15.XII.1909 г.

На 25.XI.1909 г. генералният директор на Париба А. Тюретини изпраща на генералния директор на Дойче банк А. Гвинер кратка, но с важно съдържание телеграма: „Как мислите Вие върху идеята да завземем групата на англо-австрийския синдикат и да ѝ предложим да се присъедини към нас за формиране на синдикат за един голям интернационален заем с гаранции. Ако поемем конверсията на 1892 г., заемът би могъл да достигне около 250 млн. Телеграфирайте.“⁵⁹⁵ Артур фон Гвинер отговаря веднага: Дойче банк е съгласна по принцип.⁵⁹⁶ Сам той, Фон Гвинер, се готви да пристигне в Париж за лично обсъждане на проекта. За да даде възможност на секретариата на Дойче банк да се произнесе предварително върху основните принципи на един такъв новоповдигнат вариант на интернационална комбинация, Тюретини излага същината на замисъла си във второ бързо и секретно писмо от 26 ноември до Гвинер: „Целта ни е да се асоциират четирите парични пазара – френският, германският, английският и австрийският, при което „главата“ на новосформираната група да бъдат двете (парижката и берлинската) банки. Затруднения могат да се очакват по въпроса за гаранциите.“ Но Тюретини смята, че все пак може да се направи нещо с министър Салабашев, ако му се възложи да убеди Министерския съвет в „многобройните авантажи“ на новата комбинация⁵⁹⁷.

За кратко време след идването на Гвинер в Париж двете банки постигат формално споразумение за комбинацията. В нейната основа заляга старото обединително споразумение за процентно участие на двете банки в заемната сделка от 1907 г. и принципното споразумение от януари 1909 г. Като водещ институт (*chef de file*) остава Париба с 60%, 40-те процента получава Дойче банк⁵⁹⁸. Още на 1 декември Гвинер уведомява за това своя най-силен консорт Дрезднер банк, предлагайки ѝ отново да вземе участие в подготвяната комбинация като член на синдикат на Дойче банк при същите условия, както тези по заема от 1907 г.⁵⁹⁹ Париба също пристъпва незабавно към сформирание на синдикат.

Работата с виенските банки обаче се оказва мъчна. Поначало те се блазнят от мисълта за изгоди от участие в един грамаден български заем и въпреки положителния ход на своите преговори в София не избягват контакти с Париж. След 3 декември обаче, когато вече е подписан договорът със Салабашев, поощрени от това постижение, както и от добрите перспективи в кооперирането с Лондон, Винер банкферайн и Лендербанк моментално заемат позата на силния: те предявяват претенцията ядката на третираната нова комбинация да се състави от виенските банки, сключили 100-милионния заем с България. Този кредит е реална сделка, която при обединяване на командващите европейски кредитори

⁵⁹⁵ *WI, ADB, Sekretariat*, секретната кореспонденция на Дойче банк с Париба; срв. също писмо на Тюретини, Париж, до Гвинер, Берлин, 26.XI.1909 г.

⁵⁹⁶ *WI, ADB, Sekretariat*, писмо от Тюретини, Париж, до Гвинер, Берлин, 26.XI.1909 г.

⁵⁹⁷ Пак там; виж също Париба, ф. 254, оп. 1, а.е. 99, л. 14, секретната кореспонденция на Ж. Буске с Париба, писмо от Тюретини, 4.XII.1909 г., с което строго конфиденциално уведомява Буске за своя нов проект за интернационалния заем.

⁵⁹⁸ *WI, ADB*, секретната кореспонденция на Дойче банк с Париба, писмо на Тюретини, Париж, до Гвинер, Берлин, 3.XII.1909 г.; пак там, секретно писмо на Гвинер до дирекцията на Дрезднер банк, 1.XII.1909 г.

⁵⁹⁹ Пак там; още писмо на Тюретини, Париж, до Гвинер, Берлин, 7.XII.1909 г.

лесно би могла да се развие в нов гарантиран интернационален заем⁶⁰⁰. Впрочем на 3 декември Тюретини предупреждава Дойче банк за „съмнително“ поведение на англо-австрийската група⁶⁰¹.

Генералният директор на Париба действа енергично, но той още не знае за истинската „двойна игра“, която съдружницата Дойче банк е започнала съвместно именно с Винер банкферайн срещу неговата банка, а тя в последна сметка е довела до заявената дръзка претенция на виенските кредитори относно интернационалния заемен проект. С виенските банки Дойче банк е постигнала договореност да действа привидно за плана на Париба, а фактически да търси начин за поемане на интернационалния заем от австро-унгарския и германския капитал⁶⁰².

В рамките на двойствената тактика на 6 декември Гвинер изпраща в Париж предложение на Дойче банк: обединителното споразумение за интернационалния заем да се фиксира твърдо за периода 1910 г. и до края на 1911 г. върху базата 60% и 40% съответно за двата водещи контрактанти Париба – Дойче банк, с „малка“ добавка – да се допусне възможността в рамките на споразумението през двете години двете страни да имат свободата да контракуват поотделно заемни гешефти с България, като се спазват 60% за страната емитент⁶⁰³.

Не по-лесно се развиват работите за осигуряването на консорти и в Лондон. В този пункт Дойче банк върви внимателно по петите на Париба, преследвайки, разбира се, пак чисто свои интереси⁶⁰⁴. В случая чрез действията на Париба в Лондон тя търси да постигне с англичаните „модус вивенди върху Багдадската линия“⁶⁰⁵.

През декември 1909 г. Дойче банк е започнала да се готви за най-комплицирания във финансово-политическо отношение етап от строителството на железницата: свързването на Багдад с Персийския залив. Тежката планинска отсечка през Таурус е погълнала всички финансови резерви⁶⁰⁶ и емитирането на нов държавен заем за Турция е неизбежно. Това поставя Дойче банк пред задачата да мобилизира нови, големи капитали, а такива са британските. По инициатива на лондонската агенция на Дойче банк през втората половина на декември в Берлин пристига довереното лице на крал Едуард VII по финансовите въпроси сър Ърнест Касел. Дватама с Артур фон Гвинер разглеждат въпросите по практическото прокарване на линията до залива и Гвинер заявява, че неговата банка е изцяло готова да предостави въпросната отсечка на британския капитал срещу една част от приходите от нея⁶⁰⁷.

⁶⁰⁰ Пак там, строго поверително писмо от Генералната дирекция на Сосиете женерал, Париж, до Гвинер, Берлин, 4.XII.1909 г.

⁶⁰¹ Пак там, секретната кореспонденция на Дойче банк с Париба.

⁶⁰² Пак там, бележки на К. Хелферих, 6.XII.1909 г.

⁶⁰³ Пак там, секретната кореспонденция на Дойче банк с Париба.

⁶⁰⁴ *WI, ADB*, секретно писмо на Гвинер, Берлин, до директора на лондонската агенция на Дойче банк, 8.XII.1909 г.

⁶⁰⁵ Пак там.

⁶⁰⁶ *Hallgarten, G. W. F.*, цит. съч., т. II, с. 160.

⁶⁰⁷ *WI, ADB*, секретното писмо на Гвинер до директора на лондонската агенция на Дойче банк, 8.XII.1909 г. В Швейцария екстрено се основава отделно от Багдадското дружество на Дойче банк ново строително дружество за следващите 340 километра до Персийския залив с цел да се привлече необходимият английски капитал.

Позицията на Дойче банк е получила поддръжката на Вилхелмшрасе. Започнало е влошаване на английско-руските отношения по въпросите за влиянието и интересите в Персия и това подхранва надежди за установяване на делови и политически контакти и разбирателство между Берлин и Лондон въпреки принадлежността им към двете противникови групировки⁶⁰⁸. Опитът за постигане на сближение както в политическата, така и във финансовата област обаче се проваля. Вместо това лондонските банкери се присъединяват към издигнатата в същия момент от страна на френската дипломация в Константинопол друга, конкурентна на отсечката Багдад–Персийския залив линия: тази, свързваща пряко Средиземно море през Сирия с Багдад. Англичаните и французите едновременно се отдръпват от Дойче банк и заедно предлагат необходимия заем на Турция⁶⁰⁹. Сътрудничеството между банкерите се пренарежда.

Настъпилата 1910 г. донася твърде сложно и с много изненади развитие на отношенията между Централните сили и Съглашението, що се отнася до политиката им относно Източна Европа. При тази обстановка – ясно става – идеята и новоположените усилия за българския интернационален заем не успяват да сплотят германския и английския капитал. Тези усилия не обладават необходимата сила да запазят и френско-германското сътрудничество. Проектът за голям интернационален заем, гарантиран с финансов контрол, окончателно пропада.

От април 1910 г. и насетне спешен за разрешаване става въпросът с Ж. Буске, сиреч с финансовия контрол. Кабинетът в София подготвя и започва последователно да въвежда важни закони за уреждане на материята с патентите, съдебната юрисдикция, консулските конвенции и капитулациите на нова основа съобразно със статута на страната като суверенна държава. Повдигнат е въпросът за сключване и на нови търговски договори съответно на нова търговско-политическа основа. С тези мероприятия, естествено, се засягат интересите на всички Велики сили, но в най-голяма степен тези на Франция. Въз основа на Закона за патентите българските власти обявяват мисията на делегата на носителите на титри от българските държавни заеми за професия, като по този начин мисията подлежи на облагане, сиреч със законодателния си акт демократическото правителство прекратява неприкосновеността на делегата, атрибутиран с дипломатическа инвеститура и имунитет. Оттук нататък делегатът ще следва да се третира като български чиновник, подчинен на конкретните български закони. Този обрат на нещата получава своята абсолютна санкция и от мероприятията относно капитулационния режим чрез дефиниране на равноправни консулски конвенции с Великите сили. Ж. Буске не ще може повече да се поставя извън българската юрисдикция. С проекта за новите търговски договори към 1911 г. също така окончателно се слага край на капитулациите. В търговско-политическите отношения на България с европейските и неевропейските

⁶⁰⁸ Helfferich, K., Die deutsche Türkenpolitik, с. 23.

⁶⁰⁹ Helfferich, K., цит. съч., с. 23, Hallgarten, G. W. F., цит. съч., т. II, с. 163.

държави се утвърждава приложение на клаузата на най-„облагодетелстваната“ нация. Настъплението се извършва в пълен кръгов обхват.

Като главен кредитор и автор на финансовия контрол Франция трябва да действа. Преди всичко трябва да се спаси старото положение и в името на това Париба и Ке д'Орсе подхващат трескава работа. Най-дейно участва самият делегат Буске. Впрочем именно той първи е отправил тревожни сигнали в Париж за подготвяния удар, след което Тюретини веднага поставя въпроса в Ке д'Орсе⁶¹⁰. Следва нота до българското правителство с категоричен тон: делегатът има напълно специализирано положение с правата на дипломатически имунитет и това трябва да се зачита. Българското Външно министерство отговаря с друга нота, отхвърляща френската претенция.

Рьоне Шериси, шарже д'афер в посолството на Франция в София, и изпратеният специално във връзка с изникналия въпрос (като помощник на Буске) Фернан де Клозиер изпадат в голямо затруднение. Шериси се сблъсква с непреклонността на генерал Паприков, а Де Клозиер не е удостоен с отговор на предприети от него постъпки пред Ив. Салабашев. Рьоне Шериси отправя препоръка към Париба да не предприема никакви действия, а той ще оказва всякаква помощ на Буске пред ген. Паприков до момента, в който българите (в това той е сигурен) много скоро ще „дотичат“ в Париж за финансова подкрепа. „Тогава това ще бъде моментът, в който въпросът за патентите ще се уреди по прецизен начин както за миналото, така и за бъдещето.“⁶¹¹

Ж. Буске в конфиденциално писмо до Париба от 9/22.VI.1910 г. на свой ред предлага формула за необходима „защитна клауза“ за делегата. Постановката предвижда: в консулската конвенция с Франция или в допълнение към нея да се впишат изрично задълженията на България по заемните договори досежно гаранциите и да се включат освен това специални клаузи за уреждането на спорни въпроси, възникващи по спазването на тези гаранции; съблюдаването на разпорежданията от френска страна да се предостави на френския дипломатически представител в София с право на вето. „Ще трябва да се постанови – формулира Буске, – че: всички контестации и всички неуредици, които биха възникнали между българските власти и делегата или неговия заместник било във връзка с изпълнението на клаузите на контрактите (заемните), било във връзка с техните функции, ще трябва да се свеждат до едно съглашение между външния министър на Франция и министъра на външните работи на България; в случай, когато не може да се постигне съгласие, делото ще трябва да се отнесе до едновременно арбитраж на президента на Апелационния съд в Париж и президента на българския Касационен съд, които пък в случай на несъгласие ще изберат трети арбитър – френски, белгийски или швейцарски, чието мнение ще бъде окончателно; в случай на спешност във връзка с оплакване на делегата

⁶¹⁰ ЦДА, ф. 254, оп. 1, а.е. 62, л. 5, секретна кореспонденция на Ж. Буске с Париба, писмо на Тюретини, Париж, до Буске, София, 26.IV.1910 г.; а.е. 99, л. 28–31, поверителен рапорт на Буске до Тюретини, 12/25.V.1910 г.

⁶¹¹ Пак там, л.14–16, текстът на нотата; л. 4, копие от поверителен рапорт от 10.V.1910 г. на френския шарже д'афер в София Рьоне Шериси до Ке д'Орсе, препратено оттам на Париба.

ветото на министъра на Франция ще бъде преустановяващо всички административни мерки от естество да спъват неговата служба⁶¹².

Освен защита на дипломатическия характер на Службата на делегата в това предложение се прави опит да се посочи нов път и се лансира друга идея за придаване международен характер на френския финансов контрол – ако не пълно, то поне в рамките на международната съдебна юрисдикция. Буске предвижда спорните дела да се предават на европейски арбитраж. В друго писмо, адресирано направо до външния министър в Париж и повтарящо същото предложение, Буске формулира още един вариант на арбитража, а именно – същият да се образува от двама представители на заинтересованите страни пред трибунала в Хага, който ще взема окончателно решение⁶¹³.

За френския заемодавец и за българското правителство въпросът за финансовия контрол остава висящ.

Война на Балканите? Заем 1912 г.

В началото на юли 1910 г. от Париж съобщават в София, че френският президент очаква цар Фердинанд. Сам царят е пожелал да посети Франция с намерението да издейства пореден голям, поне 200-милионен заем. Разполагаме само с кратко, и то косвено писмено сведение за това, без подробности⁶¹⁴. Логично обаче е да се допусне, че – в успоредица с протичането на работите по обединяване на кредиторите за обща заемна сделка за България – решението за такъв заем е свързано със започнали междуременно, през февруари в Петербург, а след това в София, двустранни политически преговори и че се подготвя голям заем с пряко предназначение за армията. Русия по съображения на голямата империалистическа политика е поставила в ход задачата да създаде съюз на балканските държави, насочен да ликвидира османските европейски владения посредством една обща война срещу Цариград. Това е цел и на балканските държави⁶¹⁵. Въпросът за война на Балканите вече е конкретен предмет на обсъждания и комбинации на дипломатията за подготовката на армията.

България се нуждае от силно въоръжаване и правителството и царят се обръщат отново към Франция. Не е останал скрит от Фердинанд и от кабинета застрашителният отлив на банков капитал от Виена към Париж, осъществяван в момента от австрийската къща на Ротшилдовци (заради поведението на Монархията по събитията в Агадир и Триполи)⁶¹⁶. При това положение Австро-Унгария, извършила неотдавна пробива във френския заемен монопол в България, не би могла да осигури търсения заем. И така, пак към французите се прави строго конфиденциално предложение за заема, но без отлагане на писмени материали. Едва след известно време между дипломатите се заговаря за постъпки

⁶¹² Пак там, л. 32–34, Ж. Буске, София, до Тюретини, Париж.

⁶¹³ Пак там, л. 74–76, Ж. Буске, София, до външния министър Ст. Пишон, Париж.

⁶¹⁴ ЦДА, ф. 3, тайният кабинет, оп. 8, а.е. 14–28, л. 64, препис от телеграма на френския президент до цар Фердинанд, липсва датата.

⁶¹⁵ Poincaré, R., *Au service de la France*, v. II, с. 21 и сл.; Hantsch, H., *Leopold Graf Berchtold*, Graz 1963, Bd. I, с. 205, 215, 216.

⁶¹⁶ *Die Bank, I Semester, 1912, Umschau: Österreichische Emanzipation.*

на Фердинанд да сключи пореден държавен заем в Париж за нуждите на армията и евентуално частично за конверсия на 6-процентния заем от 1892 година⁶¹⁷.

Раздразнен от позицията на софийския кабинет по възникналите въпроси по патента, консулската конвенция, търговския договор и статута на Ж. Буске, президентът на Републиката отклонява няколко искания за посещение на Фердинанд⁶¹⁸. Сега обаче, в началото на юли 1910 г., едно такова посещение става желано. Сега то е и повече от съвременно. А пък и докато, и въпреки че се води схватка по въпросите за статута на делегатството и финансовия контрол, Парижа не се отказва да подхване преговори за сключване на излизащия на дневен ред нов голям български заем.

Фердинанд пристига в Париж за уреждане на висящите спорове и за уговаряне на въпросния заем. Мисията си царят изпълнява конфиденциално⁶¹⁹. От Франция той отпътува за Брюксел, където наред с белгийски финансови кръгове сондира и английски с цел евентуално коопериране с френските банки. За да ги спечели, царят не се колебае да им предложи широки авантажи във военните и други индустриални доставки на българското правителство⁶²⁰.

Въпреки положените усилия – според сведения, доставени от австроунгарската дипломация, която не изпуска от очи царското пътуване в Европа – търсеният нов голям български заем не получава особена „популярност“ нито в английските, а дори и във френските кръгове⁶²¹. Възникнали са обстоятелства „по причина главно“ на моментните отношения между Великите сили. Все още руските съюзници Великобритания и Франция проявяват известна сдържаност и не подкрепят делово демонстрираните усилия на Петербург за създаването на Балкански съюз. С оглед на неотменимите противоречия с руската си съюзница те внимават и за това, да не би да допуснат чрез финансовата си помощ в идващата война да се наложи господството на някоя от балканските руски съюзници върху Проливите, а и оръжията им да се използват срещу тях самите.

С преодоляване на сдържаността, както скоро става известно, се заема руското правителство. Като подкрепя българския план за военния заем, то не се колебае да упражни силен натиск в Париж за улесняване сключването на сделката. Разбира се, що се отнася до отношението на банкерските кръгове, българският заем се оказва силно желана сделка тъкмо в създадената обстановка, макар че с оглед на конкурентната борба за България интересите на френския банков капитал на първо място, без да се пренебрегват и английските, не съвпадат с поведението на сдържаност на някои от външните министерства.

⁶¹⁷ HHSA, AR, 23 *Anleihe Bulgarien*, 5, 48881, 69523, конфиденциалната дипломатическа преписка между барон Митаг и барон Гискра, София, и граф Ерентал, Виена, юли – октомври 1910 г.

⁶¹⁸ ЦДА, ф. 3, оп. 8, а.е. 1428, л. 64.

⁶¹⁹ HHSA, AR, 23 *Anleihe Bulgarien*, 5, 48881, поверителен рапорт от Митаг, София, до Ерентал, Виена, 26.VII.1910 г.

⁶²⁰ DZA, *Potsdam*, AA, 2924, B1. 87, 88, Рингер Горгас до германската легация в София, 26.I.1911 г.

⁶²¹ HHSA, AR, 23 *Anleihe Bulgarien*, 52010, информация до Ерентал от Брюксел, 8.VIII.1910 г.

Не без връзка с това на 5/18.IX. Ив. Салабашев излиза от кабинета „поради голяма ангажираност с Виена“. Финансовото министерство поема министърът на търговията и земеделието Андрей Ляпчев и това разчиства пътя – двеста-милионният заем, търсен от Фердинанд, става предмет на конкретни договаряния по евентуален негов формат.

При последвалите обстоятелства, след като проявяват „разбиране“ и „подкрепа“ на българското искане за заема, Ке д’Орсе и Париба получават царската (Фердинандова) дума за компенсация по въпроса за делегата. Чрез предхождаща съответна размяна на дипломатически ноти (декември 1910 г.)⁶²² софийският кабинет най-сетне, притиснат, се съгласява с френското становище. За Париж сега не е трудно да постигне и заема, щом царят изисква това от министър-председателя и външен министър Ал. Малинов и от неговия нов финансов министър. Предвижданията на Р. Шериси се сбъдват. По дипломатически път Франция наново закрепва финансовия си монопол и контрол в страната.

По силата на този развой на нещата и през есента на 1910 г., и през 1911 г. Париж продължава да държи в ръцете си българския кабинет по въпроса за заема⁶²³. Виена обаче, въпреки финансовата си слабост в сравнение с Париба, съвсем не смята да се примири с наново взетата преднина от Париж. Тя също има скъпо достойние в България – последния заем на Винаер банкфайр от 1909 г. – и то трябва да се запази и да се използва за откъсване на София от френския кредитор. Наистина, смяната на Ив. Салабашев ощетява в известна степен австроунгарската позиция. Само малко преди излизането си от кабинета той е заявил съвсем определено на доверен човек от австроунгарската легация в София, че решава твърдо да направи заем „само с виенските банки и в евентуална кооперация с германските институти“⁶²⁴. Но и след направената промяна при действащите лица няма място за унии. В пълна съгласуваност с Балплац Винаер банкфайр продължава да действа с карта „готовност“ на виенския капитал да сключи, и то негарантиран, нов 200-милионен заем.

Новата си атака виенската банка д’афер подсигурява с важна стъпка: слага край на соловата акция, която е подела с голямо въодушевление след отстраняване на идеята за интернационалния заем. Понеже една сделка за 200 млн. в никакъв случай не е по силите на виенския капитал, тя търси и спечелва съдействието на Дойче банк. Постига се съгласие за съвместно поемане на конкретната сделка и изобщо за взаимно поддържаща се дипломатическа дейност в София по финансово-търговско-политическите интереси на Австро-Унгария и Германия⁶²⁵. Кооперирането на виенския и германския банков капитал става съвсем естествено. На 31 октомври 1910 г. Дойче банк вече е образувала силен голям консорциум с участие тъкмо на Винаер банкфайр и други виенски банки за емитиране на турския заем за продължението на Багдадската

⁶²² ЦДА, ф. 254, оп. 1, а.е. 99, л. 102.

⁶²³ HHSA, AR, 23 *Anleihe Bulgarien*, 52010, поверителен рапорт от Митаг, София, до Ерентал, 26.III.1911 г.; 69523, поверителен рапорт от Гискра, София, до Ерентал, Виена, 27.X.1910 г.

⁶²⁴ Пак там, 60227, шифрована телеграма от Гискра, София, до Ерентал, Виена, 16.IX.1910 г.

⁶²⁵ Пак там, 21433, 32040, 77098, 80412, 1431, дипломатическа преписка на австроунгарската легация в София и Външното министерство във Виена.

железница до Персийския залив⁶²⁶. Сега от полза и за двете страни е развиването на сътрудничеството и по отношение на България.

Макар и подсилена от германска страна, виенската акция така и не бележи успехи. Ала въщност, според непредпазливо изказване на френския пълномощен министър М. Палеолог на дипломатическо дине в София, по същия начин стоят нещата и с „твърде далеч напредналата работа на г-н Ляпчев да направи 200-милионния заем в Париж“⁶²⁷. Освен това междувременно Андрей Ляпчев е успял да сключи контракт за малък негарантиран заем с английската банкова къща *National Investment Trust Corporation of England* в размер на 5 800 000 лв., които предназначава за построяване на железопътната линия Радомир–Дупница⁶²⁸, като се надява, че този трети, макар и малък прецедент на негарантиран банков заем ще повлияе в Париж. Но напразно.

На 9/22.III.1911 г. кабинетът на Демократическата партия „по презумпция“ на царя подава оставка. На 16/29.III. България има ново правителство, съставено от Народната и Прогресивно-либералната партия, начело с Ив. Евст. Гешов. Проблемите на заемната политика и в частност на 200-милионния заем попадат в нова политическа атмосфера. Заедно с това кабинетната смяна съвпада с настъпване на нови изменения и пренареждания в международните отношения във връзка със събитията на Балканите.

Първите месеци от управлението на новия коалиционен кабинет изтичат, без да се предприемат каквито и да било делови стъпки за възобновяване на прекъснатите преговори с Париж. От пролетта до есента на 1911 г. няма инициативи в полето на българските заемни отношения и от страна на някоя друга европейска банка, в това число и виенските. Затишие се разстила над България, защото пак Мароко – сега заедно с положението на Балканите – кондензира буря.

След краткотрайно тясно сътрудничество между френския и германския финансиращ капитал по железния път Берлин–Багдад в Турция (март 1911 г.)⁶²⁹, през май и юли 1911 г. отношенията между Германия и Франция отново стигат до границата на крайния конфликт. Френската окупация на Фец и скокът на германската „Пантера“ в Агадир завъртат двете противникови групировки в решителна, всепоглъщаща вниманието схватка, в която се решава съдбата и на френско-английския алианс, и на окончателното взаимно обвързване на силите в навечерието на войната в Европа⁶³⁰. Естествено при това положение Франция със своята борса се абстрахира от българския заем. Още по-малко е възможно

⁶²⁶ Helfferich, K., цит. съч., с. 23–24; Hallgarten, G. W. F., цит. съч., т. II, с. 173. Сключването на турския заем от Дойче банк нанася зашеметяващ удар на френско-английското настъпление. Германия си осигурява продължението на Багдадската линия до Персийския залив. „Нашата позиция в нова Турция – пише във връзка с това К. Хелферих – беше сега по-силна, отколкото когато и да било преди при Абдул Хамид.“

⁶²⁷ HHSA, AR, 23 *Anleihe Bulgarien*, 5, поверителен рапорт на Митаг, София, до Ерентал, Виена, 26.III.1911 г.; вж. Feis, H., цит. съч., с. 275.

⁶²⁸ Стенографски дневници на XIV ОНС, III р. с., з. 12.I.1911 г., с. 1917, 2063–2068, з. 19.I.1911 г., с. 2095, з. 22.I.1911 г., с. 2219.

⁶²⁹ През март 1911 г. Дойче банк подготвя договора с Високата порта за строежа на Багдадската железница до Персийския залив. Френски финансови групи се включват в предприятието (Helfferich, K., цит. съч., с. 24).

⁶³⁰ Breilsford, H., *The War of Steel and Gold*, London, 1914.

за Германия и Австро-Унгария да отделят сили и особено капитали за тази цел⁶³¹.

Все още не е приключила мароканската криза, когато заради Триполи и Киренайка на 28 септември 1911 г. избухва Итало-турската война. Тя отеква на Балканите призивно, откривайки перспектива за ефикасно военно разрешаване на националните и политическите проблеми на балканските държави срещу Турция, а това неминуемо връща вниманието на европейската дипломация и банковия капитал към балканските работи. На повърхността пак се появява въпросът за българския заем.

Итало-турската война активизира най-решително българските военни планове и подготовка⁶³². Преговорите за сключването на Балканския съюз, поддържани с неимоверни усилия от руската дипломация, продължават мъчителния си курс на търсене на пътища за преодоляване на противоречията между София и Белград⁶³³. Гешовият кабинет предприема собствени целенасочени действия. Напускайки преждевременно френския курорт Виши, където, лекувайки сериозно заболяване, го е заварил войната, Ив. Евст. Гешов се връща при царя с проект за най-скорошно сключване на сръбско-български съюз. Заедно с това в пълна съгласуваност с държавния глава се нарежда провеждане на мобилизация на няколко дивизии, които заминават за българско-турската граница⁶³⁴. Правителството не крие военните си намерения.

При това положение върху финансовото министерство, ръководено от опитния в делата министър Теодор Теодоров, ляга задължението да осигури средствата за окончателна подготовка на армията за война. Според обстоен анализ на състоянието, извършен от началника на Отделение Държавни дългове – бъдещата Дирекция на държавните и гарантираните от държавата дългове – д-р Трайчо Стоянов, малко преди обявяването на Итало-турската война, се преценява, че на съкровището са необходими минимум 200 милиона лв. заем за погасяване на летищия дълг и за все още неизпълнената конверсия на заема от 1892 година⁶³⁵. А пък за военните нужди, които тъкмо в момента са се превърнали повече отвсякога в абсолютен постулат, са необходими други допълнителни средства, за което според управляващите само заем от Франция може да помогне.

Ив. Евст. Гешов и Т. Теодоров се залавят за трескава работа. Утежненото положение на Турция поради войната с Италия и позицията на балканските държави към нея не само връщат вниманието, но дори поставят нащрек френската политика в балканския регион и това трябва да се използва. Без посредници,

⁶³¹ *Die Bank, I Semester, 1912, Umschau: österreichische Emanzipation.*

⁶³² *Statelova, E. Sur la question des relations Bulgaro-Turques de la période 1909–1911, Etudes historiques, Sofia, 1970.*

⁶³³ Стателова, Е. Буржоазният печат...; с. а. За българо-сръбските отношения в периода 1909–1911 г. – Исторически преглед, 1969, кн. 5.

⁶³⁴ ЦДА, ф. 254, оп. 1, а.е. 99, л. 80.

⁶³⁵ Пак там, оп. 1, а.е. 3, л. 1 (или а.е. 40, л. 946 и сл.), докладна записка на Т. Стоянов до министър Т. Теодоров, 14/27 септември 1911 г. Ж. Буске предал на Тюретини малко по-различни данни от посочените, добити, както пишел той, „от най-сигурен и най-пряк източник“: за летищия дълг и за конверсията били необходими 198 млн. „Следователно – заключава Буске – един заем от 198 млн. ефективни или 220 млн. номинални ще бъде абсолютно необходим тук след кратко време“ (ЦДА, ф. 254, оп. 1, а.е. 99, л. 80–84, конфиденциално писмо на Буске, София, до Тюретини, Париж, 1/14.X.1911 г.).

лично двамата държавници търсят пътя за възобновяване на преговорите на Андрей Ляпчев с Париба. С оглед на голямата задача не е отишло даром недавнашното пребиваване на министър-председателя във Виши. Той се е срещал с представител на Шнайдер, запознавайки го с желанието на правителството „да закупи всякаква артилерийска материална част, с която разполагат заводите“⁶³⁶. Покупката пък предполага тъкмо сключването на заема във Франция. Чрез Кръозо Париба е запозната с българските постъпки и връзката е осъществена.

При тази предварителна подготовка генералният директор на Париба не се бави да се отдаде също така на активна работа. Той иска от делегата Ж. Буске надлежна информация за състоянието на „българските работи“ и след като се убеждава в безсъмнената нужда на българското правителство да сключи заема, както и в неговото твърдо намерение „да не се обръща за това към друг освен към *Banque de Paris et des Pays-Bas*“⁶³⁷, приема работата за напълно сериозна и моли Ке д'Орсе за съдействие.

На 23 октомври българският финансов министър с вербална нота до френския пълномощен министър в София открива официално правителствени преговори за заема. Основните положения на проспекта, застъпен от българска страна, са: сума, не по-малка от 200 милиона при лихва 4.5% за провеждане на конверсията на 6-процентния заем от 1892 г. и за покриване на летящия дълг. Относно гаранциите в нотата се отбелязва, че министърът на финансите поема грижата да проучи начините и формата им, без обаче това да се разглежда като имащо за последствие съгласие на българското правителство по принцип за каквато и да било гаранция.

Последният пасаж е обсъден предварително на секретно заседание на Министерския съвет, чието решение се резюмира в следното: българското правителство е предупредено, че френското правителство ще иска гаранции. То обаче не приема изрично въпросния принцип; на дадения етап Министерският съвет не отхвърля този принцип, потвърждава го по-скоро формално, защото в противен случай би се появила пукнатина в преговорите⁶³⁸.

Генералният директор Тюретини на свой ред, без да се бави, се заема да разработи база, която да осигури обезателното и бързо сключване на заема с Париба. Преценявайки реалистично обстоятелствата, той държи сметка за „неприятния, но значителен прецедент“ срещу системата на гарантираните заеми, установен с виенския заем от 1909 г., а и с тези от 1909 г. (Креди мобилие) и 1911 г. (*National Investment Trust Corporation of England*). След тях връщането на Гешовия кабинет към гарантираните заеми би поставило българското държавно управление в твърде деликатно положение пред общественото мнение. То по всяка вероятност няма да се поколебае да отхвърли новия френски гарантиран заем, а с него и така или иначе ориентираното се към

⁶³⁶ Дамянов, С., цит. съч., с. 38, 138.

⁶³⁷ ЦДА, ф. 254, оп. 1, а.е. 99, л. 80–84, конфиденциално писмо на Буске, София, до Тюретини, Париж, 1/14.X.1911 г.

⁶³⁸ Пак там, л. 85–92, кореспонденция между Буске и Тюретини по дипломатическата поща, 25.X.1911 г.

Франция правителство. При създаденото положение, ако Париба иска да поеме новия български заем и да съхрани своите позиции в заемните отношения с България, не би могло да се мине без преобразуване или най-малкото омекотяване на френската система и на следваната заемна практика.

Строго секретно, по дипломатическата поща, Тюретини разменя мисли в тази светлина с делегата в София, който, наблюдавайки отблизо положението в столицата, също е убеден в необходимостта от внасяне на изменения в системата. Макар да брани ревниво прерогативите на своето делегатство на принципа на съхраняването на френския финансов контрол, Жорж Буске все пак приема, че в края на краищата, ако трябва да се запази френският заемен монопол в България, наистина се налага Франция да намери някаква средна граница между „твърдата система“ от 1902 г. и тази на „свободния“ (негарантиран) заем, тоест да се замени досегашната система с друга, „по-малко оскърбителна за българското правителство“⁶³⁹.

Запознат отлично с делата на делегатската служба, Буске предлага следното практическо решение: сделката да се сключи, без да се поставя въпросът за отдаване от българска страна на нова група държавни приходи като гаранция за заема. По такъв начин последният ще се обяви за „свободен“ (неангажиран), от типа на виенския от 1909 г., и без да се дава каквато и да било гласност на това, новият заем ще премине направо под Службата на делегата и ще има за реална гаранция заложените по старите гаранции държавни приходи. Това ще бъдат излишъците, натрупвани в ръцете на делегата от приходите от бандеролите и марките. По сметката на Буске този излишък за 1910 г. и предполагаемият за 1911 г., след изплащането на анюитета на трите заема от 1902, 1904 и 1907 г., ще достигне 8 150 000 фр. „Този излишък – припомня Буске на Тюретини – не се връща обратно на правителството, преди да се разчистят купоните на трите заема. На това основание българското правителство просто не ще може да възрази, когато излишъкът се употреби за анюитети и на четвърти заем. То би минало почти незабелязано.“ Разбира се, голямата сума на новия заем ще изисква анюитет от 11–12 млн., при което 3–4 млн. ще останат непокрити. Затова целесъобразно ще бъде, предлага по-нататък Буске, ако извън договора се уговори специално разпореждане на кабинета brutните приходи от железопътните линии да се внасят по специална сметка на правителството в БНБ, от която делегатът да получава сумите за погашенията на заемните падежи. Това ще бъде система, „в основата си по-малко оскърбителна“ за българите⁶⁴⁰.

Въоръжен от делегата си с конкретна разработка за разрешението на проблема с гаранциите, Тюретини внася въпроса във Външния департамент за дипломатическо уреждане, след което, инструктиран, френският пълномощен министър в София М. Палеолог декларира пред министър Теодоров: „Френското правителство обявява тезата за гарантиране на заема за напълно отхвърлена.“⁶⁴¹

⁶³⁹ Пак там, л. 85–92, конфиденциално писмо от Буске, София, до Тюретини, Париж, 25.X.1911 г.

⁶⁴⁰ Пак там; л. 93–95, проектосъдържание на нота, която да се връчи на българското правителство по въпроса за гаранциите.

⁶⁴¹ Пак там.

Случва се знаменателно събитие. Макар и в завоалирана форма на иначе реално гарантиране на заема с излишъците по службата на трите стари заема, по същество подкрепяна от френската дипломация, дирижиращата третираните тук отношения Париба извършва стъпка на отстъпление в заемната система, в която тя държи България вече цяло десетилетие.

След тази декларация няма повече „принципни“ задръжки за пристъпване към сключването на заема. Нужно е само да се изчака стабилизирането на условията на борсата, разклатени от Итало-турската война⁶⁴². Войната за Триполи обаче продължава повече, отколкото се е предвиждало от ръководството на френската банка⁶⁴³. Минава ноември, изтича декември, но края на войната не се вижда. Гешов и Теодоров губят търпение и в края на декември сондират Лондонското сити за евентуално пласиране на заем на английската борса⁶⁴⁴. Обнадеждаващи резултати няма.

В началото на 1912 г. на власт идва ново правителство във Франция – „големият“ кабинет на Реймон Поанкаре (13.I.1912 г.). Вследствие на това българската заемна сделка минава към нова отправна точка. Премиер-министърът и министър на външните работи Поанкаре налага политическо вето на заема.

Кабинет на Поанкаре означава за Франция политическо тържество на военната индустрия. Процесът, започнал от времето на Делкасе, сега достига кулминационна точка: буквално и фактически на власт във Франция идва военната индустрия⁶⁴⁵. До поемането на министърпредседателския пост, в качеството си на адвокат на Шнайдер, представляващ интересите на лотарингския филиал на „Комите де форж“, обкръжил се с министри и дипломати, пряко свързани с Крьозо, Поанкаре поставя външната политика на Франция на колелата на инвазията на френската военна промишленост в целия свят – най-вече в Русия, Турция, Мароко и, не на последно място, на Балканите⁶⁴⁶. Излиза, че българският заем, който поначало се свързва с уговаряне на доставки за въоръжение от Шнайдер, съвпада напълно с шурма на тази политика. И все пак той, Реймон Поанкаре, принуждава Париба... да не се обвързва с България.

Сделката е замразена.

В началото на февруари 1912 г. министър Теодоров бърза да се яви лично в Париж по въпроса за заема, но при ледения прием от страна на Тюретини и Ке д'Орсе узнава, че Франция се въздържа по принцип от предоставяне на заем на която и да е балканска държава, докато трае Итало-турската война⁶⁴⁷.

Разбира се, Итало-турската война се използва по-скоро като благовиден предлог за прикриване на обрата във френското становище. В действителност

⁶⁴² ЦДА, ф. 254, оп. 1, а.е. 99, л. 92–101, писма от Тюретини, Париж, до Буске, София, 6.XI.1911 г.

⁶⁴³ Пак там, л. 101.

⁶⁴⁴ HHSA, AR, 23 *Anleihe Bulgarien*, 9, 3691, 1912, шифрована телеграма от австроунгарския посланик в Лондон до Ерентал, Виена, 9.I.1912 г.

⁶⁴⁵ Hallgarten, G. W. F., цит. съч., т. II, с. 314, вж. бележките и посочената литература по въпроса.

⁶⁴⁶ Пак там, с. 312, 316.

⁶⁴⁷ HHSA, AR, 23 *Anleihe Bulgarien*, 5, 12058, поверителен рапорт на австроунгарския дипломатически представител в София Тарновски до Ерентал, Виена, 14.II.1912 г.

Поанкаре е готов сто пъти повече, отколкото предшествениците му, да обвърже България с Франция чрез готвения неин най-голям външен държавен заем. Но Поанкаре не смята да рискува някой ден френските капитали и френските оръдия да бъдат насочени срещу самата Франция. Може ли да се разчита на политическия курс на България? В това е въпросът. С Антантата ли? Нито през януари, нито през целия февруари Поанкаре и френската дипломация имат достатъчни гаранции в това отношение и българският заем е запрещен. Що се касае до България обаче, то тя отива решително към сключване на Балканския съюз, за да започне войната срещу Турция. И осъществявайки тази си политика под егидата на Русия, заемайки фронт срещу Виена и Берлин, за нея не съществува друг паричен пазар за сключване на заема освен парижката борса. На 29.II./13.III.1912 г. се сключва секретният българско-сръбски съюстен договор и като смята България вече обвързана със своята политика, руската дипломация поема енергично и безпрекословно защитата на заема пред френското правителство. Почвата е подготвена добре. Поанкаре няма основание да отхвърли интервенцията и вдига запрещението.

Финансовият министър Теодоров е поканен в Париж за делово уреждане на въпроса⁶⁴⁸. На 30 май се сключва контракт за поискания преди повече от два месеца аванс от 25 милиона⁶⁴⁹. Осигурява го консорциум на Париба⁶⁵⁰ срещу съкровищни бонове и изгодни условия. До 18 юни сумата се поставя на разположение на българското правителство при следното разпределение: 12 млн. франка в ефективни наполеони се изпращат направо в София за усиление на златното съкровище на БНБ, 7 млн. се изплащат на Шнайдер, 2 млн. за уреждане на рекламацията, повдигната от Ке д'Орсе през 1911 г. относно френска поземлена собственост край Пловдив, и останалите пари – за изкупуване на обявените в продажба на виенската борса титри от заема 1892 г., „за да се повдигне курсът на българската рента“⁶⁵¹. Получил този добър аванс, финансовият министър се завръща в София, два дни след което, на трети юни, Т. Теодоров получава и текста на договора за заем: 200 млн. фр., 4,5% за изплащане на току-що авансираните 25 млн., за конверсия на шестпроцентния заем от 1892 г. и за строителство на жп линии и пристанища⁶⁵². Така официално е формулирана заем-

⁶⁴⁸ ЦДА, ф. 254, оп. 1, а.е. 99, л. 128.

⁶⁴⁹ Пак там, ф. 254, оп. 1, а.е. 99, л. 129, писмо от Тюретини, Париж, до Буске, София, 30.V.1912 г.

⁶⁵⁰ Париба шконтира 13 100 000 франка, остатъкът е поет от консорциума ѝ в следния състав: Контоар насионал д'есконт дьо Пари – 2 000 000, Креди мобилие франсе – 2 000 000, Банк дьо л'юнион паризьен, Париж – 1 800 000, Сосиете женерал дьо банк де провинс, Париж – 1 500 000, Банк франсез пур льо комерс е л'ендиустри, Париж – 1 500 000, Банк приве, Париж – 500 000, Креди алжерьен, Париж – 500 000, Мериленд & Сие, Париж – 500 000, Сосиете финансиер д'Ориан – 500 000, Банк трансатлантик, Париж – 400 000, Братя Мале, Париж – 200 000 (ЦДА, ф. 254, оп. 1, а.е. 6, л. 38).

⁶⁵¹ *HNSA, AR, 23 Anleihe Bulgarien*, 5, 49433, поверителен рапорт на Тарновски, София, до Берхтолд, Виена, 14.VII.1912 г.; 59896, поверителен рапорт на Тарновски, съставен въз основа на строго поверителни агентурни сведения, извлечени от Министерството на финансите в София, до Берхтолд, Виена, 26.VII.1912 г. Щом авансът бил сключен, Дойче банк веднага предявила правата си на участие с 40% въз основа на споразумението от януари 1910 г. Париба спазва задължението си. Дойче банк поема 5 млн. фр., в които тя от своя страна допуска участието на банки от своя консорциум – Винер банкфайн и Пестер унгарьше комерциалбанк (*MOL, IV, 3039, Bolgár kolcson*, 1912, строго поверително писмо на Дойче банк, Берлин, до Дирекцията на Пестер унгарьше комерциалбанк, Будапешта, 12.VII.1912 г.; *HNSA, AR, 23 Anleihe Bulgarien*, 5, 59896, 1912, поверителен рапорт на Тарновски, София, до Берхтолд, Виена, 26.VIII.1912 г.

⁶⁵² ЦДА, ф. 254, оп. 1, а.е. 10, л. 1, писмо от Париба до Теодоров, София, 3.VI.1912 г., с приложение текста на договора; а.е. 99, л. 97, а.е. 682.

ната цел, макар и да се сключва финансова сделка за обезпечаване на подготвяната война. Текстуално заемът е „свободен“, без гаранции. Поради настъпилата ваканция котировката остава да се получи през септември.

Но... само две седмици по-късно Реймон Поанкаре връща заема под първоначалното вето⁶⁵³. Междувременно френската дипломация е добила възможност да проучи текстовете на българско-сръбския и българско-гръцкия съюстен договор и Поанкаре се връща към политическото си недоверие към България като възможен сателит на Антантата.

В последния час, едва в началото на ноември, след като е извършена мобилизацията и войната на България, Сърбия и Гърция срещу Турция е обявена (5/18.X.) – отново заради категоричните настоявания на Петербург – Париба отпуска още един аванс в размер на 40 млн. лв. срещу съкровищни бонове с 6% лихва за 6 месеца⁶⁵⁴. По въпроса действа лично руският заместник-министър на финансите Давидов, който екстрено пристига в Париж⁶⁵⁵. В резултат на неговата мисия авансът е отпуснат съвместно от Париба и Руский государственный банк. Сумата веднага се поставя на разположение за изплащане на крайно нужни и закъснели военни доставки⁶⁵⁶. Все в рамките на заемния договор през май 1913 г. Париба предоставя още 10 милиона.⁶⁵⁷

Заемът от 200 милиона през 1912 г. остава неемитиран. Той обаче още дълго време не убягва от вниманието на европейската дипломация и на европейските банки.

⁶⁵³ Feis, H., цит. съч., с. 278–279.

⁶⁵⁴ ЦДА, ф. 568, Ив. Евст. Гешов, оп. 1, а.е. 821, л. 9 и 10, шифрована телеграма на българския пълномощен министър Никифоров в Париж до Гешов, София, 27 и 29.X.1912 г.

⁶⁵⁵ HHSA, AR, 23 *Anleihe Bulgarien*, 5, 84970, поверителен рапорт от Сечени, австроунгарския посланик в Берлин, до Берхтолд, Виена, 4.XII.1912 г.

⁶⁵⁶ ЦДА, ф. 568, оп. 1, а.е. 821; HHSA, AR, 23 *Anleihe Bulgarien*, 5, 80206, поверителен рапорт от Сечени, Париж, до Берхтолд, Виена, 16.XI.1912 г.

⁶⁵⁷ И този аванс се предоставя, за да се погасят излезлите в падеж анюитети по външния дълг 1912 г., както и за покриване на вноската за наново наложеното от Лондонския мирен договор (чл. 6) участие на България в изплащане на турския външен дълг заради „отнетите“ във войната турски територии.

Равносметката.
Държавнофинансова стабилност, 1912 г.

През изтеклите дванайсет години на XX в. във финансовото управление и в икономиката – предимно в инфраструктурата и във въоръжените сили на страната, влиза дългова инвестиция в размер на 645.3 млн. лв. – с над 212 млн. лв. повече, отколкото през предходните 1888–1900 г. Отново немалка сума допълва бюджетните държавни приходи. Последните през дванайсетте години образуват сумата 1.696 млрд. лв., към която се добавят още над половин милиард лева (645.3 млн.) кредити или обща сума бюджетни приходи 2.341 млрд. лв.

Таблица 3

Дългови инвестиции, 1901–1912 година
Външни държавни заеми и аванси в левове¹

Година на сключване	Суми		Погашение	
	Заеми	Аванси	Главница	Лихви
1901		4 000 000 ³		
1901	(125 000 000) ²			
1902	106 000 000	4 000 000	11 268 500	81 123 872
1904	100 000 000	3 500 000	8 742 500	66 977 926
		7 000 000		
1907	145 000 000		6 812 500	73 564 648
1909 нез.	82 000 000	7 000 000	1 543 279	36 645 824
1909	(100 000 000) ⁴			
1909	100 000 000	6 000 000	5 960 000	37 255 393
1911	5 800 000			
1912	(200 000 000) ⁵	25 000 000		
		40 000 000		
		10 000 000 ⁶		
1901–1912	538 800 000	106 500 000 ⁷	34 326 779	296 167 663
Обща сума	645 300 000		330 494 442	

¹ Таблицата е съставена по СГ V-XIV, 1922, XII. Финанси, и проучените от автора документи.

² Заемът се отхвърля от Народното събрание.

³ Аванс на Руската държавна банка.

⁴ Заем на Креди мобилие, оттеглен от заемотаваща.

⁵ Не се емитира.

⁶ Авансите, получени през 1913 г., по неемитирания заем 1912 г.

⁷ Включително авансите по нереализирания заем 1912 г.

Държавният бюджет, върху който ляга обслужването на дълга, продължава да бележи стабилност. По заемните анюитети и чрез държавните съкровищни бонове за авансите се трансферира 330.4 млн. лв., или общо за периода 13.1% от бюджетните приходи. Продължилите до 1909 г. плащания по задълженията, санкционирани от Берлинския договор 1878 г.⁶⁵⁸ за участие на България в погасяването на османския външен дълг, на свой ред поглъщат още 36 милиона лв.⁶⁵⁹ С това бюджетното дългово обременяване надхвърля с малко 15.5%. Дъл-

⁶⁵⁸ Въведеното задължение вноска към Дет пюблик отоман (бел. 657) – т.нар. „отомански дълг“, е ново задължение компенсация за Турция, което не е свързано с отхвърления в 1908/09 г. васалитет на Княжество България.

⁶⁵⁹ СГ, V–XIV, 1922, II. Финанси.

говата инвестиция обаче продължава да обезпечава своевременно и безотказно обслужването на дълга.

Срещу въпросните 13.1–15.5% бюджетно натоварване, вместило се в едно нормално финансово процедиране на бюджетните упражнения, се реализира важен резултат: чрез конвертиране с големите заеми от 1902 и 1907 г., с облигации от заема от 1892 г., с държавни съкровищни бонове и ипотечарни облигации окончателно се погасяват почти всички заеми – седем от деветте, и пет от осемте аванса, сключени до 1900 г. Остава да се изплаща заемът от 1892 г., като и по него обаче до 1912 г. се покрива немалка част от главницата и лихвите⁶⁶⁰. Не е погасяван и остава да се изплаща още и 30-милионният заем Земеделски каси с два от трите аванса от 1896 г.⁶⁶¹

Поощрявано, дофинансирано от външните кредити, ускореното стопанско развитие на страната⁶⁶² създава отношение на доверие у заимодавците. Колкото и безпрекословно строги да са принципите на банкирането в рамките на действащата „френска“ заемна политика, България печели име на редовен плавец. За българските заеми се водят крайно напрегнати конкурентни битки.

В тази сфера на свой ред като основен български проблем остава работата на правителството за „производителното“ употребление на кредитите – за инфраструктурата главно, както се вписва в проспектите на всеки сключен през това време външен заем. Сравнително големи, в отделни случаи и по-големи обаче са харчовете за армията. „Непроизводителното“ потребление, разбира се, има оправданието си, заложено в общонационалната държавна стратегия за обединението на България, така че видно е, от значение всъщност е обстоятелството, че спазването на баланса и неговото нарушаване при работата с потребяването на дълговите инвестиции зависят от финансово-управленските умения на правителствата за осъществяване на държавните стопански програми. Натрупаните факти през дванайсетте години, както и през предходния период по дипломатическата линия на сключване на заемите са оценката в това отношение.

В последна сметка, сред факторите за високия стопански подем на страната и по-конкретно за „златното време“ на икономическия растеж на България, което обхваща тъкмо първите дванайсет години на XX в., дълговата инвестиция на външните държавни заеми продължава да има съществена развойна функция. И тя, тази външнодългова инвестиция, би финансирала един дори още по-успешен процес на икономическа модернизация на страната, ако да не беше, за сметка на стопанското, твърде значителното военно потребление на голямата част от кредитите както до 1912-а, така и – нека го кажем още сега – и до края на 1918 година!

⁶⁶⁰ Виж СГ, V–XIV, 1922, II. Финанси, и таблица 3.

⁶⁶¹ Изплащането на заем 1896 г., т.нар. заем Земеделски каси, се проточва далеч във времето. Виж следващите части на книгата.

⁶⁶² Виж Тодорова, Цв. Проблеми на индустриализацията на България 1912–1915 г. – Исторически преглед, 1982, кн. 1, с. 3–20; Капиталистическата индустриализация на България до Балканските войни. – Известия на Института по история, т. 27, 1984, с. 180–223; *Probleme der kapitalistischen Industrialisierung Bulgariens vom Anfang des 20. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg*, in: *Bulgarian Historical Review*, S., 1980, 4, с. 3–23; Индустриализация и структурни промени в България преди Първата световна война. – Исторически преглед, 1991, кн. 5; Индустриализация и икономически подем. Европейска обвързаност. Финансиране на икономиката. – Във: История на България 1903–1918 г. Т. 8. С., 1999.

Трета глава

Външнодълговата сага през военното време (1912/13–1918 г.)

Настоятелна нужда от кредити 1913/14 г.

През юли 1913 г. приключва разгорелият се междувременно деветмесечен балкански военен конфликт в драматичните му епизоди: война на балканските съюзници срещу Османската империя с най-голямо военно натоварване на съюзницата България; война на Сърбия, Гърция и Румъния против България, турска военна реокупация на Беломорска Тракия. На българската дипломация предстоят повече от тежки изпитания в преговори за следвоенно уреждане на Балканите. Букурещ се готви да изработи мирния договор между воювалите. На 20 юни в Париж вече заседава Международната финансова комисия, която съгласно чл. 6 на Лондонския мирен договор работи да определи наново участието на България (заедно с Гърция и Сърбия) в изплащането на османския външен държавен дълг заради „отнетите“ турски територии.

При такова критично състояние на държавата на 15 юли д-р Стоян Данев напуска държавническата си отговорност и подава оставка като министър-председател. Отговорността за държавното управление поема д-р Васил Радославов.

На 17 юли либералният политик оглавява кабинета си с Даневото парламентарно мнозинство и неговото обременително финансово наследство: непроизведен голям външен заем от 1912 г., което изправя държавата пред недостиг на парични средства. Наистина, през май 1913 г. след продължителни настоявания в Париж финансовият министър в Даневия кабинет Т. Теодоров получава 10 милиона трети аванс в съкровищни бонове в рамките на меморандума на заема от 1912 г.⁶⁶³, но този аванс заедно с първите два, общо 75 млн., се изразходват за изплащане на направени междувременно военни доставки, главно артилерия от Шнайдер-Крьозо и известно количество снаряжения от Фр. Круп⁶⁶⁴. Руската Азиатска банка също предоставя авансови средства. Сключва се краткосрочен аванс от 27 млн. срещу съкровищни бонове, за да се изплатят протестираните вече стари, но и нови доставки на пушки и бойни материали от руската военна индустрия⁶⁶⁵.

⁶⁶³ *HHStA, Adm. R. Bulgarien 23, K[arlton] 46*, доклад на австроунгарския посланик в Париж граф Сечени до австроунгарския външен министър граф Леополд Берхтолд, Виена, 11 май 1913 г., *АМАЕ*, VII, шифр. телеграма на френския пълномощен министър в София Алфред дьо Панафийо до френския външен министър Стефан Пишон, Париж, 12 май 1913 г. (цит. по: *Дамянов, С.*, цит. съч. с. 362).

⁶⁶⁴ *Friedrich, W. – U. Bulgarien und die Mächte 1913–1915. Ein Beitrag zur Weltkriegs- und Imperialismus Geschichte, Stuttgart, 1985*, с. 15, 16.

⁶⁶⁵ България в Първата световна война. Германски дипломатически документи. Сборник документи в два тома 1913–1918 г. С., 2002–2005, съст. и превод Цв. Тодорова, Р. Стоянова, Ан. Римпова, Е. Петрова, С. Жечева, Н. Киселкова, науч. ред. Цв. Тодорова, (по-нататък ГДД, т. I, т. II) т. I, (1913–1915 г.), т. I (1913–1915 г.), док. 46, доклад на германския пълномощен министър в София д-р Георг фон Михаелес до райхсканцлера Бетман-Холвег, Берлин, 10 октомври 1913 г.; док. 42, доклад на германския военен аташе в София майор Едуард фон Масов до Външното министерство, Берлин, 30 септември 1913 г.

Българската народна банка също финансира Даневия кабинет за войната. През март 1913 г., въпреки стагнацията на европейския паричен пазар поради балканския конфликт, гуверньорът Хр. Чакалов сполучва да сключи краткосрочен 5-процентен заем от 25 000 000 лв. със *Société centrale des banques des Provinces* в Париж със залог на свои ипотечни облигации за земя. Всъщност банковият заем е изискан и гарантиран от правителството и се предоставя пряко нему за покриване на текущите военни разходи⁶⁶⁶.

В хода на военните действия централната банка авансира правителството и с твърде значителни свои собствени парични средства: предоставя му повече от 88 млн. лв. авансови суми и отпуска на държавата „временен заем за войната“ в размер на 133.7 млн.⁶⁶⁷, или финансира войната с повече от 246 млн. външен кредит и собствени парични средства. Без реквизиционните бонове, които са на сума 300 млн., общо военните разходи за Балканските войни 1912–1913 г. по външни и вътрешни заеми, авансови и извънредни бюджетни кредити възлизат на 392 052 788 лв. и те са покрити в 56.6% от БНБ.

От август 1913 г. нещата се променят. Войната е прекратена. Букурещкият мирен договор е подписан с териториални придобивки, но и загуби за България. Върху кабинета Радославов ляга твърде тежък товар на следвоенно възстановяване, доколкото поставянето на държавните финанси и икономиката отново на мирновременни релси изисква големи пари. Естествено, войната е изразходвала значителна част от финансовия стабилитет на държавата.

По пресмятанията на финансовото министерство за покриване на натрупания държавен дълг поради мораториума, наложен от войната, и за възмездяване на населението най-малко чрез изплащане на реквизициите, са нужни почти 800 млн. лв.⁶⁶⁸ Що се отнася до външния дълг, от септември 1913 г. следва да се прибавя и годишното погашение на заема от 1892 г. и на новосключените заеми след 1901 г., и то с високи стойности. Когато войната е обявена, заемодавците приемат отсрочване на анюитетите до прекратяването на военните действия и когато в Букурещ, а след това и в Цариград България сключва мир, мораториумът се прекратява, а образуваният общо трансфер през 1913 г. по всички външни заеми представлява сумата 36 263 620 лв.⁶⁶⁹ Към това се прибавят и още 1 350 000 лв.⁶⁷⁰, което е наново определената за България годишна вноска за Дет пюблик отоман съгласно решението на Парижката финансова конференция от юни 1913 г.

⁶⁶⁶ ГДД, т. I (1913–1915 г.), док. 1, специална пратка с доклад на Белов-Залески, София, до Бетман-Холвег, Берлин, 1 май 1913 г.

⁶⁶⁷ Пак там, док. 42, доклад на Масов, София, до Външното министерство, Берлин, 25 септември 1913 г. Срв. БНБ, Сб., т. II, док. 191. Германският военен аташе съобщава в Берлин данните за състоянието на българските финанси, които той е успял да извлече от съответен служебен документ на Финансовото министерство. Това са автентичните данни. Тези, посочени в док. 191 (БНБ, Сб.), не съвпадат напълно с данните на държавния документ, който е станал известен на майор Фон Масов. Това, което съдържа док. 191, е „сведение“ без адресант и адресат. На 29 септември ДДД публикува своя доклад пред Министерския съвет за направените разходи за войната, в който въпросната сума 392 млн. се сочи като 300 млн. *Wolfgang-Uwe Friedrich* посочва това число (цит. съч., с. 328).

⁶⁶⁸ ГДД, т. I (1913–1915 г.), док. 42; *Friedrich, W.-U.*, цит. съч., с. 27.

⁶⁶⁹ СГ, V–XIV, 1922, с. 32–33.

⁶⁷⁰ Пак там, с. 32.

Но макар и финансовото положение да е притеснително, министър-председателят д-р Васил Радославов се захваща решително за мирновременното възстановяване. Присъединяването на Беломорска Тракия създава повече от благодатна перспектива. Поради това интегрирането на областта в националната икономика застава като най-важната стратегическа и непосредствена задача на икономическата политика в правителствената програма. Целта е да се подкрепи разгръщането на производствените отрасли в областта, да се осигури търговската експлоатация на беломорския бряг. Министър-председателят и сътрудниците му, най-вече финансовият министър, съставят амбициозна модернизираща програма.

На Егейското крайбрежие българите заварват само две малки пристанчета: Порто Лагос и Дедеагач, съвсем неподходящи за международна търговия⁶⁷¹, от която България има нужда и иска да развие в Южното Средиземноморие. И още докато се урежда разпускането на Даневия парламент, който не подкрепя министър-председателя, и се насрочат нови избори, правителството бърза да установи българско управление в областта. Въпреки враждебното поведение след подписването на Букурещкия мирен договор от страна на учреденото от местни турски политически лица т.нар. Временно управление на Гюмюрджина и Западна Тракия⁶⁷², което подготвя въоръжена съпротива срещу българското администриране⁶⁷³, програмните задачи на кабинета се поставят ясно и се пристъпва към изпълнението им.

През септември 1913 г., веднага след сключването на мирния договор с Високата порта, на коронен съвет, председателстван от царя, министър-председателят представя икономическата програма на кабинета. Още на заседанието министърът на железниците е натоварен „незабавно да предприеме предварителни проучвания“ за нови жп линии, които да свържат българската територия с морето; също така да се подготви изграждане на железопътен мост на Дунав⁶⁷⁴. На 19 октомври български армейски корпус влиза в Беломорска Тракия и започва установяването на българската администрация⁶⁷⁵.

Планирано е построяването на 175 км железопътна линия от спирка Хаскьой/Михайлово на ориенталската железница през Хасково и Родопите до Порто Лагос⁶⁷⁶; линията ще се строи паралелно и независимо от действащата отсечка от Източните железници Одрин–Дедеагач, „за да бъде българското стопанство независимо“; пристъпва се към изграждане в Порто Лагос и Дедеагач на съвременни търговски пристанища, които, свързани с единната железопътна мрежа на страната, в търговско-политическо, а и във военностратегическо отношение ще установят България на Егейско и Средиземно

⁶⁷¹ *Documents diplomatiques français, 1ère série, 1873–1900* (по-нататък *DDF*), IX, 306, бележки на френското Външно министерство, Париж, 16 февруари 1914 г.

⁶⁷² ГДД, т. I (1913–1915 г.), док. 40, германският посланик в Константинопол барон Ханс фон Вангенхайм до Бетман-Холвег в Берлин, Терапия, 17 септември 1913 г.; док. 41, Белов-Залески, София, до Външното министерство, Берлин, 22 септември 1913 г.

⁶⁷³ Пак там, още док. 37, германското посолство, Виена, до Бетман-Холвег, Берлин, 23 август 1913 г.

⁶⁷⁴ Пак там, док. 48, Михаелес, София, до Бетман-Холвег, Берлин, 10 октомври 1913 г.; док. № 49, специална пратка на Михаелес, София, до Бетман-Холвег, Берлин, 14 октомври 1913 г.

⁶⁷⁵ Пак там, док. 49, док. 54, германският консул в Солун до Външното министерство, Берлин, 21 октомври 1913 г.

⁶⁷⁶ Пак там, док. 63, секретна папка с доклад на Михаелес, София, до Бетман-Холвег, Берлин, 29 ноември 1913 г.

море; през мост на Дунава пък⁶⁷⁷, и то в района на Видин, се трасира стратегически важна за България вертикална търговска комуникация Север–Юг/ Средна Европа–Средиземно море, пресичаща магистралния железен път Запад–Ориента⁶⁷⁸.

Заложили на тези проекти при напрежение в държавните финанси, за Радославов и министрите му естествено приоритет стават отношенията с европейските кредиторки. Нужни са твърде много пари и първите външнополитически действия се насочват към започване на преговори за пореден голям заем. Още повече че заедно с инфраструктурните проекти правителствената програма постановява и масирано въоръжаване на войската: закупуване на грамадно количество бойни материали – стотици, близо хиляда последни модели полски, планински и обсадни/стенобойни оръдия и гаубици, крайбрежни оръдия и гаубици, полски оръдия за конна артилерия, голям брой картечници, 4 220 000 пушки и карабини, над 550 000 снаряди – всичко това по предварителни изчисления на стойност от порядъка на 250 млн. лв.⁶⁷⁹

Лично министър-председателят без бавене установява контакти с пълномощните министри на страните заемодавци, увещавайки ги по дипломатически път да подкрепят сключването на голям български заем.

Усърдие на виенските банки. Заемът 30 милиона, 1913 г.

Извън паричните средства за погасяването на разходите за Балканските войни и заемните трансфери за икономическата правителствена програма се изискват 250–300 млн. лв. – пледира министър-председателят пред дипломати и банкери⁶⁸⁰. Чрез „саниране“ на държавните финанси с един такъв заем ще се постигнат насърчаване и реална подкрепа на правителствената програма, чието следствие – икономическият растеж, особено на Беломорска Тракия, ще гарантира обслужването на външния дълг⁶⁸¹. По сходен начин действат във връзка със заема и външният и финансовият министър – Никола Геннадиев и Димитър Тончев.

Банкови агенти, пребиваващи в София, заявяват готовност да доставят дори 500 милиона. След 25 години външно финансиране България е спечелила реноме на изряден платец, носи име на страна, която добре потребява дълговите инвестиции и дисциплинирано управлява държавните си финанси под непосредствен надзор на делегат на носителите на облигации от външните български държавни заеми.

⁶⁷⁷ Пак там, док. 49; вж. още Български търговски вестник, бр. 1, 1/14 януари 1914 г., бр. 18, 18/31 януари 1914 г., бр. 25, 25 февруари/10 март 1914 г.

⁶⁷⁸ В този пункт правителствената програма на В. Радославов надхвърля някогашната, от преди повече от тридесет години, идея на основателя и директор на Париба Хенри Бамберг за изграждане на „северно направление“ на Източните железници през Дунав.

⁶⁷⁹ ГДД, т. I, док. 58, военен доклад № 86 на Фон Масов, София, до Външното министерство, Берлин, 29 ноември 1913 г. Германският военен аташе се добира до плана и го препраща в Берлин; вж. също *Friedrich, W.-U.*, цит. съч., с. 15.

⁶⁸⁰ ГДД, т. I, док. 48, доклад на Михаелес, София, до Бетман-Холвег, Берлин, 10 октомври 1913 г.

⁶⁸¹ Стенографски дневници на XVI ОНС, правителствена декларация на министър-председателя В. Радославов; I из. сесия, 30.XII.1913/12.I.1914 г.; ИИНА, кол. 06, оп. 63, а.е. 198, доклад на Михаелес, София до зам.-държавния секретар на Външното министерство д-р Алфред Цимерман, Берлин, 23 февруари 1914 г., а.е. 210, доклад на Михаелес, София, до Цимерман, Берлин, 24 март 1914 г.

През септември – октомври 1913 г. белгийска банкова група, интересуваща се от проекта за жп линията Хаскьой–Порто Лагос, предлага да даде веднага 20 млн. фр. аванс срещу голям заем, ако българското правителство ѝ предостави концесия за въпросната линия. Групата заявява готовност да даде заем „дори до 500 000 фр. повече от възможни други конкуренти“⁶⁸². Министър-председателят и Димитър Тончев проучват офертата, но без ангажимент. Целесъобразно е българската карта да се разиграе в конкуренция между евентуалните кредитори.

Като кредитор се заявява лондонската Сити банк. Но за софийския кабинет пласирането на български заем на лондонската борса изглежда „почти невъзможно“. Министър Тончев е наясно, че през февруари 1913 г. неговият предшественик министър Теодор Теодоров е получил отрицателен отговор, изцяло „политически“ подплатен, от британския пълномощен министър в София сър Хенри Бакс-Айрънсайд. Тогава Теодор Теодоров е молил британския дипломат за подкрепа пред Форин офис за застъпничество пред лондонските финансови среди за отпускане на 100-милионен заем за България⁶⁸³. Разпространяват се слухове за предложен американски заем в размер на 250–300 млн. лв.

Министрите Геннадиев и Тончев установяват контакт с Дойче банк. Банката, при все че се показва „склонна“, не се заема с евентуална финансова операция⁶⁸⁴. Тя продължава да е силно ангажирана с малоазиатските инфраструктурни мероприятия. През ноември във въпроса за българския заем се включва и конкуриращата се с Дойче банк втора берлинска *banque d'affaires* – Дирекцион дер дисконтогезелшафт. Захващат се „предпазливи“ преговори за голям заем, обвързан с проекта за железопътна линия Хаскьой–Порто Лагос и пристанищата Порто Лагос и Дедеагач⁶⁸⁵.

В противовес на всичко това главната кредиторка Париба, с над 660 млн. номинални заемни и авансови суми в България, макар и да носи bankerското задължение да подкрепя правителството поне в текущото обслужване на дълга, отбягва да се намеси в преговори за нов заем. Министрите Геннадиев и Тончев посещават Париж, но кредит не се договаря. Могъщата френска банка е под политически натиск на френското Външно министерство, френския президент и руската дипломатия.

⁶⁸² ГДД, т. I, док. 56, специална пратка с доклад на Михаелес, София, до Бетман-Холвег, Берлин, 26 октомври 1913 г.

⁶⁸³ АМАЕ, VII, 48, френският финансов министър Дюмон, Париж, до Ст. Пишон, Париж, 11 ноември 1913 г., 104–105, френският посланик в Лондон Жул Камбон до Пишон, Париж, 27 ноември 1913 г. (цит. по: Friedrich, W.-U., цит. съч., с. 25, 129).

⁶⁸⁴ Friedrich, W.-U., цит. съч., с. 26.

⁶⁸⁵ ГДД, т. I, док. 63, секретна папка с поверителен доклад № 190 на Михаелес, София, до Бетман-Холвег, Берлин, 29.11.1913 г.; ИИНА, кол. 06, оп. 63, а.е.198, доклад на Мелхиор, директор на банка „М. М. Варбург и Ко“, Хамбург, до Цимерман, Берлин, 23 февруари 1914 г.

От пасивното поведение на Париба бърза да се възползва Виена. Макар самото австроунгарско правителство да се нуждае от външно финансиране, през август то заедно с виенските банкери подсказва на София готовност да възобнови инициативите, подети през май същата година. На 23 август министър-председателят чрез министър Димитър Тончев моли пълномощния министър Адам Тарновски да предаде на своето Външно министерство, че България се интересува от възможностите на Виена за „незабавен“ краткосрочен заем (*Sofortkredit*) в размер на 30 млн. фр. Граф Тарновски предава молбата на външния министър граф Леополд Берхтолд, настоятелно препоръчвайки да се направи възможното, за да бъде изпълнено българското желание⁶⁸⁶. Външният министър се съгласява. Виенските банки, към които се обръща, също се оказват достатъчно заинтересовани от сделката, макар и да „изпитват колебания поради тежкото държавно-финансово положение“ на Дунавската монархия. Доколкото обаче Външното министерство моли за такъв кредит, те, респективно групата на виенската „голяма“ Винер банкферайн, заявяват, че ще се постараят да осъществят финансовата сделка, стига двамата финансови министри (на Австрия и на Унгария) да дадат разрешение, но при условие като компенсация за сключване на заема България да „направи индустриални поръчки“ в дуалистичната империя⁶⁸⁷. Малко след това групата на Винер банкферайн се заема делово със сделката на базата на предявеното искане за компенсация. Моментът е подходящ българският пазар да се зареди с възможно по-големи количества австрийска военна продукция пушки, боеприпаси и прочее военна материална част. Набелязва се заемна сума до 30 млн. с лихва (прекомерна!) от 10.5%⁶⁸⁸.

Кабинетът Радославов решително отхвърля офертата.

След месеци напрегнати обсъждания⁶⁸⁹ през есента на 1913 г. все пак се съставя заемен меморандум в компромисна форма: сумата се фиксира на 30 млн. фр. срещу държавни съкровищни бонове с 6.5% лихва в шестмесечен срок, без вписване на условие за „индустриални поръчки“; няма да се изисква парламентарно одобрение на сделката; падеж на погашение 12 май 1914 г. с възможност да се продължи още 6 месеца⁶⁹⁰. В края на октомври 1913 г. заемният договор е подписан от българския финансов министър Димитър Тончев и от австроунгарския външен министър граф Берхтолд. Преди полагането на подписите министър-председателят д-р В. Радославов представя на Винер банкферайн и австроунгарското правителство отделна писмена гаранция: през следващите две години България ще направи „индустриални поръчки“ за 15 млн. лв. в Австрия⁶⁹¹.

⁶⁸⁶ *HHStA, Adm. R, F. 23, K. 46*, шифр. телеграма на Тарновски, София, до Берхтолд, Виена, 23 август 1913 г.

⁶⁸⁷ Пак там, недатиран бележки върху документ № 76 от август 1913 г.; Билински до Берхтолд, Виена, 5 септември 1913 г.; Телески, Будапеща, до Берхтолд, Виена, 4 септември 1913 г.

⁶⁸⁸ Дипломатически документи за намесата на България в Европейската война. Т. I (1913–1915). С., 1920 (по-нататък ДД), док. 104, шифр. телеграма на Тончев, София, до Ив. Салабашев, Виена, 4/17 септември 1913 г.

⁶⁸⁹ Пак там, док. 107, Салабашев, Виена, до външния министър (за Тончев), София, 6/19 септември 1913 г.; *HHStA, Adm. R, F. 23, K. 46*, шиф. тел. Мачио, Виена, до Тарновски, София, 26 септември 1913 г.; доклад-анализ на Мачио, Виена, до Тарновски, София, 26 септември 1913 г.

⁶⁹⁰ ГДД, т. I, док. 56; БНБ, Сб., т. II, с. 471.

⁶⁹¹ *HHStA, Adm. R, F. 23, K. 46*, писмено уверение-гаранция на Радославов, София, до началника на съответния отдел във Външното министерство, бившия дипломатически представител в София барон Митаг, Виена, 1/14 септември 1913 г.; ГДД, т. I, док. 56, Михаелес, София, до Бетман-Холвег, Берлин, 26 октомври 1913 г.

Заемът е успех за кабинета Радославов. Тече последното тримесечие на годината, кредиторът за търсения голям заем все още не е намерен, а на дневен ред, след прекратяване през септември на мораториума, излиза голямото погашение по външния дълг: 1 350 000 лв. вноски в Дет публичен отоман за изплащане на турския външен дълг плюс 36.2 млн. лв. анюитети по заемите⁶⁹². Съответно предвиждането на държавното съкровище е бюджетен дефицит към 25 млн. лв.⁶⁹³, при което, сключен в последния миг, виенският заем осигурява почти изцяло заемния трансфер и не позволява дефицит на редовния държавен бюджет за 1913 година.

Разбира се, това обстоятелство не се оказва резултат единствено на външния кредит от 30 млн. лв. След близо седем месеца война през 1913 г. България завършва годината без финансова криза, с положително приходно бюджетно салдо благодарение на бързото преодоляване на нанесените от войната разстройства в националните производителни сили. До края на 1913 г., може да се каже, икономиката се нормализира. Само с около 30 млн. лв. по-малко през тази 1913 г. се оказват редовните държавни приходи в сравнение с върховата в икономическия подем на страната 1911 година⁶⁹⁴. Направените военни разходи минават като „извънредни държавни разходи“ и тяхното изплащане е разчетено на авоарите на държавата по външните ѝ текущи сметки при банките кредитори, също на заемите и авансите от БНБ.

Добре приложеният в случая механизъм по обслужването на дълга обаче съвсем не отменя нуждата от голям външен заем.

Заем в Париж?

Успоредно с преговорите и реализирането на заема от Винер банкфайрлайн кабинетът на Васил Радославов не престава да залага на търсенето на голям заем при главната си кредиторка Париба. Обаче там разговорите са много трудни. Усилията на бившия финансов министър дори при настоящата дипломатическа подкрепа от Петербург са били безрезултатни до края на мандата на кабинета Данев, а сега, след юли 1913 г., отношението на Русия към Радославовия кабинет е крайно негативно. Руската дипломация не разчита повече на България за евентуално възобновяване на Балканския съюз. Петербург всякак поощрява и съдейства на Сърбия и Гърция, те също водят преговори за големи заеми с Париба и безогледно пречат на българските преговори⁶⁹⁵.

В средата на август 1913 г. Димитър Тончев обрисова пред помощник-делегата на френските портъори Де Клозиер нуждата от масирано външно кредитиране и отправя молба за бърз аванс от 15 млн. фр. за погасяване на най-не-

⁶⁹² СГ, V–XIV, 1922, с. 32–33.

⁶⁹³ БНБ, Сб., т. II, с. 471.

⁶⁹⁴ СГ, IV, 1912, с. 351 и V–XIV, 1922, с. 13; БНБ, Сб., т. II, с. 472, 473; *Тодорова, Цв.* Проблеми на индустриализацията на България..., с. 248–272, с.а. Индустриализация на столичното стопанство 1900–1918. Динамика почти две десетилетия. – Исторически преглед, 1999, кн. 3–4, с. 38–49. С учудване чужди дипломати и банкери, пребиваващи в София, отбелязват това състояние на нещата: ГДД, т. I, док. 46, 84, 103.

⁶⁹⁵ *Friedrich, W.-U.*, цит. съч., с. 20–34 и сл.

отложните държавни задължения. Министърът информира помощник-делегата, че веднага след получаването на такъв аванс възнамерява и се подготвя да замине за Париж, за да преговаря за сключване на заем в размер на 500–600 млн. франка.

Изслушал го, банкерът Фернан де Клозиер му отвърща, че това, което в случая той може да си представи, е решително смаляване на сумата на един евентуален заем до 250, най-много 300 млн. фр., и съветва българския финансов министър да се придържа към такова равнище. Наред с това, като се аргументира с „извънредните“ обстоятелства на напрегнатото финансово положение на международния пазар като следствие от войната, а също така и с напрежението в политическите отношения на балканските държави, което таи „рискове“ за всеки кредитор, Де Клозиер изтъква, че условията на евентуалния заем непременно биха били „твърде сурови“ – биха се искали „сериозни гаранции“. Под това трябва да се разбират претенции за залагане на държавни притежания и някои източници на доходи от данъци и мита⁶⁹⁶.

Помощник-делегатът проявява разбиране на нуждите на българските финанси и запознава с подробен доклад шефа си Тюретини за проведения разговор с Д. Тончев, заедно с което моли генералния директор да предостави на софийското правителство поискания аванс от 15 млн.⁶⁹⁷ В Париж обаче отказват какъвто и да било заем – дори за 15 млн. аванс няма съгласие. Албер Тюретини връща отговор до София с един от трафаретните, повтарян пред българите аргумент: докато между България и Турция все още не е сключен мирен договор (това става впрочем наскоро), изключено е да се направи нов български заем от Парижа. Външният министър Стефан Пишон живо одобрява поведението на Тюретини и уведомява за това пълномощния министър Алфред Панафийо⁶⁹⁸.

Но не само Де Клозиер ходатайства за аванса. Същото прави и Панафийо. Още в деня, когато Тюретини изпраща отговора до легацията в София, пълномощният министър, уведомен от помощник-делегата и без да изчака съобщението на Стефан Пишон, пише на своя външен министър, че според него „негативната реакция на *Paribas* стои в противоречие с официалната политика на Франция към България“. Отказ на българското искане за кредит би бил „последен удар върху интересите на Франция в тази страна“⁶⁹⁹. Становищата и на двамата от София обаче не се споделят. В Париж и министри, и банкери поддържат идентична позиция: България да не бъде подкрепена финансово⁷⁰⁰. Панафийо и Де Клозиер не успяват да създадат дори по-благоприятна обстановка за подготвени вече посещения на българските министри – външния и финансовия – в Париж.

В началото на ноември първо министърът Никола Генадиев заминава за Франция. Пред своя колега Стефан Пишон, а веднага след това и пред руския

⁶⁹⁶ *AMAE, FEB VII 30/1–30/5*, доклад на Де Клозиер, София, до Тюретини, Париж, 20 август 1913 г. (цит. по: *Friedrich, W.-U.*, цит. съч., с. 29, 328).

⁶⁹⁷ Пак там.

⁶⁹⁸ Пак там, VII 34, Пишон, Париж, до Панафийо, София, 29 август 1913 г.

⁶⁹⁹ Пак там, VII 33, шифр. телеграма на Панафийо, София, до Пишон, Париж, 29 август 1913 г.

⁷⁰⁰ *Friedrich, W.-U.*, цит. съч., с. 23.

посланик Александър Изволски, от чиято съпротива особено се страхува, министър Генадиев се опитва да разсее „недоверието“ към външнополитическия курс на своята страна. Той „проникновено“ уверява, че българското правителство няма никакви намерения да се съюзява с Австро-Унгария или с Турция. В София знаят, че Проливите в бъдеще трябва да бъдат руска зона на влияние. Също така България силно желае споразумение със Сърбия въпреки нейната противобългарска политика в Македония, утежняваща разбирателството. И като връх – българският външен министър си позволява да наблегне на „българското желание“ и възможност да се постигне споразумение със самата Русия. Разбира се, Ал. Изволски прозира маньовъра: за руския посланик е ясно, че българският външен министър просто се мъчи да го предразположи, за да подготви почва за сключване на заема⁷⁰¹. Наистина, тъкмо за това Генадиев е молил по време на визитата си Ст. Пишон, след това и директора на Политическия отдел в Ке д'Орсе, неотдавнашния френски дипломатически представител в София Морис Палеолог⁷⁰². Никола Генадиев не успява да убеди никого с аргументите си.

Още преди той да отпътува за България, в Париж пристига Д. Тончев, съпроводен от директора на Дирекция държавни дългове д-р Трайчо Стоянов. Ясно е, че за правителството в София в момента паричният въпрос е приоритетният. Те бързат към централата на Париба. По „технически“ причини обаче не може да се състои среща с генералния директор и високопоставените български клиенти се виждат принудени да оставят в писмена форма за Албер Тюретини „клетвена“ декларация: „... извънредните обстоятелства на финансовия пазар затрудняват сключването на аванс и нов заем за България, но в момента, след като българското правителство само поиска и мораториумът е прекратен, България не е в състояние да погаси излизащите вече в падеж външни заемни анюитети, тя разчита на подкрепата на Париба.“⁷⁰³ Големият banker не обръща никакво внимание на декларацията.

Министър Тончев е приет от френския финансов министър Шарл Дюмон, който откровено на свой ред му казва, че поведението на България изглежда „съмнително“ за Франция. Затова и самият френски президент Реймон Поанкаре е обърнал вниманието на министър Генадиев, по време на аудиенцията при него, че българските външнополитически постъпки се наблюдават „със загриженост“ от Френската република⁷⁰⁴.

Всъщност неадекватно на тона на разговора си с българския министър френският финансист Дюмон, оказва се, има по-различно становище по въпроса за българския заем от това на президента и Външното министерство. Той, като не се ръководи и не се съобразява с „политически“ съображения, малко след заминаването на българите уведомява Пишон, че не стои далеч от мисълта, че

⁷⁰¹ *Der diplomatische Schriftwechsel Iswolskis 1911–1914. Aus den Geheimakten der Russischen Staatsarchive. Hrsg. Von Friedrich Stieve* (по-нататък *Stieve*), 4 Bde, Berlin, 1924, док. 1115, 1116; ДД, т. 1, док. 134, Генадиев, Париж, до Външното министерство, София, 23 октомври/5 ноември 1913 г.

⁷⁰² ДД, т. 1, док. 134.

⁷⁰³ Пак там, док. 136; *AMAE, FEB VII 96*, клетвена декларация на Д. Тончев и Т. Стоянов, 7 ноември 1913 г. (цит. по: *Friedrich, W.-U.*, цит. съч., с. 24, 328).

⁷⁰⁴ ДД, т. 1, док. 131, 133, Генадиев, Париж, до Външното министерство, София, 23 октомври/5 ноември 1913 г., док. 136, Тончев, Париж, до Външното министерство, София, 25 октомври/7 ноември 1913 г.

би било добре да се направи заем или поне да се предостави поисканият краткосрочен аванс от българското правителство⁷⁰⁵. Като постановка било на една или друга финансова операция – в дадения случай и занаяпред – Дюмон смята, че „сделката трябва да се извършва и да се осъществява изцяло в полза на собствения – и на двете страни – експорт“⁷⁰⁶.

Спираме вниманието си върху много важен момент. Финансовият министър Дюмон развива идея⁷⁰⁷ за нова методология във френската заемна система. В структурата и механиката на задграничната финансираща дейност на банковия капитал вместо действащата система на гаранциите със залаганията на държавни притежания и приходи от данъци, мита, такси, монополи и пр., свръхнадзор и събиране на приходите от делегат на носителите на титри, вместо задължителни по заемните договори закупувания на продукцията в страната на кредитора/заемодавец Дюмон пледира за *преминаване към пряко свързване на кредитната с външнотърговската дейност на двете страни в сферата на свободна конкуренция*. Вместо въпросните залози и задължителните стокови покупки гаранция би бил експортът в двустранния стокообмен между кредитиращия банков капитал и заемополучателя. С взаимно договорен размер на процент от приходите на страната дебитор във външната ѝ търговия със страната на кредитиращите я банки длъжникът държава съответно изплаща заетите кредити. При това положение естествено ще се поражда стимул за колкото е възможно по-голямо разширяване на двустранния търговски обмен. А това естествено се явява обект на двустранен интерес и фактор на икономическия растеж.

Наистина, очертава се важен момент в схващането за структурирането на френската заемна система. В конкретния български случай се ражда идея за целесъобразна техника на банкиране при външния държавен дълг. След края на Европейската война тази техника постепенно се налага като общоприета практика в междудържавните финансови отношения.

В момента положителното за български заем становище от страна на Шарл Дюмон не променя официалната френска позиция. Недоверието на Ке д'Орсе към външната политика на България – опасенията за присъединяване на България към очерталия се блок на Централните сили – безусловно дефинира отказ от каквото и да е кредитиране. Политическите съображения в случая са по-силни от икономическите. От решаващо значение за отказа, разбира се, е и отношението на руската дипломатия. Руският външен министър Сергей Сазонов нарежда на посланика Изволски да съобщи в Париж твърдото руско становище: „склучване на български заем е нежелателно, докато Геннадиев и Радославов са на руля“⁷⁰⁸. А френският президент и правителството естествено не смятат да не съблюдават гледната точка на главния си съюзник.

⁷⁰⁵ AMAE, FEB, VII 98, Дюмон до Пишон, Париж, 11 ноември 1913 г. (цит. по: Friedrich, W.-U., цит. съч., с. 25, 329).

⁷⁰⁶ Пак там.

⁷⁰⁷ Виж по въпроса Moulton, H. G. and L. Pasvolsky, *War Debts and World Prosperity*, New York, 1932, с. 18, 19.

⁷⁰⁸ HHSIA, Adm. R., F 23, K. 47, Вилхелм Ритер фон Адлер, директор на Винер банкферайн, Париж, до началник-отдел в австроунгарското Външно министерство Викинбург, Виена, 29 октомври 1913 г.; Stieve, док. 1131.

Под руския натиск усилията на Геннадиев-Тончев-Стоянов остават безплодни⁷⁰⁹.

Германските кредитори в настъпление

Дали във възможно най-близък срок, преди лятната ваканция на банките в Европа, ще бъде договорен нужният голям външен държавен заем? Това е въпросът, който владее вниманието и предопределя главните външнополитически постъпки на Радославовото правителство от началото на 1914 г. След сравнително бързото справяне с военновременното разстройство през 1913 г. по-нататъшното, и то възходящо стопанско развитие на страната изисква наложително нормализиране на държавните финанси. А според както през изтеклите три десетилетия се формира финансовото управление на държавата, от решаващо значение за това е привеждане в нормално функциониране на механизма на външния дълг: поддържане в ред на обслужването му, разплащане на консумираните през войната и планираните значителни военни доставки, осигуряване на големите парични средства за строителството с трайни концесионни и научнотехнически инвестиции по поредната голяма правителствена програма.

През ранната пролет на 1914 г. управляващата либерална коалиция след победата в изборите на 8 март затвърждава властта си. Вследствие на това условията за външното финансиране стават по-благоприятни. Отчитайки постигнатия стабилитет на правителството, „големите“ банки, а и по-малки европейски банкови учреждения, ориентирани се към външна кредитна дейност, по-активно отколкото през 1913 г. се насочват към София с конкурентни заемни оферти. Предвид външнополитическия курс към сближаване с Централните сили, подет от кабинета, несъмнен интерес представляват постъпките, предприети през ноември 1913 г. от берлинската Дирекцион дер дисконтогезелшафт пред финансовия министър Димитър Тончев.

Представявана от д-р Ото Щанге, директора на Кредитната банка в София, която от 1905 г. е филиал на Дирекцион дер дисконтогезелшафт (още и на Блайхрьодер), берлинската *banque d'affaires* предлага на министър Тончев да предостави заем на българското правителство за построяване на трансродопската железопътна линия от Хаскьой до Порто Лагос и пристанището на беломорския град при алтернативи: или да се възложи на банката концесия за построяването и експлоатацията на линията и пристанището, или банката да учреди компания/консорциум, която да поеме строежа на обектите. Българското правителство получава нужния заем за изпълнението и линията остава да служи за гаранция⁷¹⁰.

⁷⁰⁹ ДД, т. 1, док. 136; ГДД, т. 1, док. 106. По-късно, при разследване управлението на кабинета Радославов, бившият финансов министър Дим. Тончев си приписва все пак „успех“ на мисията в Париж, ноември 1913 г. Той изтъква, че с „клетвената“ декларация пред Париба постига важна отстъпка на кредиторката да „отсрочи“ изплащането на 75-те млн. аванси 1912/1913 г., с което се облекчава обслужването на външния държавен дълг в края на 1913 г. Вещност обаче по договор тези суми е следвало да се погасяват не по срочни падежи, а с произвеждането на заем 1912 г., но същият така си и остава неемитиран.

⁷¹⁰ ГДД, т. 1, док. 63, секретна папка с поверителен доклад на Михаелес до Бетман-Холвег, 29 ноември 1913 г.

Кабинетът на Радославов приема по принцип да преговаря по предложението и без да се произнася по формата на заема, изказва желание за разширяване на сделката със строеж още и на източнобългарска трансбалканска железница от Шумен до Карнобат, също в Западна България на жп отсечка от Радомир до Горна Джумая. Д-р Георг фон Михаелес (от октомври 1913 г. новият германски пълномощен министър в София) в поверителен доклад до райхсканцлера информира, че след като е направила съответните изчисления на строителните разходи, Дирекцията на Дисконтогезелшафт вижда финансовата операция в размер на 150 млн. фр., от които 100 млн. фр. за строителните разходи и подвижния материал за железопътните линии; във фирмата „Фридрих Круп“ и в Дисконтогезелшафт се намират български съкровищни бонове за около 30 700 000 лв., те ще се поемат в заема; българското правителство получава пряко за неограничено разпореждане 20 000 000 фр., тоест общо заем от 150 млн.; освен цифровите съотношения смята се за целесъобразно като допълнителна „мярка за сигурност“ за гарантиране на заема включване на германски делегат, наред с френския, в службата за финансовия контрол по външния дълг.

Д-р Михаелес преценява очертаващата се трансакция като „много необходима“ за германските интереси в България: „Като се абстрахираме от това, че тя би представлявала добра сделка, тя би разбила претенциите на френските висши финансови среди за надмощие на Балканите“, пише пълномощният министър⁷¹¹. Той изтъква, че наскоро берлинската банка, като е напуснала синдиката с Париба, е успяла да измести парижката „голяма“ и самостоятелно сключва заем за 250 млн. фр. с румънското правителство. „Ако и в България Дисконтогезелшафт би действала самостоятелно при един по-значителен договор за заем, то в резултат от конкуренцията парижките финансови кръгове трудно биха били в състояние и занапред да обвързват балканските правителства с това – срещу отпускане на пари да се запазва определен процент от заема за доставки от Франция, с което толкова често чувствително се е пречело на германската търговия...“⁷¹²

За д-р Михаелес, както е и в действителност, предлаганият заем от Дисконтогезелшафт преследва германски инвестиции за трайни икономически производствени цели в България. За българското правителство пък заемът е нужен колкото за изпълнение на стопанската програма, толкова и като чисто финансова операция за стабилизиране на държавните финанси, респективно механизма на външния дълг.

След мартенските парламентарни избори от 1914 г. преговорите не само се активизират, но се задълбочават по характера на условията на евентуалния заемен договор. И позициите ясно се открояват. Още на 23 февруари Георг фон Михаелес е взел инициативата и е запознал с българското искане за заем хамбургската банкова къща, желан участник в консорциумите на германските, а и на френските *banques d'affaires*, с влияние и на Лондонското сити – „М. М. Варбург и Ко“⁷¹³. По кореспондентски път на 7 март Варбургови влизат във връзка

⁷¹¹ Пак там.

⁷¹² Пак там.

⁷¹³ Пак там, док. 82, специална пратка на Михаелес до Бетман-Холвег, 23 март 1914 г.

с финансовия министър и на 22 март банкерът д-р Карл Мелхиор пристига в София като делегиран адвокат на банка Варбург. Придружен от д-р Михаелес, той посещава Димитър Тончев, с когото води дълъг разговор. След това в продължение на четири дни той води обстоятелни разговори с пребиваващия по същото време в София директор на Дисконтогезелшафт д-р Густав Шлипер и с директора на филиала ѝ – Кредитната банка в София, д-р Щанге, както и с Фон Шевен, представителя в българската столица на фирма „Фр. Круп“.

С българската страна, освен с финансовия министър, д-р Мелхиор обсъжда въпроса за заема с министър-председателя д-р Васил Радославов, с директора на Дирекция държавни дългове д-р Трайчо Стоянов и с началника на личния кабинет на царя Страшимир Добрович. Изяснява се, че българите държат на по-голяма сума, а Мелхиор е на мнение за доставка на парични средства на България в „по-умерен размер“, и то при положение че част от сумата намери приложение в производствени инвестиции. Банка „М. М. Варбург и Ко“ се наема за българския заем да пласира 100 млн. фр. на германския паричен пазар и се надява на още толкова в Лондон, Виена, Холандия, Белгия, Швейцария⁷¹⁴.

Наред с проучвателната работа и началните преговори с Карл Мелхиор в София финансовият министър Димитър Тончев в няколко визити настойчиво моли д-р Михаелес да направи всичко възможно за реализирането на българския заем в Германия. Тончев напълно определено обяснява, че българското правителство се нуждае от голям заем не само за стопански цели, но особено от текущи пари „за финансово консолидиране на държавата“. И ако България не получи от Германия такъв заем, „тя ще бъде принудена в крайна сметка, противно на сегашните и най-общите си намерения, да отиде на парижкия пазар“⁷¹⁵. Ето, току-що, доверява той на Михаелес, той е получил от англо-френски синдикат предложение за 300 млн. заем без политически гаранции. Англо-германският тютюнев тръст, свързан с гръцката тютюнева търговия, предлага 500-милионен заем⁷¹⁶. Но финансовият министър държи „по политически причини“ да сключи договор с Германия и затова му е нужна бърза информация дали ще има такъв. „Защото в противен случай той не може да отхвърли предложенията.“⁷¹⁷

На свой ред пълномощният министър Фон Михаелес продължава настоятелно да убеждава райхсканцлера колко важна е България за интересите на Германия и че тя трябва да бъде подкрепена финансово от германската страна. На 23 март в доклад със специална пратка до райхсканцлера той отново надълго пише за България в рамките на германските интереси в Близкия изток, за това, колко важен фактор може да стане българската армия и каква „огромна“ роля

⁷¹⁴ Пак там, док. 84, „Отчет за моето пребиваване в София от 22 до 26 март 1914 г.“, доклад на директора на „М. М. Варбург и Ко“ д-р Карл Мелхиор, 31 март 1914 г., съхранен във фонда на германското Външно министерство (*Bonn, PAAA, Bulgarien* 7, Bd. 30); още ИИНА, кол. 06, оп. 63, а.е. 210, л. 615–617, писмо на д-р Мелхиор до Цимерман, 24 март 1914 г.

⁷¹⁵ ГДД, т. I, док. 84.

⁷¹⁶ Пак там, док. 94, доклад на Михаелес, София, до Бетман-Холвег, Берлин, 13 април 1914 г.

⁷¹⁷ Пак там, док. 88, шифр. телеграма на Михаелес, София, до Външното министерство, Берлин, 3 април 1914 г.; за англо-германското предложение още ИИНА, кол. 06, оп. 63, а.е. 222, л. 658.

играе България като „продоволствена област“. „След като връзката ни с морето може лесно да бъде прекъсната, то ние бихме умрели от глад, ако зърнени храни не биха могли да достигнат до нас по суша. Ние имаме най-големия интерес България да не влиза в редиците на нашите евентуални противници...“ Германия трябва да достави заем на България⁷¹⁸.

В полето на доклада на Фон Михаелес райхсканцлерът граф Бетман-Холвег написва „да“. Имперското Външно министерство обаче все още не е готово да се произнесе. А пък и пруският министър на търговията Райнхолд фон Зюдов, без чието разрешение не може да се пласира който и да е заем на берлинската борса, твърдо възразява срещу български заем в Германия.

Като „неуреден“ за Външното министерство в Берлин на дневен ред се извежда въпросът за заемните гаранции. Наистина, в протеклите делови разговори и формални преговори условията за гаранциите не са обсъждани специално и в подробности. По принцип обаче се очертава познатата от досегашните отношения постановка за гарантиране на заема с железопътните линии и беломорското пристанище, които „ще се строят с парите от заема“. Поставен е дори въпрос за допълнителна „мярка за сигурност“ – германско участие в Службата за финансов контрол. Наред с това правителството на Райха решава сега, особено след излиза на България на Егейско море по силата на Букурещкия мирен договор, да изиска от българското правителство и още едно твърде важно предимство: тютюнева концесия. На дневен ред отново излиза старият, щекотлив за българските заимодавци и още повече за българските правителства въпрос за въвеждане и предоставяне като гаранция на кредиторите монопола върху износа на суров тютюн от България.

На 3 април със строго поверителен доклад държавният секретар на Имперската хазна д-р Карл Хелферих предоставя на държавния секретар на външните работи д-р Готлиб фон Ягов спешно да обсъди и да оформи правителствено становище за включване в заемната гаранция на монопола върху износа на суровия български тютюн. Хелферих лично смята, че „закупуването и продажбата на българския суров тютюн ще трябва да се предостави на консорциум, който ще покрива от печалбата си произтичащите от заема задължения“. Освен това чрез монопола имперският финансов министър вижда германската цигарена индустрия осигурена със суровини⁷¹⁹. Становището е положително. За Фон Ягов остава да помоли Дисконтогезелшафт да удовлетвори „желанието“ на германското правителство. На свой ред на 6 април заместникът на Фон Ягов, държавният подсекретар на Външното министерство д-р Алфред Цимерман инструктира Георг фон Михаелес да съобщи на Димитър Тончев, че „германското правителство ще бъде значително облекчено да прояви отзивчивост по въпроса за заема, ако България реши да предаде монопола за покупко-продажбата на суровия тютюн за износ на германски консорциум, който от печалбата да погасява заема“⁷²⁰.

⁷¹⁸ ГДД, т. I, док. 82.

⁷¹⁹ Пак там, док. 89.

⁷²⁰ Пак там, док. 90.

На 7 април в София Георг фон Михаелес предприема дълг и твърде тежък разговор с министър-председателя д-р В. Радославов и с неговия финансов министър. Запознава ги с германското искане за монопола. В отговор обаче научава за възникналия в 1901 г. прецедент по въпроса, завършил с правителствена оставка и решително несъгласие на двамата държавници с германското искане. Двамата добре знаят каква ще бъде обществената реакция в страната и министър-председателят прекратява разговора: „Въпросът за монопола върху тютюна, уведомява той, е обсъждан многократно по различно време и всеки път е изоставян. Днешното правителство също не би могло да го прокара.“⁷²¹ Но щом заемът е безусловно нужен, все пак известно омекотяване се налага и Димитър Тончев, преди да се разделят с Михаелес, добавя: „Българското правителство може да обещае, ако в „някой критичен момент“ се наложи все пак да се пристъпи към монопола, на първо място ще се има предвид германски консорциум.“

В следващ делови разговор на 12 април Димитър Тончев обсъжда с Георг Михаелес размера на заемната сума, като представя решението по въпроса на Министерския съвет: номинална сума 300 млн.; банката или консорциум, с чието посредничество се емитира заемът, получава като „стопанско преимущество“ строежа на жп линията Хаскьой–Порто Лагос и пристанището, както и всички доставки за изпълнението на обектите. В отговор германският пълномощен министър смята, че посочената сума е висока, но нека този и всички въпроси по заемните условия се уговорят с директора на Кредитната банка⁷²².

Пристъпва се към двустранно обсъждане между Димитър Тончев и банковия директор Щанге. Очертават се още параметри и се постига съгласие: при евентуален емисионен курс 82% и около 5.75% лихва България получава от номинална сума 250 млн. фр. – 205 млн.; половината от полученото произведение се пласира в Германия, другата половина в Лондон, Виена, Белгия, Холандия и Швейцария; железопътното и пристанищното строителство на Хаскьой–Порто Лагос се възлага на германски консорциум, а германската индустрия получава всички доставки за строежа, както и всички по-нататъшни поръчки до погасяването на изразходвания капитал; българското правителство се задължава да не допусне Англо-американския тютюнев тръст в износа на суров тютюн от България. Накрая Димитър Тончев се съгласява в гаранцията да се включи още предоставяне на германския консорциум и експлоатацията на въпросните железници и пристанището⁷²³. Уведомен от Щанге за постигнатото, в доклада си за деня Г. Михаелес вписва: „Стопанската изгода е значителна. Да се постигнат по-нататъшни отстъпки или привилегии, считам го за изключено.“ И още: не се ли приеме от Берлин постигнатото, на министър-председателя Радославов не остава нищо друго, освен да си подаде оставката.

⁷²¹ Пак там, док. 94, секретен доклад-дневник за водените преговори по заема в София от Михаелес, София, до Бетман-Холвег, Берлин, 13 април 1914 г.

⁷²² Пак там.

⁷²³ Пак там, док. 94, също док. 101, шифр. телеграма на Михаелес, София, до Външното министерство, Берлин, 15 май 1914 г.; ИИНА, кол. 06, оп. 63, а.е. 24, л. 696–697, шифр. телеграма от Михаелес, София, до Външното министерство, Берлин, 16 април 1914 г.

Банковият директор Щанге заминава за Берлин на 16 април, за да изложи уговореното. За Берлин се готви да отпътува и финансовият министър Тончев.

Междувременно съюза на Австро-Унгария обявява поддръжка на Берлин и желание да участва в българския заем. Впрочем Дунавската монархия още от самото начало проявява голяма заинтересованост. В записка/паметна бележка на австроунгарското посолство в Берлин от края на април е регистрирана инструкция на външния министър граф Берхтолд за държането на посолството по въпроса: виенското общоимператорско Външно министерство не само поддържа, но настоява заема да се отпусне от Германия с оглед на „политическата му значимост“⁷²⁴. Същото се повтаря в поредна записка на Берхтолдова инструкция от 9 май, която напомня за „изключително важните политически интереси“ на Тройния съюз във връзка със заема, независимо от виенското неодобрение към сериозно засягащата австроунгарските интереси позиция на Германия, чрез финансовата сделка да получи за себе си „възможно най-големи стопански изгоди“⁷²⁵. По поръчение от Виена на 15 май съветникът в посолството барон Хаймерле отправя официално съобщение до германското Външно министерство: 1) австроунгарските банки биха искали да бъдат третиранни заедно с германските банки, а не да бъдат евентуално привлечени само за второстепенно участие. Те искат да участват като равноправни членове в подготвяния консорциум; 2) ако българското правителство отдаде монопола върху тютюна, австрийските банки биха желали да участват във финансирането на съответното дружество/консорциум със същия дял капитал, както германските. Респективно, ако това не може да стане, най-малкото да получат съответно представяне в Управителния съвет; 3) щом въпросът се изясни достатъчно, банка Дисконтогезелшафт би могла да покани в Берлин представителите на австрийските банки и евентуално да ги включи в преговорите⁷²⁶. От паметна бележка по въпроса в германското Външно министерство става ясно, че изложените точки са обсъдени съвместно и се подкрепят от директора на Дисконтогезелшафт д-р Артур Саломонсон.

След продължително мълчание на 30 май централата на Дирекцион дер дисконтогезелшафт в лицето на директора си д-р А. Саломонсон с официално писмо⁷²⁷ уведомява държавния подсекретар д-р Цимерман за вида на българския заем, който е готова да сключи. Директорът предварително е представил устно заемния проектодоговор/меморандум на д-р Готлиб фон Ягов. Получено е и съгласието на министър Фон Зюдов за пласиране на берлинския паричен пазар на такъв заем във формат на проспект, както следва:

1) Заемът възлиза на 250 млн. фр. с опция за втори транш на също такъв заем от 250 милиона. За предстоящия за емисия първи 250 млн. заем сумата от 50 000 000 фр. ще се поеме от австроунгарска банкова група и ще се пласира извън германския паричен пазар.

⁷²⁴ ИИНА, кол. 06, оп. 63, а.е. 251, л. 741–744.

⁷²⁵ Пак там, а.е. 252, л. 745; а.е. 275, л. 835–836, инструкция на граф Берхтолд, Виена, до барон Фон Хаймерле, съветник в австроунгарското посолство в Берлин, 29 май 1914 г.

⁷²⁶ ГДД, т. I, док. 102, паметна бележка на германското Външно министерство, 16 май 1914 г.

⁷²⁷ Пак там, док. 105, писмо на Саломонсон до Цимерман, 30 май 1914 г.

Гарантирането на втория заем още не е обсъждано, вероятно е то да се състои в ипотекиране на държавните приходи от митата. За първата част на заема се приема, че се ипотекират бандеролният данък, основният данък (от 40 ст. на кг) върху суровия тютюн и гербовият данък за документи и менителници. Споменатите данъци вече са натоварени с обслужването на заемите от 1902, 1904 и 1907 г., направени са обаче съответни изчисления, че получаваният излишък ще бъде достатъчен за анюитета на новия заем.

2) За заема се ипотекират приходите от тютюневия монопол, който ще бъде създаден, дефинира по-нататък проектът. Българското правителство се задължава да възложи на консорциум на банката кредитор концесия за създаване на тютюнева режия с 50-годишна продължителност на съществуване. Създава се акционерно дружество с изключително право върху покупко-продажбата на суровия тютюн. В дружеството е представена българската държава, така че акционерното дружество е „орган в интереса на българското правителство“, който ще гарантира правилното управление на покупко-продажбата при „по-ефективни условия“. Малка част от капитала на дружеството влиза в емисията на заема, по-голямата се внася на негово разположение. Управлява се от Дисконтогезелшафт.

3) Българското правителство възлага на консорциум/компания, създаден от банката кредитор, строежа на пристанището при Порто Лагос и железницата Хаской–Порто Лагос. Предвижда се след построяването ѝ компанията да поеме и експлоатацията на въпросната железница и да си осигури „трайно участие“ в приходите от нея.

На 7 юни българският финансов министър Димитър Тончев пристига в Берлин. Оказва му се подчертано внимание, включително от страна лично на самия райхсканцлер. Дирекцион дер дисконтогезелшафт открива обсъждането на готовия заемен проспект. В него обаче, както разбира Тончев, като гаранция е включена и отхвърлената в преговорите в София идея за тютюневия монопол и съществено е нарушена уговорената между него и Щанге основа на заема. При това положение той, екстрено съгласувал поведението си със София, заявява, че оттегля съгласието си за проекта. Преговорите се прекъсват, съставеният в централата на Дисконтогезелшафт меморандум е отхвърлен⁷²⁸.

Финансовият министър се завръща в София и същия ден, 12 юни, посещава Георг Михаелес. С голямо внимание двамата обсъждат станалото. Димитър Тончев уведомява пълномощния министър, че преди тръгването си от Берлин е предложил на Дисконтогезелшафт нова база за преговори, но тъй като изтича юни и лятната банкова ваканция започва, целесъобразно би било на българското правителство да се отпусне незабавно малко по-голям аванс, а самият заем да се отложи за началото на следващата година⁷²⁹. Георг фон Михаелес примири-

⁷²⁸ Пак там, док. 106, доклад на Михаелес, София, до Бетман-Холвег, Берлин, 16 юни 1914 г.; док. 110, шифр. телеграма на германския посланик във Виена Хайнрих фон Чиршки унд Бьогендорф до Външното министерство, Берлин, 5 юли 1914 г.; ИИНА, кол. 05, оп. 27, а.е. 98, л. 304–305.

⁷²⁹ Пак там.

телно преценява, че „май друго не е останало“, и пише подробен доклад до райхсканцлера за настъпилия провал⁷³⁰.

Опозицията срещу кабинета Радославов е въодушевена от прекъсването. Най-голямо е задоволството на френските банкери, на френската и на руската дипломация.

Ке д'Орсе, Париба, Лондонското сити и Сазонов атакуват

Кредитирането на кабинета В. Радославов с необходимите му големи пари е в ръцете преди всичко на дипломатията. През 1914 г. това е нейното „тежко“ оръжие в геополитическото обособяване на Югоизточна Европа между двата блока на Великите сили. В сферата на външния дълг като междудържавно отношение срещу подготвяното сключване на голям български заем в Германия с участието на Австро-Унгария противниковата „съглашенска“ дипломация действа на пълни обороти машината на заемната си политика с България. И, както не е бивало дотогава, външните министерства в най-висока степен подчиняват на своите задачи финансиращата дейност на иначе далеч по-могъщия от тях банков капитал.

От пролетта на 1914 г. наред с активизиране на германския банков капитал към София се отправят една след друга заслужаващи внимание оферти на англо-френско-руски консорциуми, отделни банкови институти, включително американски банкери: през март парижката банкова къща „Перие и Ко“ (*Perrier & Co*), по произход английско-френска, свързана с руските финансови среди, предлага преговори за заем. На 23 април тя представя на правителството формален заемен договор за 500 млн. фр.⁷³¹ На 13 април Англо-американският тютюнев тръст, който предприема първите си постъпки за включване в българските заемни работи през май на предходната година, предлага да емитира на лондонския капиталов пазар български заем в размер на 500 млн. фр.⁷³² Все през април подобни предложения правят Отоманската тютюнева режия и Компанията на съединителната жп линия Солун–Константинопол. На 9 април преговори с правителството за 300-милионен заем изказва желание да започне съставен за случая англо-френски синдикат⁷³³. Зад всички тях с водещо или подкрепящо капиталово участие стои голямата *banque d'affaires* – Париба. Иначе тя, макар и главен кредитор на България, официално показва съдържаност към българския кабинет. Но в края на 1913 г. и през януари 1914 г. тя емитира на парижката финансова борса над 500 млн. фр. турски заем, както и 200–250-милионни заеми на Гърция и Сърбия, поддържайки мащабното пласиране на френски капитали в региона⁷³⁴. Скоро дипломатията обсебва инициативите и по българския заем.

⁷³⁰ Пак там.

⁷³¹ Пак там, док. 88, шифр. телеграма на Михаелес, София, до Външното министерство, Берлин, 3 април 1914 г., док. 96, доклад на Михаелес, София, до Бетман-Холвег, Берлин, 24 април 1914 г.

⁷³² Пак там, док. 5, доклад на Белов-Залески, София до Бетман-Холвег, Берлин, 29 май 1913 г., док. 94, доклад на Михаелес, София до Бетман-Холвег, Берлин, 13 април 1914 г.

⁷³³ Пак там, док. 88, 94; *Friedrich, W.-U.*, цит. съч., с. 43 и сл.

⁷³⁴ *Bussière, E.*, цит. съч., с. 72; *Friedrich, W.-U.*, цит. съч., с. 329.

След като в столицата настоятелно се заговаря за заемни преговори на финансовия министър Д. Тончев в Германия първо с Норддойче банк (*Norddeutsche Bank*), но скоро след това и главно с Дисконтогезелшафт, пълномощните министри на Русия и Франция застават нащрек. Александър Савински и Алфред дьо Панафийо препращат на своите външни министерства подробни информации за положението около заема, за изявленията и действията на кабинета, за неговите действителни парични нужди, за реакциите на правителствените и опозиционните кръгове, за печата и политическите лидери⁷³⁵. Вниманието на външните министерства и съответно на руското и на френското правителство се съсредоточава върху българския заеман въпрос: откъде Радославов–Тончев ще получат пари? Това ще определи до значителна степен външнополитическия курс на страната. А и за двете дипломатии България е особено важен субект с разположението си на Балканите по отношение на външнополитическите стратегии на враждебно разделяща се Европа.

И тъй като офертите на банките от държавите на Съглашението не са довели до уговаряне на финансова операция с кабинета Радославов, а поведението на премиера все повече очертава прогерманско-австроунгарско ориентиране, двете дипломатии смятат, че е необходимо да се предприемат действия за свалянето от власт на това правителство. Между двете дипломатии съзрява идеята да се въздейства за това върху държавния глава. На цар Фердинанд пряко и лично ще се предложи незабавно заеман аванс от 100 млн. фр. И френският банков капитал ще бъде готов във всеки момент да предостави заем според нуждите на страната. Срещу това държавният глава трябва да бъде доведен до решение да смени кабинета.

Френската дипломатия поема задачата да осигури финансовата страна на акцията, а Ал. Савински, инструктиран съответно от Санкт Петербург, трябва да прекрати „профилактичното“ си поведение и да се заеме с политическо действие. Разработва се план Сазонов–Савински за спешното отстраняване на Радославов⁷³⁶. За изпълнението на задачата ще се действа чрез личния секретар на царя Страшимир Добрович и пълномощния министър в Париж Димитър Станчов, също така чрез един от бившите княжески секретари, граф Дьо Бурблон, който специално за целта бива назначен във френската легация в София.

Преди Савински да пристъпи към действие, нетърпелив, руският посланик в Истанбул, бившият външен министър Николай фон Гирс, настоява пред българския пълномощен министър Андрей Тошев: „Не ходете в Берлин, а в Париж! Там ще намерите вашите пари, разбира се, ако ни дадете необходимите

⁷³⁵ ИИНА, кол. 06, оп. 63, а.е. 246, л. 724–726, доклад на Михаелес, София, до Бетман-Холвег, Берлин, 29 април 1914 г.; *Friedrich, W.-U.*, цит. съч., с. 25–50, вкл. *Anmerkungen zu Teil II*, с. 327–349. Във фундаменталния труд на В. У. Фридрих е привлечена почти изчерпващо базата значими документи от европейските архиви относно българската заемна политика 1913–1915 г. Както се вижда, в работата си сега по външния държавен дълг мога с благодарност да се ползвам от разкритата документация, макар и от втора ръка. В. У. Фридрих е посветил изследването си на задачата за изработване модела на империализма. Документите обаче, върху които той гради изследването си, са основен исторически материал по моята тема.

⁷³⁶ *Friedrich, W.-U.*, цит. съч., с. 62, 63 и сл.

гаранции.“ На въпроса на Тошев: „За какви гаранции е дума?“, Гирс отвърща: „Трябва да се пожертват само някои личности.“⁷³⁷

Чрез посланик Ал. Изволски руският външен министър Сергей Сазонов предлага на френския премиер и външен министър Гастон Думерг съвместно да се състави декларация до цар Фердинанд, чрез която да се направи въпросното предложение за аванс и заем. В Ке д'Орсе външният министър заедно с политическия директор на кабинета Пиер Маргьори и пристигналия в Париж Дьо Панафийо обсъждат и приемат предложението. Съставя се текст, който се съгласува с Ал. Изволски.

Сега вече належащо става спечелването на френските банки.

Лично министър-председателят и външен министър установява контакти с водещите банкери на Контоар насионал д'есконт, Креди лионе, Сосиете женерал и, естествено, Париба. Всички те обаче, колкото и изненадващо да е, отказват да поемат операцията под претекст „стеснение“ на капиталовия пазар. Политическият директор Маргьори насочва усилията си към банките, свързани с оръжейните производители в Крьозо и със стоманодобивните от „Режи женерал“. Чрез финансовата операция те биха си осигурили ценни поръчки на въоръжение и на материали за железопътните линии в България. Но и те са съдържани. Оказва се, за френските банкери е желателно финансиране и от руска страна (изтъкват директорите на Париба при първите контакти с премиера Думерг)⁷³⁸.

На 29 май от Санкт Петербург идва вест. Ал. Изволски предава в Ке д'Орсе съобщение на руския външен министър: Руската държавна банка ще участва във финансовата операция с 40%. Четири дни по-рано внушение за такова конкретно 40-процентно участие на руската страна е направила тъкмо Париба⁷³⁹. И още преди в Ке д'Орсе да пристигне официалното съобщение от Сазонов до френския премиер, руският заместник външен министър уведомява френското финансово министерство, че руското правителство е готово да внесе 30 млн. фр. за аванса⁷⁴⁰. Парите се превеждат на „местна банка“ в Париж⁷⁴¹.

Ал. Савински счита, че с това моментът за демарша пред българския държавен глава е настъпил и иска оторизация от Санкт Петербург⁷⁴². Естествено Сазонов следва да съгласува с Гастон Думерг връчването на подготвената декларация съвместно от руския и от френския пълномощен министър. Но в Париж се разразява министерска криза. Премиерът и външен министър пада от власт, Александър Рибо съставя нов френски кабинет (2 юни 1914 г.).

⁷³⁷ ГДД, т. I, док. 98, секр. шифр. телеграма на германския посланик в Константинопол барон Фон Вангенхайм до Външното министерство, Берлин, 4 май 1914 г.

⁷³⁸ *Die Internationalen Beziehungen im Zeitalter des Imperialismus. Dokumente aus den Archiven der Zarischen und der Provisorischen Regierung. Hrsg. von M. N. Pokrovskij u. a., dt. Ausgabe von Otto Hoetzsch, Bde 1–8 /Serien I und II/, Berlin, 1931–1936, Ser. I, док. 97.*

⁷³⁹ Пак там, док. 82.

⁷⁴⁰ Пак там, док. 93.

⁷⁴¹ Пак там.

⁷⁴² Пак там, док. 100, 110.

Новият кабинет запазва идеята за аванса и заема, но без да се предявява условие за сваляне на правителството на Радославов. Ориентацията е да се преговаря с министър-председателя.

На 11 юни Ал. Савински и френският шарже д'афер и легационен съветник Дар (Дьо Панафийо се намира в Париж) последователно посещават Радославов и го уведомяват за готовността на Франция и Русия да подкрепят правителството във финансовите му нужди. Министър-председателят се показва учуден, той щял веднага да извика министър Тончев обратно от Берлин (същият впрочем пътува обратно за София след прекъсване на преговорите), ако е знаел, че Русия ще даде нужните пари. Същото изявление, в смисъл на „пропусната алтернатива“, д-р В. Радославов прави и пред Дар, който, изненадан, не допуска друго, освен че българският министър-председател подхвърля коз в прекъснатите преговори с Дисконтогезелшафт⁷⁴³.

Решава се на преден план да излезе френската дипломация, като се наложи „по-мекият“ подход към правителството. За В. Радославов така или иначе би било по-лесно да приеме евентуален френски заем, отколкото руски пари със задължително политическа стойност. В Париж обаче върху банкерите се въздейства с авторитета на руското императорско правителство, което твърдо държи заемът да се направи в Париж и даже вече пряко се ангажира в самото финансиране на сделката⁷⁴⁴.

Политическият директор Пиер Маргьори сондира наново френския паричен пазар и се оформя становището – пред българското правителство да излезе Банк Перие като най-подходяща: зад нея стои Париба. Директорът ѝ Бенак освен в София, сега повторно специално за уверение на Санкт Петербург информира руския шарже д'афер в Париж, че Перие е кредитоспособна банка. Посочва, че тя наскоро е сключила 300 млн. фр. турски заем⁷⁴⁵. Бауер, директорът на банка Перие, се наема да състави „прецизно“ предложение за незабавен аванс и съответно за заемен договор. На банката му се предоставят 30-те милиона франка от Руската държавна банка.

Към средата на юни пътят на заема към Париж изглежда да е свободен. Дьо Панафийо се завръща в София и обсъжда със Савински по-нататъшните действия. Френският пълномощен министър се натоварва да съобщи на В. Радославов (вече не се предвиждат аудиенции и постъпки пред царя) за очерталата се в Париж пълна готовност за преговори с българското правителство за сключване на заема. На 15 юни Дьо Панафийо е приет от д-р В. Радославов и декларира: „Аз съм оторизиран да Ви съобща, че ако България се обърне в момента към Париж, тя ще намери най-радушен прием и ще може да обезпечи

⁷⁴³ Stieve, I, док. 215, Савински, София, до Сазонов, Санкт Петербург, 29 май/11 юни 1914 г.; АМАЕ, VIII, док. 94, шифр. телеграма от Дар, София, до Ке д'Орсе, 11 юни 1914 г., док. 95, шифр. телеграма, Дар, София, до Буржоа, Париж, 11 юни 1914 г. (цит. по: Friedrich, W.-U., цит. съч., с. 72).

⁷⁴⁴ ИИНА, кол. 06, оп. 63, а.е. 298, л. 916, германският пълномощен министър Фон Белов-Залески, Брюксел, до Външното министерство, Берлин, 18 юни 1914 г.

⁷⁴⁵ Friedrich, W.-U., цит. съч., с. 74.

необходимите аванси, които ще ѝ позволят да дочака края на годината, дата, на която заемът може да стане напълно вероятен.⁷⁴⁶ Министър-председателят е изненадан, произнесената декларация наистина все още не е конкретно предложение, но Париж все пак сигнализира желание за сключване на заемен договор. Финансовият министър обаче реагира на това със съобщението, че договорът в Германия всъщност е „пред подписване“.

На другия ден Дьо Панафийо отново посещава В. Радославов, отново изтъква възможностите, които френското правителство и френският банков капитал предоставят. Министър-председателят благодари, но отговорът е: късно е вече, не съществуват изгледи за успех нито за французите, нито за русите⁷⁴⁷. Подобен отговор получава и Ал. Савински, когато след Панафийо, същия ден, на 15 юни, ходатайства пред Радославов за декларацията на френския си колега⁷⁴⁸. Нервите на руския пълномощен министър не издържат пред видимия неуспех, той захвърля всякакъв дипломатически такт и в стил на руска дипломатическа арогантност към въображаемата „Задунайская губерния“ отправя в очите на министър-председателя най-остри упреци срещу водения от него външнополитически курс⁷⁴⁹.

Непосредствено след направеното дотук, получавайки негативния отговор, Ал. Савински връчва на министър-председателя в качеството му и на външен министър нота на своето правителство за незабавно изплащане на 27-те милиона франка руски аванс. Нота връчва и френският шарже д'афер Дар с искане за незабавно изплащане на съкровищните бонове от 75-те млн. фр. аванси по заема 1912 година⁷⁵⁰.

Подготовката на Банк Перие за аванса и заема също увисва във въздуха. Димитър Тончев, за да „обясни“ негативното поведение към Франция с „нейна вина“, разпространява в печата съобщение, че в София липсва писмено френско предложение, тъй че няма повод за обсъждане на отношенията с Франция или с Русия. Ала това дава по-нататъшна дипломатическа възможност за действие от страна на Савински–Панафийо. Дватамата изискват от Париж и Санкт Петербург, щото в София незабавно и напълно официално пред Министерския съвет да се представи прецизно съставен заемен договор. Незабавно директор Бауер пристига в столицата и обявява оферта за 5% заем 500 млн. фр., които могат да нараснат на 600 млн. фр., с емисионен курс 84%; при подписването на заемния договор българското правителство получава аванс от 100 до 120 млн. фр.; като гаранция българската страна-заемополучател предоставя държавните приходи от тютюневите бандероли, също концесии за строежа на пристанището в Порто Лагос и жп линията от Хаскьой до пристанището; концесия за проектираната отсечка към Дунав, както и поръчките за планираните големи военни доставки; със суми от заема (по „задължителните сметки“) България ще трябва да

⁷⁴⁶ Пак там, с. 75.

⁷⁴⁷ Пак там; *AMEA*, VIII 126, шифр. телеграма на Панафийо, София, до Ке д'Орсе, 20 юни 1914 г.

⁷⁴⁸ *Stieve*, I, 294, доклад на Савински, София, до Сазонов, Санкт Петербург, 4/17 юни 1914 г.

⁷⁴⁹ *Friedrich, W.-U.*, цит. съч., с. 76.

⁷⁵⁰ ГДД, т. I, док. 106, доклад на Михаелес, София, до Бетман-Холвег, Берлин, 16 юни 1914 г.

изплаща част от турския дълг към компанията на свързващата жп линия Солун–Константинопол заради отсечката ѝ, преминаваща през територията между Места и Марица, която е „придобита“ от България по Букурещкия мирен договор⁷⁵¹.

Офертата на Перие, всъщност на Париба, с нищо не е по-изгодна в сравнение с подчертано икономическия аспект на подготвяната сделка с Дисконтогезелшафт освен с предложената по-голяма заемна сума. Но пък вместо това поисканата тютюнева концесия от германската банка е категорично оспорена от българска страна, докато френската банка дефинитивно увеличава натоварването на България с наново въведена вноска към Дет пюблик отоман. Димитър Тончев заема уклончива позиция към настояването и готовността на Бауер да сключи заема.

Междувременно за привързване на България чрез заем към Съглашението е насочвало усилия и Лондонското сити. Хърбърт Фейс отбелязва, че В. Радославов изказал съжаление (май 1914 г.) пред Бакс-Айрънсайд за това, че Великобритания не проявява интерес да подкрепи българските финансови нужди, но то заглъхнало без резонанс в лондонските брокерски среди, също както и във Форин офис. Но тогава британците просто са се дистанцирали в позата на недоволни, за което без съмнение повлиява отхвърлянето през април на офертата на Англо-американския тютюнев тръст. Сега обаче в Лондон се учредява банков консорциум за български заем⁷⁵².

Двама агенти на консорциума на 10 юни, след току-що прекъснатата процедура по подписването на заемния договор с Дисконтогезелшафт, се явяват пред Димитър Тончев в хотел „Адлон“ в Берлин. Предлагат му проект за български заем в размер на 600 млн. фр. На 22 юни те пристигат в София и се обръщат по въпроса към министър-председателя Радославов. В същия момент вестник „Таймс“ пуска съобщение, че в София делегати на проминентна група лондонски банкери водят преговори за сключване на български държавен заем на лондонския финансов пазар. Образувалите консорциума са Сити енд Мидланд банк, Барклис банк, Лойдс банк, С. Пиърсън енд сан, Нойман-Любек и Ко (*Neumann-Lübbeck & Co*) заедно с френските „големи“ Париба и Креди мобилие франсе⁷⁵³. Изяснява се, че всъщност става дума за англо-френския синдикат, който през април прави предложението за заема от 300 милиона.

Министър-председателят и външен министър оставя без последствие и лондонската оферта като „закъсняла“. На 29 юни финансовият министър прекратява контактите си с Бауер, макар и с допускане, че все пак може да се мисли за „някакво споразумение с Перие“, но само при евентуален провал в Германия.

По това време нещата в Берлин вече са отишли много напред. Изоставен е оспореният заемен меморандум и Радославов–Тончев са взели решението си: залагат на финансовата операция с Дисконтогезелшафт.

⁷⁵¹ Пак там, с. 33.

⁷⁵² Feis, H., *Europe the World's Banker 1870–1914. An Account of European Foreign Investment and the connection of World Finance with Diplomacy before the War*, New Haven 1930, с. 7, 23.

⁷⁵³ Friedrich, W.-U., цит. съч., с. 61, 62.

Заемът от 12 юли 1914 г.

В началото на юли 1914 г. българският финансов министър се обръща към германския заместник държавен секретар д-р Цимерман с молба да съдейства да се ускори окончателното договаряне на заема⁷⁵⁴. В Дирекцията на Дисконтогезелшафт заедно с банковите експерти по текста на заемния договор работят директорът на Дирекцията на държавните дългове д-р Т. Стоянов и директорът на софийската Кредитна банка д-р Щанге. Приключвайки успешно, в окончателно оформения му вид те донасят договора в София и на 12 юли 1914 г. върху него полагат подписите си: за българската страна финансовият министър Димитър Тончев и за германската – банковият директор Щанге като пълномощник на Дисконтогезелшафт и на останалите банки-кредиторки, групирани се в синдикат за заема⁷⁵⁵.

Подписва се заеман договор в две опции с четири отделни части за срок от 50 години⁷⁵⁶. Банките-кредиторки са: Дирекцион дер дисконтогезелшафт начело на синдиката с 15%; Дрезднер банк с 15%; С. Блайхрьодер, Берлин, с 8%; Банк фюр хандел унд индустри, Дармшат/Берлин, с 6%; М. М. Варбург и Ко, Хамбург, с 6%; Норддойче банк, Хамбург, с 3.5%; Комерц унд дисконто банк, Хамбург, с 2.5%; Национал банк фюр Дойчланд, Берлин, с 2.5%; А. Шафхаузен'шер банкферайн, Кьолн, 2.5%; Л. Беренс унд зьоне, банкгешефт, Хамбург, с 1.5%; Ферайнсбанк ин Хамбург, Хамбург, с 1.5%; Шрьодер и Ко., банкгешефт, Хамбург, с 1%; и с по 0.5% Саломон Опенхайм юн. & Ко, Кьолн; Й. Драйфус & Ко, банкгешефт, Франкфурт на Майн. Общо германските банки в синдиката предоставят във финансовата операция 66% от номиналната сума на заема. Начело е водещата Дисконтогезелшафт фактически с 21%, доколкото Норддойче банк и А. Шафхаузен'шер банкферайн са нейни филиали.

В синдиката участва още австроунгарска банкова група с 25%, а именно: Винер банкферайн, Виена; Йостерайхише кредитаншалт фюр хандел унд гевербе, Виена; С. М. Ротшилд банкхаус, Виена; Англо-йостерайхише банк, Виена; Алгемайне йостерайхише боден кредит аншалт, Виена; Нидер йостерайхише дисконтогезелшафт; Лендербанк, Виена; Юнион банк, Виена; Пестер фатерлендишер шпаркаса-ферайн, Будапеща; Пестер унгарише комерциал банк, Будапеща; Унгарише алгемайне кредитбанк, Будапеща. Участват три процента холандски, два процента белгийски и един процент швейцарски банкови капитали. Три процента поема Българската народна банка.

Първата част на контракта урежда предоставяне на българското правителство на незабавен аванс от 120 000 000 лв. срещу съкровищни бонове⁷⁵⁷. С тези парични средства правителството ще трябва да изплати авансовата сума

⁷⁵⁴ ИИНА, кол. 06, оп. 63, а.е. 308, л. 930.

⁷⁵⁵ ГДД, т. I, док. 113, специална папка с доклад на Михаелес, София, до Бетман-Холвег, Берлин, 12 юли 1914 г. Фотокопие на оригиналите на заемния договор в ИИНА, кол. 06, оп. 63, а.е. 334, л. 1012–1015.

⁷⁵⁶ ГДД, т. I, док. 117, официозната публикация за сключения заеман договор във в. „Берлинер Тагеблат“, 16 юли 1914 г.

⁷⁵⁷ Пак там, док. 113. Оригиналите на заемния договор в немската редакция се съхраняват в *РААА, Bonn, Bulgarien 7*, Bd. 31.

от 27 млн., получена от Руско-азиатската банка, виенския 30-милионен заем от 1913 г., авансовите суми, отпуснати на държавната хазна от БНБ, и 25-те млн. външен банков заем през 1913 г.

Втората част определя размера на държавния заем – 500 000 000 фр. номинални, 5% лихва, емисионен курс 84–88. Сумата се произвежда на опция в две серии емисии от по 250 000 000 лв., които трябва да послужат за поддържане в равновесие на държавния бюджет. Тиражирането на първата серия се предначаваша за превръщане на авансовите 120 млн. съкровищни бонове в заемни титри/облигации и за изплащане на 75-те млн. парижки аванси. Втората емисия от 250 млн. се разпределя в три текущи сметки: 50 000 000 лв. за железопътното строителство (съобразно икономическата програма на Радославовия кабинет и за довършване на стари инфраструктурни проекти и строежи), 100 000 000 лв. за поръчки и доставка от германската и австроунгарската индустрия (релси, локомотиви, вагони и всякакъв друг стоманен материал за строежа и експлоатацията на железопътните линии, също така кораби и пристанищно снаряжение) и останалата сума от 100 млн. като трета текуща сметка на правителството за покриване на други държавни разходи. (Без съмнение под това трябва да се разбира военни разходи.)

Третата част на контракта урежда въпроса за строежа на линията Хаскьой/Михайлово–Порто Лагос и пристанището в Порто Лагос на егейския бряг в смисъла на договореното в началните преговори: българското правителство предоставя концесия за строежа на железницата и на пристанището на компания, която ще се учреди и оглави от Дисконтогезелшафт.

И четвъртата част – засилваща икономическия характер на заемната сделка, нетретирана в началните преговори – разпорежда предоставяне на кредитиращия консорциум една втора концесия: учредяване на смесено германско-българско дружество за модернизирание и експлоатация на каменно-въглените мини в Перник и Бобовдол⁷⁵⁸.

Проблематичният въпрос за тютюневия монопол се изключва от заемния договор. Вместо това, като жест на отстъпка от българска страна (реално обаче неангажираща) на присъстващия на акта на подписването на договора германски пълномощен министър Михаелес, Външното министерство връчва нота, декларираща: българското правителство гарантира през времето на обслужването на дълга по заема (т.е. в течение на 50 години), ако в България бъде въведен тютюневият монопол и не е включен в държавна режия, предимството за експлоатацията му да има Дисконтогезелшафт⁷⁵⁹.

Обслужването на дълга се гарантира с частта от данъчните приходи от тютюневия бандерол и гербовия налог, която остава, след като се приспадат сумите за анюитетите на заемите от 1902, 1904 и 1907 г. Гаранцията се допълва с приходите от държавната привилегия върху цигарената хартия и вносни мита.

⁷⁵⁸ Пак там, док. 113.

⁷⁵⁹ Пак там.

Съобразно изложените клаузи в България се запазват международно утвърдените принципи на заемните гаранции. По отношение на начина на обслужването обаче, за втори път след идеята на Дюмон – според както това е фиксирано в договора, заемът на Дисконтогезелшафт от 1914 г. нанася пробив по същество в поддържаната досега в България френска заемна система на тези гаранции. Юридически обслужването на заема от Дисконтогезелшафт не се поставя във властта на институционализираната Служба за финансов контрол на делегата на портърите.

Както бе отбелязано, през 1913 г. в началните преговори Дисконтогезелшафт иска в службата на делегата да се включи и един член на германския банков консорциум, сключващ „големия“ български заем⁷⁶⁰. По-нататъшно развитие този въпрос не получава, от него няма следа и в окончателния заеман договор на Дисконтогезелшафт. Можем да сметем претенцията да е била отхвърлена от българската страна. През есента на 1912 г. делегатът Ж. Буске приключва мандата си, определен е приемникът му (френският пълномощен министър в Християния М. Шарло), но българското правителство се бави да одобри кандидатурата⁷⁶¹. То не иска да повтори акта на инвеститурата на делегата, още повече когато делегатът е дипломат, и протака процедурата твърде дълго, мъчейки се да отдалечава утвърждаването на дипломатическата практика, засягаща държавния суверенитет. Отсъствието на титуляр френски делегат улеснява В. Радославов и Димитър Тончев да отклонят въпросното искане от германска страна.

Заемният договор определя: Българската народна банка ще вписва сумите, които получава от обявените в гаранция данъци, като депозит в специална сметка на заема. На първо число всеки месец БНБ ще превежда на Дисконтогезелшафт в райхсмарки сумата, която отговаря на една дванадесета от анюитета на заема. Или по същество БНБ поема функцията на делегата. Нарушава се механизмът на външния финансов контрол.

За да се гарантира доброто обслужване, при Дисконтогезелшафт се създава резерв в райхсмарки, който се вписва като авоари на българската държава в специална сметка. Тя ще се олихвява с 3.5%⁷⁶². (Лихвеният процент по текущите сметки на държавата в касите на Париба и на другите външни кредитори е под 2 процента.)

Подписването на заемния договор увеличава силно градус на нервността на Ал. Савински и Панафийо. Силно разстроена е и партийно-политическата българска опозиция, а предстои (това става незабавно) внасянето на договора за одобрение в Народното събрание.

В пленарната зала на българския парламент политическите страсти разиграват отдавна добре позната сцена: веднага след откриването на заседанието

⁷⁶⁰ Пак там, док. 63, секретна папка с поверителен доклад на Михаелес, София, до Бетман-Холвег, Берлин, 29 ноември 1913 г.

⁷⁶¹ ЦДА, ф. 258, оп. 1, а.е. 635, л. 2–3, доклад на финансовия министър Т. Теодоров пред Министерския съвет; ф. 254, оп. 1, а.е. 99, л. 129, поверително писмо на А. Тюретини, Париж, до Буске, София, 30 май 1912 г.

⁷⁶² ГДД, т. I, док. 117.

русофилските опозиционни групи заявяват, че няма да допуснат дискусия, ще възпрепятстват обсъждането чрез обструкция; заплашват, че са организирали улични демонстрации, че селяни от околните села тръгват „със сопи“ към София. Посред всеобщ шум лидерите на двете социалдемократически фракции се опитват да четат декларации на партиите си във форма на дискусия срещу заема. На два пъти заседанието се прекратява, след което В. Радославов предлага да се гласува. Договорите се четат и се вотират част по част с „вдигане на ръка“. „Докато това траеше – докладва за Берлин Георг фон Михаелес, – в залата се стигна до истински бой, един демократ хвърли книга по главата на министър-председателя, потрошиха се кресла, накратко – оформи се шеметен скандал.“⁷⁶³

Заемният договор обаче е узаконен парламентарно, остава получаването на царския декрет⁷⁶⁴.

Опозиционният печат реагира бясно на резултата. Надига се вой: фалшифицирано е гласуването! Но – не. При създадената обстановка и гласуването с „вдигане на ръка“ опозиционните депутати са обявили обструкция, не присъстват и не регистрират нито с един глас отрицателен вот. А пък улиците на София остават спокойни, не се размахват сопи.

Всъщност духът на парламентарната опозиция е разпален до голяма степен от поведението на френския и руския пълномощен министър в столицата. Те виждат каузата си, чрез заема да ориентират България към Съглашението, неудържимо губеща. И започват безогледна кампания против правителството. Дватама дипломати сноват из опозиционните кръгове, главно сред депутатите, и ги убеждават как чрез този договор Германия заробва България икономически, като заедно с това я поставя под политическото си влияние и я обвързва с Тройния съюз⁷⁶⁵. Стига се дотам, в столичните вестници с подпис на първия секретар на руската легация да се появи скандалното „комюнике Саблер“⁷⁶⁶. В действителност, както се изяснява, то е съставено от Алфред дьо Панафийо⁷⁶⁷. „Комюникето“ уведомява столичната публика, че от френска страна на българското правителство е направено предложение за заем при „по-добри условия от тези на германските банки“. И че това бил съобщил самият финансов министър на депутатите от мнозинството. След което срещу Д. Тончев се отправя остра критика. Скрити зад подписа на легационен секретар, френският и руският пълномощен министър, нарушавайки дипломатическите правила, си позволяват да обругаят публично член на кабинета на страната, в която са акредитирани.

В деня след гласуването на заема в Народното събрание Ал. Савински се решава на последна дръзка стъпка – отива в двореца, намира началника на

⁷⁶³ Пак там, док. 116, доклад на Михаелес, София, до Бетман-Холвег, Берлин, 16 юли 1914 г.; още док. 115, доклад на Михаелес, София, до Бетман-Холвег, Берлин, 14 юли 1914 г.

⁷⁶⁴ Стенографски дневници на XVII ОНС, I и. с., 1914 г., с. 2187–2188, 2859–2869.

⁷⁶⁵ ГДД, т. I, док. 113.

⁷⁶⁶ Пак там, док. 115, 119, специална пратка с доклад на Михаелес, София, до Бетман-Холвег, Берлин, 20 юли 1914 г.; в. „Мир“, бр. 4271 от 1 юли 1914 г.; *IB* I/4, док. 221, инструкция на Радославов, София, до българския пълномощен министър ген. Радко Димитриев в Санкт Петербург, 8/21 юли 1914 г.

⁷⁶⁷ ИИНА, кол. 06, оп. 63, а.е. 345, л. 1039–1041.

царския кабинет Страшимир Добрович и пред него произнася декларация, която да се предаде на държавния глава: императорското руско правителство очаква, че царят на българите няма да одобри закона за договорите на германските банки⁷⁶⁸. Дипломатически неокачествима, постъпката предизвиква ефект, противоположен на очаквания. Фердинанд I нарежда веднага да му се донесе проектозаконът и най-бързо го санкционира с подписа си⁷⁶⁹.

Сключен е нужният голям заем. Осигурява се преодоляване на проблемите в управлението на държавните финанси. Осигурява се покриване на разностите по въоръжаването. Предстои кредитиране на икономическата програма на правителството – невиджано по размера си инвестиране на европейски капитал в инфраструктурата на страната. (Разбира се, много повече и за армията.) Без протакане, непосредствено след сключването, с 30% участие и на български банков капитал на БНБ и БЗБ, се учредява Дружество за експлоатация на мини „Перник“ и „Бобовдол“⁷⁷⁰. Подготвят се финансовите операции за изпълнение на 120-милионния аванс и първата опция от 250 млн. фр., също така организирането на Компания Хаскьой–Порто Лагос и пристанище⁷⁷¹. Наред с финансово-икономическия аспект сключването на договора е събитие и с извънредно голяма политическа цена. Отваря се пътят на България към Централните сили. В шифрована секретна телеграма, която се връчва на германския император, Георг Михаелес съобщава на 25 юли 1914 г. в Берлин: „След сключването на заема министър-председателят ми каза, че сега правителството е консолидирано и би могло да последва политическа ориентация на присъединяване към Тройния съюз. Министър-председателят е разговарял с царя, той одобрява и поискал от него да разработи проекта.“⁷⁷²

Само половин месец след сключването на договора европейските политически сили хвърлят континента във войната за геополитическо господство. Изпълнението на заемния договор в частта му за разгръщане на икономическата програма на кабинета се осуетява.

Заемният договор с Дисконтогезелшафт в изпълнение

Реализирането на заемния договор от юли 1914 г. попада в кръга на излезлите на преден план военни проблеми на държавата.

Военното ведомство, респ. Генералният щаб, подготвя армията „за всеки случай“. От Информационното бюро при щаба информират майор барон Фон дер Голц (междувременно изпълняващ службата на военен аташе в София), че правителството се заема до края на 1914 г. всички годни за военна служба мъже от 20 до 46 години, включително тези от „новопридобитите области“ (по Буку-

⁷⁶⁸ *ИВ* I/4, док. 219, Фердинанд, София, до Димитриев, Санкт Петербург, 1/14 юли 1914 г.; ДД, т. 1, док. 194, доклад на Димитриев, Санкт Петербург, до Радославов, София, 8/21 юли 1914 г.

⁷⁶⁹ ГДД, т. I, док. 119.

⁷⁷⁰ Обвинителен акт против бившите министри от кабинета на д-р Васил Радославов през 1913–1918 г. С., 1921, с. 539, 545.

⁷⁷¹ ГДД, т. I, док. 117.

⁷⁷² ГДД, т. I, док. 120, шифр. телеграма № 36, тайно, 25 юли 1914 г.

решения мирен договор, 1913 г.), да бъдат подготвени да носят службата; мобилизират се за 6-месечни курсове на обучение и всички освободени досега от военна служба, та броят на редовната българска войска да достигне 120 000 души. Със закон се удължава с 2 години възрастта за задължителната военна служба на запасните, така че армията да може да събере под знамената си със 150 000 души повече, отколкото през 1912 г.⁷⁷³ (мобилизираните през Балканската война са 600 000 души). От 1913 г. в действие е и големият план за основно модерно и мащабно въоръжаване на войската. На 7 август кабинетът внася проекта и на другия ден Народното събрание гласува закон, с който правителството получава правото да мобилизира „когато счете за подходящо“⁷⁷⁴.

След като на 31 юли 1914 г. се започва верижното обявяване на войната, на българското правителство са нужни големи пари, но сега преди всичко за подготовката на силна българска армия. Кабинетът Радославов се обръща към заемодавците си, германските и виенските банки, за срочно финансиране.

Със секретни донесения двамата пълномощни министри граф Адам Тарновски и д-р Георг фон Михаелес настояват пред своите правителства да удовлетворят отправеното към тях от министър-председателя Радославов искане, щото разпределените по заемния договор с Дисконтогезелшафт суми за изплащане на 30-те млн. фр. за виенския заем от 1913 г. и 27-те млн. фр. за Руско-азиатската банка вместо по предназначение да се предоставят на българското правителство като „субсидия в брой“ за военни нужди⁷⁷⁵. На 2 септември Васил Радославов повтаря настоятелно искането си отново пред двамата дипломати. Чрез Г. Михаелес той моли по-специално германското правителство да въздейства за такова решение върху Дисконтогезелшафт, чийто банков синдикат освен това срочно да предостави на софийския кабинет и нов заемен аванс от около 43 млн. фр.⁷⁷⁶ Съответно в Берлин и във Виена искането на София се преценява като „положителен знак“ и се очертава готовност то да бъде подкрепено. Виенският външен министър граф Берхтолд при това отбелязва, че подготвяните български дивизии, за които са нужни парите, „биха били нашите най-ефективни резервни войски“⁷⁷⁷. Средствата по заема от Дисконтогезелшафт, още дори неemitиран, променят предназначението си.

Аванс 150 млн. съкровищни бонове, 1915 г.

След устно отправеното искане на Радославов за ново кредитиране Димитър Тончев го предявява в официална писмена форма пред Дирекцията на Дисконтогезелшафт, като увеличава сумата от 43 млн. на 150 млн. фр. Отго-

⁷⁷³ ГДД, т. I, док. 114, майор Фон дер Голц, София, до Военното министерство, Берлин, 13 юли 1914 г.

⁷⁷⁴ Пак там, док. 138, шифр. телеграма на Михаелес, София, до Външното министерство, Берлин, 8 август 1914 г.

⁷⁷⁵ Пак там, док. 143, секретна записка на австроунгарското посолство, Берлин, до германското Външно министерство, 11 август 1914 г.

⁷⁷⁶ Пак там, док. 165, шифр. телеграма на Михаелес, София, до Външното министерство, Берлин, 2 септември 1914 г.; док. 164, шифр. телеграма на германския посланик във Виена Фон Чиршки до Външното министерство, Берлин, 2 септември 1914 г.

⁷⁷⁷ Пак там, док. 143, 164.

ворът на банката е бърз: синдикатът е готов да даде аванс в размер на 100 млн. франка, но като „нова финансова операция“ срещу съкровищни бонове и срещу специална гаранция: авансът да бъде внесен „само след мобилизацията“⁷⁷⁸.

Радославов и Тончев не приемат формулата за „нова финансова операция“, за която естествено се иска и „специална гаранция“ – условието за мобилизация. Правителството държи на втори аванс към сключения вече голям заем от юли 1914 г. В официално писмо до външния заместник държавен секретар д-р Алфред Цимерман от 14 октомври⁷⁷⁹ финансовият министър обяснява, че българското правителство не може да приеме формулата на банка Дисконтогезелшафт. С искането за специална гаранция и мобилизация се нарушават мъчно постигнатите „добри резултати“ в политиката на кабинета в момент, когато например самото британско правителство чрез Форин офис прави предложение на София за незабавен заем от 200 млн. фр., при положение че страната запазва позиция на неутралитет⁷⁸⁰. Димитър Тончев моли д-р Цимерман (който е натоварен да се занимава пряко с българските работи) да се застъпи за българското искане за 150 млн. фр. Писмото се съпровожда със съответна нота на правителството.

Наистина, съгласно заемния договор от юли 1914 г. Дисконтогезелшафт е превела за по-малко от две седмици, още преди края на юли, аванса от 120 млн. франка. Ала избухването на войната на 31 юли стоварва върху правителството отговорността преди всичко и скоростно да се справи със задачите по увеличение на войсковите подразделения и за бързи доставки за модерното въоръжаване на армията. Инвестирането на дълговите средства предимно за икономическата модернизация сега отстъпва на задвижване на „механизма външен държавен дълг“ максимално в обслужване на изградената върху военната доктрина държавна национална програма. Както в момента, така и по-нататък всички последвали операции във връзка с изпълнението на заема от Дисконтогезелшафт по един или друг начин се подчиняват на настъпващото върховно изпитание за българската държавност.

Сто и двадесетте милиона, отклонени от предназначението си, са „малки“ пари в сравнение с екстрено нарасналите необходими военни разходи. Поне на първо време кабинетът Радославов наистина се нуждае от още 150 млн. Сдобиването с тези пари обаче не е лесна задача, доколкото войната вече налага нови условия за дейността на европейските *banques d'affaires* в областта на външното финансиране. Във взаимоотношенията банки–дипломация сега командващата роля има дипломатията.

Заместник-държавният секретар д-р Цимерман обсъжда българското искане с директор А. Саломонсон, скланя го да осигури за втора авансова опера-

⁷⁷⁸ Пак там, док. 175, писмо на Тончев с приложение нота на Външното министерство, София, до Цимерман, Берлин, 14 октомври 1914 г. По вотирането на закона виж Стенографските дневници на Народното събрание и „Държавен вестник“.

⁷⁷⁹ Пак там (вече споменатото писмо на Тончев).

⁷⁸⁰ Friedrich, W.-U., цит. съч., с. 186; също ГДД, т. I, док. 183, 187, шифр. телеграми на германския пълномощен министър в Букурещ барон Фон дем Бусше-Хагенхаузен до Външното министерство, Берлин, 7 и 14 ноември 1914 г., док. 208, доклад на майор Фон дер Голц, София, до Външното министерство, Берлин, 25 януари 1915 г.

ция поне 125 млн., като се привлекат виенски банки; кани по въпроса Димитър Тончев в Берлин, предлага му с посредничество на директор Щанге предварително в София да се потърси решение на тази база⁷⁸¹.

Между Димитър Тончев и Щанге се установява контакт, но от българска страна подобно решение, така както го желае д-р Алфред Цимерман, категорично се отхвърля. Директорът на Кредитна банка проточва преговарянията, а министър-председателят чрез финансовия си министър не отстъпва от 150 млн. фр. като ново авансово кредитиране. Настоятелното искане на Радославов и Тончев за 150 млн. лв. наистина има основание, доколкото е нужно да се осигури нормално обслужване на годишния бюджет. А получените вече 120 млн. по заема от юли 1914 г. се оказват далеч не достатъчни. Те покриват големи разходи, които в 1913 г. достигат драстичната сума от 198.4 млн. лв. към приходен бюджет от 168.7 млн. лв. Тоест през 1914 г. бюджетът трябва да балансира дефицит от 30 млн., която сума нараства в течение на годината с нови натоварвания, главно по външните военни доставки. През 1914 г. са направени 62 млн. извънредни разходи и е трудно да се предположи, че не са били военни разходи. Държавното финансово управление се нуждае от доста по-голяма сума, за да покрие бюджетните разходи особено по външните кредити и предназначенията за военното министерство, обслужвани по механизма на външния държавен дълг. Тези суми – над 55.6% от предвидения приходен бюджет за 1914 г. – възлизат на 142 932 188 лв.⁷⁸² При предвидени приходи по бюджета за 1914 г. в размер на 256.9 млн. лв. (постъпилите в края на годината са с 32 млн. по-малко!) ще трябва за анюитетите по външния дълг да се блокират 44 461 129 лв. и за военното ведомство – 98 472 000 лв.⁷⁸³

По Коледа 1914 г. Димитър Тончев отива в Берлин⁷⁸⁴ и се среща отново с А. Цимерман, в резултат на което по разпореждане на германското Външно министерство Дисконтогезелшафт се натоварва да удовлетвори българското искане.

На 2/15 януари 1915 г. Министерският съвет в София нарежда на директора на държавните дългове да отпътува за Берлин, където на 31 януари от името на българското правителство д-р Трайчо Стоянов подписва авансов договор за 150 млн. със синдиката на Дисконтогезелшафт. Участват същите германски банки и австроунгарската група, начело с Винер банкфайр, кредиторки по заема от 12 юли 1914 г. Краткосрочният държавен заем се сключва срещу сък-

⁷⁸¹ Friedrich, W.-U., цит. съч. с. 187; ГДД, т. I, док. 182, шифр. телеграма на Михаелес, София, до Външното министерство, Берлин, 1 ноември 1914 г.

⁷⁸² СГ, V–XIV, 1922, с. 32–34.

⁷⁸³ Вноските по външните задължения/заемните анюитети са:

7 460 000 – лихви по аванс 120 млн. лв.;

1 350 000 – Дет публич отоман;

4 180 500 – главница заем 1892 г.; 4 548 585 – лихва заем 1892 г.;

832 500 – главница заем 1902 г.; 4 956 625 – лихва заем 1902 г.;

712 500 – главница заем 1904 г.; 4 750 062 – лихва заем 1904 г.;

640 000 – главница заем 1907 г.; 6 369 300 – лихва заем 1907 г.;

163 236 – главница заем 1909 г., 4.75%; 3 862 364 – лихва заем 1909 г., 4.75%;

650 000 – главница заем 1909 г., 4.50%; 3 984 457 – лихва заем 1909 г., 4.50%.

Или всичко: 8 528 736 лв. амортизация плюс 35 932 393 лв. лихви, общо 44 461 129 лв. (СГ, V–XIV, 1922, XII. Финанси, с. 32–34).

⁷⁸⁴ ГДД, т. I, док. 206, доклад на майор Фон дер Голц, София, до Военното министерство, Берлин, 7 януари 1915 г.; още док. 199, доклад на Рихард фон Мах, София, до в. „Кьолнише Цайтунг“, Берлин, 17 декември 1914 г.

ровищни бонове 6% с едногодишен срок на изплащане; голямата част от сумата се поема от германските банки от консорциума, 25% – от групата на Винер банкферайн; паричните средства се превеждат незабавно в БНБ на разположение на държавното съкровище. В текста на договора не се споменава специална гаранция, нито условие за мобилизация. Авансовата сума се предоставя на България „за изпълнение на вътрешни задължения“. Предвижда се удължаване на срока за погасяването: дванадесет месеца след сключване на мира. В случай обаче че заемът 500 млн. от 1914 г. бъде реализиран преди този срок, то българското правителство трябва да изплаща този краткосрочен заем от произведението на емисията от втората опция на същия заем⁷⁸⁵.

Сключена изгодно за България, поредната финансова сделка, макар и без формално заявени политически гаранции и задължения, предизвиква разочарование и мрачно настроение в Лондон, Санкт Петербург, Париж⁷⁸⁶. Британският пълномощен министър в София Бакс-Айрънсайд докладва на външния министър сър Едуард Грей: „Трябва да разглеждаме договора като безспорно препятствие за нашата кауза.“ Алфред дьо Панафийо пък призовава Ке д’Орсе: „Антантата не може повече да търпи от дълго време двусмисленостите и противоречията на българската политика.“ Също и руската дипломация споделя реакцията на съюзниците си, макар че самият министър-председател по време на уреждането на авансовия договор в Берлин е счел за нужно и е информирал за това Александър Савински. И в трите антантовски столици се смята, че с постигането на тази така нужна ѝ парична сделка България се е присъединила военно към Австро-Унгария и Германия.

Всъщност въпросът с „военното присъединяване“ все още не е разрешен, но пък в това отношение заемната сделка е не само финансово „изгодна“ за българската страна. Тя, със значение на политически аргумент, съществено допълва упражнявания натиск за българското участие във войната от страна и на двата блока на Великите сили, подпалили войната. Тя допълва отношението и подхода на дипломатията на Силите към държавно и национално изконните български териториални претенции в Добруджа, Тракия и Македония⁷⁸⁷.

Емисия на заема Дисконтогезелшафт

През 1914–1915 г. въпросът за мобилизацията и влизането на България във войната не слиза от дневен ред при обсъжданията по финансови въпроси между кабинета Радославов и Централните сили. Наред с всичко друго България е особено заинтересована от произвеждането на първата опция на заема от 12 юли 1914 г. При всички възможни поводи Радославов и Тончев призовават към това в контактите си с дипломатическите представители на Германия и

⁷⁸⁵ ИИНА, кол. 20, оп. 25, а.е. 22, л. 65–66. Текстът на заемния договор, екземпляр от подписания в Берлин и екземпляр от подписания във Виена; *Friedrich, W.-U.*, цит. съч., с. 186–188.

⁷⁸⁶ *Friedrich, W.-U.*, цит. съч., с. 188, 189.

⁷⁸⁷ По въпроса виж *Марков, Г.* Голямата война и българският ключ за европейския погреб, 1914–1916. С., 1995.

Австро-Унгария в София. Берлин и Виена обаче се бавят да емитират първата част на заема. При поредно повдигане на въпроса към края на март 1915 г. пред д-р Фон Михаелес и пред граф Адам Тарновски германският дипломат не оставя у министър-председателя и сянка от съмнение, че заемната сума ще се предостави „едва когато България мобилизира за обща акция“ с Тройния съюз (Германия, Австро-Унгария, Турция)⁷⁸⁸. Очевидно заемът е силен коз за блока Берлин–Виена във войната на Балканите⁷⁸⁹.

Междувременно държавният секретар на Имперската германска хазна д-р Карл Хелферих допуска, че уреждането на въпроса със заема и мобилизацията би се ускорило, ако за това се похарчат пари. И през април – май 1915 г. предоставя на берлинското Външно министерство средства за тази цел. Значителни суми се връчват, по сметка в Кредитна банка, чрез генерал Михаил Савов на шест столични вестника за пропаганда на каузата за военна намеса на България на страната на Германия⁷⁹⁰. Подготвя се свръхдискретно предоставяне на добри суми и лично на разположение на водещи лица в София. Имат се предвид министър-председателят и още някои от министрите, включително вече ангажираният заместник главнокомандващ генерал Савов и началникът на Генералния щаб на българската армия генерал Климент Бояджиев⁷⁹¹.

Идеята за „подкупа“ обаче, що се касае поне до министър-председателя, не проиграва. Допускането, че „за министрите [в София] са най-важни личните им интереси, е погрешно“ – настоятелно обяснява включеният в „дискретната операция“ директор на Кредитна банка. „Тукашното правителство иска не друго, а спешното уреждане на въпроса [за заема] по вътрешнополитически съображения. За това съм докладвал многократно“ – твърди Щанге и предупреждава Дирекцията на Дисконтогезелшафт, че Радославов „положително ще повдигне искане“ за привеждане в незабавно изпълнение на заемния договор от 1914 г. Още повече че на 1 август настъпва падежът за изплащането на 120-милионния аванс към заема⁷⁹².

Наистина на 6 юли чрез Михаелес министър-председателят в качеството си и на външен министър изпраща нота до германското Външно министерство, респективно до Дисконтогезелшафт, с искане за изпълнение на опцията за първия транш на заема от 12 юли 1914 г.⁷⁹³. Заедно с това българското правителст-

⁷⁸⁸ ГДД, т. I, док. 216, шифр. телеграма на Михаелес, София, до Външното министерство, Берлин, 22 март 1915 г.

⁷⁸⁹ Пак там, написано саморъчно от Цимерман в полето на док. 216, т.е. телеграмата на Михаелес от 22 март 1915 г.; също ИИНА, кол. 20, оп. 25, а.е. 87, л. 191, шифр. телеграма на Михаелес, София, до Външното министерство, Берлин, 29 март 1915 г.; док. 220, спешна шифрована директива на Ягов, Берлин, до Михаелес, София, 30 март 1915 г.

⁷⁹⁰ ИИНА, кол. 20, оп. 25, а.е. 153, л. 316, шифр. телеграма на германския пълномощен министър барон Фон дем Бусше-Хаденхаузен, Букурещ, до Външното министерство, Берлин, 4 май 1915 г., също а.е. 95, л. 204, предхождаща телеграма на Бусше до Берлин, 30 март 1915 г.; също ГДД, т. I, док. 231, шифр. телеграма на Бусше, Букурещ, до Външното министерство, Берлин, 2 май 1915 г., и втора такава телеграма на Бусше от 4 май, във: ИИНА, кол. 20, оп. 25, а.е. 150, л. 311–312. Превеждането на въпросните пари за подкуп на лица и вестници в София се извършва чрез барон Фон дем Бусше-Хаденхаузен и Кредитна банка, София.

⁷⁹¹ ГДД, т. I, док. 244, тайна шифрована директива на Цимерман, Берлин, до Михаелес, София, 24 май 1915 г.

⁷⁹² Пак там, док. 281, доклад на Щанге, София, до Дирекцията на Дисконтогезелшафт, Берлин, 24 юни/7 юли 1915 г.

⁷⁹³ Пак там, док. 287, паметна бележка „Българският заем“ на австроунгарското посолство в Берлин, 22 юли 1915 г.

во изпраща в Берлин д-р Трайчо Стоянов, като шеф на Дирекцията на държавните дългове, за обсъждане и решение по въпроса.

Оторизиран съответно от Министерския съвет, Т. Стоянов пристига в Берлин и след обсъждания с К. Хелферих и А. Цимерман на 28 юли 1915 г. уговаря в две точки основните линии на споразумението: Дисконтогезелшафт, респективно банковият консорциум, поема за безусловно незабавно изпълнение първата опция на заема от 1914 г.; българското правителство получава веднага авансово 120 млн. фр. за погасяване на първия аванс от 120 млн. от 1914 г. Новия аванс българското правителство получава директно ал пари с лихва 6%. Като втора точка споразумението предвижда едновременно с подписването му размяна на ноти между българското и германското Външно министерство. Чрез това, с нота от германска страна, правителството на Райха се задължава с отговорността за „незабавното“ уреждане на целия транш до 250 млн. фр. „веднага“ щом България се включи във войната на страната на Централните сили⁷⁹⁴.

С много бърза шифрована директива Фон Ягов съобщава за постигнатото споразумение на Г. Михаелес и за негова „изключително лична информация“ добавя, че съгласието на Стоянов с постановката във втората точка на споразумението е от особена важност за Берлин. Заедно с това разпорежда, преди да се подпише съответният документ за провеждане на емисията върху въпросната основа, пълномощният министър да не съобщава нищо на министър-председателя В. Радославов⁷⁹⁵.

На 30 юли, за да се даде увереност на Т. Стоянов, че с въпроса сериозно се заема самото германско правителство, поверително му се връчва писмо с изрично изявление от страна на райхсканцлера, че Берлин пристъпва „незабавно“ към изпълнение на споразумението. И пак изрично – само щом България влезе във войната на страната на Тройния съюз⁷⁹⁶.

На 31 юли д-р Стоянов, упълномощен от Министерския съвет, подписва заедно с директорите на Дисконтогезелшафт д-р А. Саломонсон и Ф. Урбих формален договор на българското правителство с Дирекцията на Дисконтогезелшафт: потвърждава се задължението на банката кредитор и консорциума ѝ, съгласно настъпилия срок, да упражнят емисията на първия транш на заема от 12 юли 1914 г. С чл. 3 консорциумът обявява, че изпълнява емисията на първата опция от 250 млн. фр. и в срок от една седмица след деня на подписката предоставя покупната цена на българското правителство във валута. С чл. 4 се урежда получаването на уговорения със споразумението от 28 юли втори аванс от 120 млн. фр. по заема от 1914 г. „Консорциумът – гласи въпросният член – предоставя на 1 август 1915 г. на разположение на Дирекцията на държавните дългове за сметка на българската държава при Дирекцията на Дисконтогезелшафт в Берлин един аванс от 97 500 000 марки (120 млн. лв.), като се определя – на 1 август 1915 г. с тази сума да се платят 120 000 000 фр. настъпили

⁷⁹⁴ Пак там, док. 290, много бърза шифрована директива от Ягов, Берлин, до Михаелес, София, 28 юли 1915 г.

⁷⁹⁵ Пак там.

⁷⁹⁶ ИИНА, кол. 06, оп. 62, а.е. 26, л. 108.

в падеж български съкровищни бонове (аванса 120 млн. 1914 г.), по курс 81.25 марки за 100 франка.“ Така технически се изпълнява първата точка на споразумението от 28 юли и чл. 3 на договора за превеждане на българското правителство ал пари и във валута получената сума от емисията на опцията. Тази сума българската страна получава в марки с 6% годишна лихва⁷⁹⁷.

Георг фон Михаелес, следвайки директивата на Фон Ягов, не разговаря с В. Радославов, държи го в „незнание“ по това, което става в Берлин. Но министър-председателят е инструктирал Т. Стоянов да постигне германското решение за емисията „на всяка цена“. И шефът на Дирекцията на държавните дългове е изпълнил задачата – постига споразумение и подписва договор за произвеждане на първата опция на заема от 1914 г. А когато най-сетне на 4 август Фон Михаелес кани министър-председателя да подпише предвидената в споразумението от 31 юли нота, реакцията на В. Радославов е категорично негативна. Той отхвърля подписването на подобна нота⁷⁹⁸. На другия ден, 5 август, министър-председателят с официална декларация на кабинета заявява на германския пълномощен министър: макар споразумението с германското правителство да е подписано от упълномощен български делегат, българският Министерски съвет изисква постановката за „българско присъединяване“ във войната да отпадне. Политическите условия ще трябва да се третират отделно, респективно в мисията на българския военен пълномощник в Императорската германска главна квартира полковник Петър Ганчев⁷⁹⁹.

На 7 август Дирекцията на Дисконтогезелшафт извършва емисията на първата 250-милионна опция. Подписката се открива и още първия ден се подписват 180 млн. фр.⁸⁰⁰ Участват почти изключително германските банки от консорциума. Групата на Винер банкферайн почти отсъства, тя изчаква германската страна да поеме цялата опция. Тогава, за да се осъществи докрай наистина „незабавно“ и успешно емисията, германското Външно министерство сключва на 9 август допълнителен специален договор с Дирекцията на Дисконтогезелшафт: водещият партньор в договора е самият райхсканцлер граф Теобалд фон Бетман-Холвег, от чието име ще действа Външното министерство. Райхсканцлерът взема върху себе си отговорността да се упражни опцията на заема от 1914 г. и като аванс по заема в едноседмичен срок да се постави на разположение на българското правителство сумата 97 500 000 марки (120 млн. лв.). Същата преминава от Дисконтогезелшафт в сметка на Имперската хазна срещу германски съкровищни бонове с 6% лихва. С чл. 4 се декларира постановката на заемния договор от юли 1914 г.: на консорциума на Дисконтогезелшафт се предоставя правото до една година след сключване на мира да емитира изцяло заема. А чл. 5 внася принципно новата постановка: „Не се ли осъществи емисията (втората) до посочения момент, тогава Райхсканцлерът/Външното

⁷⁹⁷ ГДД, т. I, док. 291, Договор между Царство България и Консорциум от банки и банкери, Берлин, 31 юли 1915 г. При курс 81.25 марки за 100 франка получената сума е 120 000 000 фр.

⁷⁹⁸ ИИНА, кол. 06, оп. 62, а.е. 36, л. 117, шифр. телеграма на Михаелес, София, до Ягов, Берлин, 4 август 1915 г.

⁷⁹⁹ Пак там, а.е. 42, л. 139, шифр. телеграма на Михаелес, София, до Външното министерство, Берлин, 5 август 1915 г.

⁸⁰⁰ Пак там, док. 303, шифр. директива на Ягов, Берлин, до Тройтлер, Плес, 8 август 1915 г.

министерство се задължава да поеме 75% от себестойността на заема. Германската банкова група се задължава да предостави на Райхсканцлера/Външното министерство всички предоставени ѝ права по договора за заема от юли 1914 г., което означава опцията на втората серия от 250 000 000 фр., както и правото за строежа на пристанището в Порто Лагос и строежа на жп линията от Михайлово до Порто Лагос или на еднаква по стойност друга жп линия. След поемането чрез райхсканцлера на 75-те процента Консорциумът се задължава, по искане на райхсканцлера и според неговите указания, „да упражни опцията и върху втората серия на заема“. Следващият чл. 6 постановява: след прехвърлянето от германската банкова група върху райхсканцлера правата относно строежа на пристанището и железопътната линия, райхсканцлерът/Външното министерство ще прехвърли строителството върху консорциума⁸⁰¹.

На 7–9 август 1915 г. е извършена емисията на първата опция, при което заемът от 12 юли 1914 г. се превръща (втори след 1909 г.) в правителствен/дипломатически. Държавното ръководство на Райха поема изпълнението му за сметка на Имперската хазна.

„Военен заем“ 1915 г.

През юли 1915 г. германската и австроунгарската дипломация полагат извънредни усилия да активизират България за политически преговори за сключване на съюзен договор. Полковник Петър Ганчев поема мисия на аташиран представител на българското правителство към Върховната главна квартира на германската армия (*Die Große Hauptquartier*) в замъка Залцбурн в графство Плес за водене на преговорите. Той представя подготвен от кабинета български вариант за проектодоговор за военно-политически съюз. В него с пункт 11 се дефинира, щото „от петия месец на съвместни бойни действия България ще получава от съюзниците месечно [не се фиксира сумата] милиона марки, които ще бъдат включени в сметката (след края на войната) при разпределянето на военните обезщетения“. Освен това с чл. 16 е включена и специална алинея – Опция на Берлинския заем: „Правителствата на Германския райх и на Австро-Унгария се задължават веднага след влизането на договора в сила да направят възможно до 1 август 1915 г. нов стил изпълнението на 1. и 2. опция на Берлинския заем 1914 г.“⁸⁰² Очевидно заемът от 12 юли 1914 г. остава силният коз и на двете преговарящи страни.

С проекта на ръка П. Ганчев пребивава продължително във Върховната главна квартира в Плес⁸⁰³, а текстът се обсъжда с непосредственото участие на имперския военен министър и началник на Генералния щаб на действащата германска армия генерал-полковник Ерих фон Фалкенхайн⁸⁰⁴.

⁸⁰¹ Пак там, т. I, док. 304, Договор между райхсканцлера/германското Външно министерство и Дирекцията на Дисконтогезелшафт, Берлин, 9 август 1915 г., подписали Цимерман, д-р Саломонсон, Урбих (д-р Артур Саломонсон и Франц Урбих са директори на Дисконтогезелшафт).

⁸⁰² ГДД, т. I, док. 292, Проект за договор между Германия, Австро-Унгария и Турция, от една страна, и България, от друга, съставен в София през юли 1915 г.

⁸⁰³ ИИНА, кол. 20, оп. 26, а.е. 152, л. 469.

⁸⁰⁴ ГДД, т. I, док. 296, шифр. телеграма на генерал-адютант, съветник в свитата на германския император във Върховната главна квартира фон Тройтлер, Плес, до Външното министерство, Берлин, 3 август 1915 г.

Проблемите на един съюзнически договор съвсем не са лесни за договаряне. Включената от българска страна „финансово-политическа“ претенция за заема допълнително и най-вече затруднява партньорите. Става достатъчно ясно: по държавно-финансова необходимост включването си във войната България поставя в пряка и първа зависимост от произвеждането на емисията на заема от 1914 г. От другата гледна точка пък тъкмо произвеждането на тази емисия е съвсем нежелано в също такава пряка зависимост, в случая – от военно-стратегическата задача на Германия да има за съюзник България. Неупражняването или упражняването на емисията срещу политическо условие като натиск служи много добре на целта и на двете страни.

Ала в координатите на очертаното отношение, след като в Плес чрез полковник Ганчев българското правителство дава да се разбере, че не ще подпише съюзен договор преди изпълнение на излязлата в срок опция на заема, и след красноречивата реакция на министър-председателя относно споразумението от 28 юли и последвалите договаряния от 31 юли – 9 август, както и провеждането на емисията на 7 август – проточването на политическата игра „емисия–мобилизация“ става безпредметна. Подготвяният решителен удар върху Сърбия от австроунгарската армия не е разчетен на успех без военна антисръбска кампания от страна на България. С българско военно участие се обосновава разгръщането и на германските военни действия на Балканите. Германското Външно министерство отстъпва пред българската претенция за емисия. Ред е на България също да отстъпи.

На 3 август от замъка Залцбурн императорският адютант във Върховната главна квартира генерал Фон Тройтлер препраща в Берлин за райхсканцлера разработка на междувременно намиращия се на етап на съгласуване проект за съюзния договор. Към него се прибавя бележка на генерал Фон Фалкенхайн, написана непосредствено след като е водил разговор с полковник Ганчев: „Чисто военните въпроси едва ли ще създадат трудности, затова тук не се спирам на тях. Различно е положението с политическите.“ Става дума за териториалните български претенции, към които Фон Фалкенхайн добавя и въпроса за заема⁸⁰⁵. В отговор на 4 август държавният секретар Готлиб фон Ягов успокоява генерала: „Има съгласие.“⁸⁰⁶ Веднага в намиращия се на работната маса на генерала проект за военна конвенция като неделима, но „тайна част“ на проекта на съюзния договор, макар и в известен дисонанс с естественото нейно съдържание, като чл. 6 влиза политическият текст: германското правителство дава уверение „бързо да отпусне на България военна помощ от 200 млн. фр.“⁸⁰⁷.

На 22 август обаче полковник Ганчев донася в Плес нов български вариант на проект „тайно приложение“ за съюзен договор с Германия. В него българското правителство дефинира: „За улеснение изпълнението на Договора за

⁸⁰⁵ Пак там, док. 296.

⁸⁰⁶ Пак там, док. 297, чернова на шифр. директива на Готлиб фон Ягов, Берлин, до Фон Тройтлер, за генерал Фон Фалкенхайн, Плес, 4 август 1915 г.

⁸⁰⁷ Пак там, док. 299, препис на проекта за военна конвенция между България, Германия и Австро-Унгария на генерал Фон Фалкенхайн от 5 август 1915 г., изпратен от Плес до Бетман-Холвег, Берлин; виж също док. 347, 15 септември 1915 г..

приятелство и сътрудничество относно влизането на България в акция срещу Сърбия и за подпомагане стабилизирането на българските финанси в настоящите условия Германия се ангажира:

1) Да достави на българската страна всички необходими материални средства (оръжия, топове, мунициция и други).

2) Да изплати на българското правителство под формата на военни разходи сумата 200 000 000 фр. в злато; тази сума ще ѝ бъде изплатена 5 дни преди царския декрет за частична или за пълна мобилизация на българската армия. Освен това Германия ще заплати на българското правителство, също като военни разходи, една допълнителна сума, ако е необходимо. Другите суми ще бъдат удържани от военните контрибуции.

3) Да получи от Дисконтогезелшафт и консорциум декларация, с която да ѝ се осигури втората опция на заема 500 000 000 от 1914 г., за реализирането на която ще се пусне емисия след сключването на мира.⁸⁰⁸

Проектът не се харесва⁸⁰⁹. В замъка Залцбурн, а и в Берлин се питат: „Безплатно снабдяване с военни материали ли очаква България?... Субсидиите би трябвало да се изплащат на месечни вноски и не изцяло в злато.“⁸¹⁰ В секретна телеграма-инструкция по въпроса до пълномощния министър в София Готлиб фон Ягов уточнява, че германското правителство ще се съгласи да изплати сумата 200 млн. фр. по 50 млн. за четири месеца. Също така, ако е нужно, ще даде и други субсидии. Германското правителство (Външното министерство) се съгласява и с искането да се осигури декларация от Дисконтогезелшафт за провеждането на втората опция на заем 1914 г.⁸¹¹

В този смисъл в Плес следва прередактиране на Договора за приятелство и сътрудничество: „Германия се ангажира да отпусне на българското правителство като военен заем сумата от двеста милиона франка, а именно по петдесет милиона на месец, от момента, в който България влезе във военните действия. Освен това Германия е готова да заплати при необходимост на българското правителство една допълнителна сума, също за военни разходи.“⁸¹² Пропуска се обаче точка за декларацията относно втората опция на заема 1914 г. Пращайки го в София чрез полковник Ганчев, в Плес все пак очакват германският вариант да бъде огледан и приет от кабинета Радославов.

В София Георг фон Михаелес поема инициативата да потърси министър-председателя, за да обсъдят проекта. Д-р Радославов отправя пълномощния министър към министър Тончев, а последният се спира най-напред на въпроса за декларацията и иска обяснение защо не е включен в проекта. Отговорът на Михаелес е, че „съгласно уговорка с държавния секретар Хелферих“ това „ве-

⁸⁰⁸ ГДД, т. I, док. 314, шифр. телеграма на Тройтлер с приложение текста на „Проектодоговор за приятелство и сътрудничество между Германия и България“, Плес, до Ягов, Берлин, 22 август 1915 г.

⁸⁰⁹ Пак там, док. 315, чернова-инструкция на Ягов, Берлин, до Тройтлер, Плес, 22 август 1915 г.

⁸¹⁰ Пак там, док. 316, препис на секретна шифр. телеграма на Ягов, Берлин, до Михаелес, София, 22 август 1915 г.

⁸¹¹ Пак там.

⁸¹² Пак там, док. 322, шифр. телеграма на Тройтлер, Плес, до Външното министерство, Берлин, 24 август 1915 г.

роятно ще бъде изпълнено“. Тогава Дим. Тончев предявява условието, щото при започване на мобилизацията Германия да преведе 100 млн. фр. от „военния заем“, а през първия и втория месец на военното участие на България – останалите сто, по 50 млн. месечно. Ако войната обаче продължи повече от три месеца, Германия ще трябва да преведе и други плащания⁸¹³. Пълномощният министър съобщава екстрено в Берлин становището на Дим. Тончев: „Опасявам се, по-добри условия няма да могат да бъдат издействани, без да се загуби много време. Моля за телеграфически указания, дали да приема формулировката на Тончев.“⁸¹⁴

Продължавайки да преговаря с Тончев и срещайки твърдост по въпроса за начина на изпълнение на „военния заем“, като противомярка д-р Михаелес отново загатва мисълта финансовият министър да бъде облагодетелстван лично в случая „със значителен провизион“ по заемната сделка. „При менталитета на тукашните държавници – аргументира се фон Михаелес – не бива да се отказваме от всякакви средства за оказване на натиск, които биха въздействали за спазването на поетите задължения, и тъй като териториално сме далеч от България, имаме на разположение единствено финансовите средства, за да повлияем.“⁸¹⁵

Формулировката, очертана от Д. Тончев, на първо време не намира място в подготвените междувременно документи на съюзническия договор. До началото на септември двете съюзници Германия и Австро-Унгария разработват поотделно договорите си с желания балкански съюзник. Дватама пълномощни министри граф Адам Тарновски и д-р Георг фон Михаелес обсъждат заедно документите и довеждат двата текста до пълно съответствие⁸¹⁶. След дълги преговори и след първите десет дни на септември (възможно е и след упражняване на натиск с „провизиона“, без изследователят обаче да е сигурен, тъй като не разполага с данни) Г. Михаелес успява да получи съгласието на българския финансов министър постановката за „военния заем“ да гласи:

„Германия се ангажира съвместно с Австро-Унгария да отпусне на българското правителство военен заем на сума двеста милиона франка, които ще бъдат предоставени на четири части на следните дати: 1) първите петдесет милиона в деня на мобилизацията; 2) вторите петдесет милиона един месец след деня на мобилизацията; 3) третите петдесет милиона два месеца след деня на мобилизацията; 4) четвъртите петдесет милиона три месеца след деня на мобилизацията. Подробностите за този заем ще се регулират от специално споразумение между финансовите администрации на двете страни. Ако войната

⁸¹³ Пак там, док. 334, шифр. телеграма на Михаелес, София, до Външното министерство, Берлин, 31 август 1915 г.

⁸¹⁴ Пак там; по-подробно за преговорите Михаелес–Тончев в док. 350, секретен доклад на Михаелес, София, изпратен по императорски куриер до Външното министерство, Берлин, 10 септември 1915 г.; също ИИНА, кол. 06, оп. 62, а.е. 74, л. 200, шифр. телеграма на Михаелес, София, до Външното министерство, Берлин, 7 септември 1915 г.

⁸¹⁵ Пак там.

⁸¹⁶ ГДД, т. I, док. 341, шифр. телеграма на Михаелес с приложен Проектодоговор за приятелство и съюз между Австро-Унгария и България, София, до Външното министерство, Берлин, 1 септември 1915 г.; док. 344, спешна шифр. телеграма на Михаелес, София, до Външното министерство, Берлин, 3 септември 1915 г.

продължи повече от четири месеца, Германия съвместно с Австро-Унгария ще отпусне на българското правителство един допълнителен заем, ако има основание за това, след предварително споразумение.⁸¹⁷ И вместо в политическия съюзен договор, буквално идентичен, този текст се формулира като чл. 5 в подписаната в София на 6 септември 1915 г. Тайна военна спогодба между Германия и България.

„Военният заем“ бива вкаран с важна роля в политическите отношения, без да е оформен в банкова финансово-заемна сделка. Предстои техническото разработване и изпълнението му и това трябва да стане много бързо, доколкото за 21 септември е планирано обявяването на мобилизацията на българската армия. На 22 септември цар Фердинанд подписва указа за мобилизацията, а военният заем остава с формат на правителствена/дипломатическа сделка.

През цялото това време на договаряния по военния заем растат лавинообразно военните доставки от Германия. Държавният секретар на Имперската хазна д-р Хелферих, който смята, че „работата не търпи отлагане“⁸¹⁸, разрешава масови доставки на оръжие, муниципия и пр. За кратко време, до края на септември, се доставят военни материали на стойност 30 млн. марки. До 6 ноември доставките и поръчките достигат значителната сума 103 млн. марки (т.е. 126.6 милиона фр.)⁸¹⁹. И д-р Хелферих се стъписва. Въпросът с военния заем така и не е доуреден и той настоява доставките да се извършват „само в рамките на необходимото“ за България. „Трябва да се има предвид – обръща се шефът на Имперската хазна с указание към пруския военен министър (пруското Военно министерство осъществява военните доставки за България), – че по принцип разносните за тези доставки могат да бъдат плащани от Райха само като знаем, че България е задължена по-късно да възстанови тези разходи.“⁸²⁰ Наистина, преговорите трябва бързо да привършат.

Д-р Алфред Цимерман още преди подписването на политическия съюзен договор (6 септември) е уточнил позицията, която германската страна ще поддържа в преговорите, и на 13 септември инструктира Г. Михаелес, който трябва да свърши работата в София⁸²¹. Васил Радославов от своя страна нарежда на българския пълномощен министър в Берлин генерал-лейтенант Петър Марков веднага да се свърже с имперските власти, за да се изработи „най-бързо проект за споразумение“ по военния заем. В негова помощ по финансово-техническата страна на преговорите за Берлин се командирова д-р Тр. Стоянов⁸²².

В напрегнатото уреждане междувременно немалък проблем за Германия създава Австро-Унгария. Тя не се показва готова да сътрудничи във военния заем за България (също за такъв и за Турция). Държавният секретар Фон Ягов е очаквал, че виенското правителство ще участва наполовина във финансовата

⁸¹⁷ Пак там, док. 347, шифр. телеграма на Михаелес, София, до Външно министерство, Берлин, 15 септември 1915 г.

⁸¹⁸ Пак там, док. 353, писмо на Хелферих до Ягов, Берлин, 15 септември 1915 г.

⁸¹⁹ Пак там, док. 415, писмо на Бетман-Холвег и Хелферих до пруския военен министър генерал Фон Хееринген, Берлин, 21 ноември 1915 г.; виж също док. 495, Меморандум на Кралското пруско военно министерство за германските доставки на муниципия и военно оборудване за България, Берлин, септември 1918 г.

⁸²⁰ Пак там, док. 415.

⁸²¹ ИИНА, кол. 06, оп. 62, а.е. 82, л. 208–209.

⁸²² ГДД, т. I, док. 352, шифр. телеграма на Михаелес, София, до Външното министерство, Берлин, 15 септември 1915 г.

сделка⁸²³. Германският посланик във Виена обаче уведомява Външното министерство в Берлин, че външният министър Фон Буриан му е съобщил, че неговото правителство „е готово да се присъедини към обещания на България военен заем в размер на 25%“⁸²⁴. Но и такава квота не постъпва до 21 септември. Вноската изпълнява изцяло само германската хазна⁸²⁵. Виенското правителство издължава 20-те млн. марки за двете първи вноски едва в края на октомври⁸²⁶.

На 20 ноември 1915 г. най-сетне пред реализиращото се включване на България във войната се стига до подписване на договора за „военния заем“⁸²⁷. Кредитирането, вече фактически осъществено, се оформя в поредна, нова по формат държавна финансова операция на „правителствен“ военен заем: между правителството на Германския райх, представлявано от държавния секретар на Имперската хазна д-р К. Хелферих, и двама представители на австро-унгарското императорско и кралско правителство, от една страна, и царското правителство на България, от друга, представлявано от финансовия министър Дим. Тончев. Германското имперско правителство – формално с участието на Австро-Унгария, но на практика плаща само германската Имперска хазна – отпуска на българското правителство 200 млн. фр. Две плащания по 50 млн., съгласно Тайната конвенция към съюзния договор от 6 септември, са направени за септември и октомври. Неизпълнените плащания ще бъдат дадени на разположение на българското правителство в райхсмарки по курс 81 марки = 100 франка в германска банка в Берлин, „посочена от Царското правителство на България“. (Естествено, това ще е Дисконтогезелшафт.)

Срещу плащането на различните падежи българската страна предава на германската съкровищни бонове без купони, чиято номинална стойност съответства на размера на сумата на дадения падеж. Срокът на съкровищните бонове е до 12 месеца. Но въз основа на искане от българска страна договорът (с чл. 2) определя, че този срок „ще бъде удължаван с по три месеца до една година след сключването на мира“. Лихвата на авансовия 200-милионен заем е 5.50%. Тя ще бъде изчислявана след края на войната в срок до една година, и то като прости лихви, сумата от което ще се прибави към номинала на аванса⁸²⁸. С последен чл. 5 българското държавно съкровище получава изгодно облекчаване и по изплащането на настъпващия падеж на 150-милионния аванс от януари 1915 г. Удължава се срокът на съкровищните бонове съобразно предхождащото уреждане по „военния заем“, като стойността на лихвата, възлизаща по договорните условия до 8%, се редуцира на 6% годишно и без комисиона. Тоест

⁸²³ Пак там, док. 354, бележка на Ягов върху шифр. телеграма на Михаелес, София, до Външното министерство, Берлин, 16 септември 1915 г.

⁸²⁴ Пак там, док. 358, шифр. телеграма на Чиршки, Виена, до Външното министерство, Берлин, 18 септември 1915 г.

⁸²⁵ Пак там, док. 357, шифр. телеграма на Михаелес, София, до Външно министерство, Берлин, 18 септември 1915 г.

⁸²⁶ Пак там, док. 388, вербална нота на австроунгарското посолство в Берлин до германското Външно министерство, 20 октомври 1915 г.

⁸²⁷ Пак там, док. 416, записка от 22 ноември 1915 г. на Външното министерство, Берлин, с приложен текста на „военен заем“ 200 млн. фр., подписан на 20 ноември 1915 г. в Берлин; *Марков, Г.* Голямата война и българският ключ..., с. 106, 109, 164, 221.

⁸²⁸ ГДД, т. I, док. 416.

с пет кратки членове българското правителство си осигурява безусловно изгодно кредитиране, и то на равнище на правителствен заем.

На 20 ноември заедно с подписването на договора „военен заем“ финансовият министър Дим. Тончев получава исканата от българското правителство декларация на банката кредитор – Дирекцията на Дисконтогезелшафт – относно задължението ѝ да упражни и втората опция на половинмилиардния заем от 1914 г. Същия ден преди церемонията по подписването заместник- държавният секретар д-р Цимерман и директорът на Дисконтогезелшафт д-р Саломонсон съставят и подписват споразумение между райхсканцлера/Външното министерство и Дирекцията на Дисконтогезелшафт като представител в случая само на германската банкова група от консорциума на заем 1914 г. С него в рамките на договора от 9 август 1915 г. те изрично потвърждават: опцията на втората серия 5% български заем в злато 1914 г. ще се извърши „най-късно една година след сключването на мира“.

Съответно това задължение се договаря в общо два члена: по силата на споразумението от 31 юли 1915 г. консорциумът си запазва правото до една година след сключването на мира да емитира цялостно заема според договора от 12 юли 1914 г. Ако дотогава емисията стане в момент, удобен и за райхсканцлера/Външното министерство, то тя ще бъде извършена за обща сметка на смесени консорциуми в Германия, Австро-Унгария и евентуално също с участие от други страни. И следва вторият член, натоварен с особена по важността си дефиниция за опцията: „Ако до упоменатия момент не бъде пусната емисията, Райхсканцлерът/Външно министерство се задължава ... да поеме от германската групировка общата опционна сума на заема по себестойността ѝ. Германската група банки се задължава срещу това да отстъпи на Райхсканцлера/Външно министерство правата си върху издаване на облигациите на българския заем в злато 1914 г., както и правото на строеж на железопътната линия от Михайлово до Порто Лагос или някоя друга, еднаква по стойност на нея линия, и строежа на пристанището в Порто Лагос.“⁸²⁹

Следователно изпълнението на втората опция минава изцяло в ръцете на германското правителство. По такъв начин, заченато с договора от 9 август, с новия документ по външното финансиране на българското правителство се създава обединяване на банковото кредитиране с междуправителствено. Кредитирането по-нататък добива форма на субсидии от Имперската хазна за българското държавно съкровище⁸³⁰. Вместо дълговите инвестиции на консорциума на германските *banques d'affaires*, започнали пласиране на капитали в един от най-големите за времето държавни заеми, кабинетът Радославов осигурява траен приток на гарантирани германски правителствени субсидии за стабилизиране функционирането на напрегнатото от войната финансово управление на държавата. Ежемесечно българското финансово министерство/бъл-

⁸²⁹ Пак там, док. 414, Споразумение между райхсканцлера и Дирекцията на Дисконто гезелшафт, Берлин, 20 ноември 1915 г.

⁸³⁰ Пак там, т. II, декември 1917 г.

гарската държавна хазна⁸³¹ започва да получава последователно и редовно през всички последвали дълги месеци на войната по 50 000 000 фр. До първите месеци на 1918 г. това са повече от 1 милиард лева.

В рамките на предпоставящите клаузи на договора от 20 ноември в края на 1917 г. кабинетът Радославов сключва и последния за управлението си пореден заем с предназначение за транспортно ползване на балканските линии на Компанията на Източните железници, и по-специално за откупуване правото на експлоатация на железопътната линия Мустафа паша (Свиленград)–Дедеагач (Александруполис). Стопанските, а и военните нужди налагат това, докато се построи трансродопската Михайлово–Порто Лагос. Финансовата операция поема германското правителство в размер на 24 967 047 фр., платими в марки 81 за 100 лв. със срок на погасяване една година след сключването на мира.

Равносметка

Така чрез външнодълговия механизъм през последните шест, ала извънредни години на война, приключващи четирите първи десетилетия на възродилата се българска държава, страната усвоява огромна за мащаба на финансовото си стопанство външнодългова инвестиция (виж таблица 4).

Усвоява се дългова инвестиция в размер почти 3.4 млрд. лв. (виж и таблици 1 и 3) – над три пъти по-висока, отколкото заедно взети двете части на предходните заемни суми, поети от държавните финанси след сключване на първия заем в 1888 г. (сумата е над един милиард) до 1912 г. При това и нещо повече – става дума за инвестиция с гратисен период до установяването на мира, когато ще последва погасяване на грамадните заемни суми от 1915/1918 г. Приходният редовен бюджет на държавата през шестте военни години (1913–1918), възлизащ на 1.685 млрд. лв., се допълва чувствително от два пъти по-голяма маса финансови средства, така че воденето на войната разчита на осигурено финансиране. Особено важно се оказва обстоятелството, че обслужването на външния дълг обременява държавния бюджет само с анюитета на заемните сделки до 1912 г. Само тази сума ляга върху разходния бюджет, която се влага и се блокира до настъпването на мира в Българската народна банка по сметките на заемотавците. А пък по реализираните заемни финансови сделки от 1913 до 1918 г., с изключение само на една сума от 43.4 млн. лв. по аванса от 150 млн. и покриването на първия аванс от 120 млн., изобщо не се извършва погасяване. То предстои след войната. Дотогава, разбира се, на външния държавен дълг предстои още събитийна история.

⁸³¹ ГДД, т. II, док. 14, вербална нота на австрийския посланик в Берлин до германското Външно министерство, 22 март 1916 г.; виж още док. 24–27, 31/6, 38, 189; също ИИБАН, кол. 6, оп. 66, а.е. 259, л. 757.

Таблица 4

Дългови инвестиции, 1913–1918 година
Външни държавни заеми и аванси в левове¹

Година на сключване	Заеми и военни доставки	Аванси и субсидии	Погашения		Остатък за погашение след 1918 г.
			Главница	Лихви	
1913		27 000 000 ²			1913
1913	25 000 000 ³				1913
1913	30 000 000 ⁴				1913
1914	(500 000 000) ⁵				1914
1914		120 000 000	120 000 000 ⁶		1914
1915	200 000 000 ⁷				1915
1915		150 000 000		43 460 000	150 000 000
1915		120 000 000			120 000 000
1915	250 000 000 ⁸				250 000 000
1915/1917	1 100 000 000 ⁹				1 100 000 000
1916/1918		1 350 000 000 ¹⁰			1 720 000 000 ¹¹
1917	24 967 047 ¹²				1917
1913-1918	1 629 967 047	1 767 000 000		43 460 000	3 540 000 000
Обща сума	3 391 967 047		43 460 000		

¹ Таблицата е съставена главно въз основа на проучените в изследването документи.² Аванс за руски пушки, изплатен през 1915 г. по първия 120-милионен аванс към заем 1914 г.³ Парижки заем, изплатен по 150-милионния аванс 1915 г. (към заем 1914 г.).⁴ Виенски заем, изплатен както горните.⁵ Заем Дисконтогезелшафт, като цяло неемитиран. Провежда се емисия на първата част.⁶ Погасен чрез втория 120-милионен аванс 1915 г.⁷ „Военен“ заем, не се погасява.⁸ Първа опция на заем Дисконтогезелшафт, не се погасява.⁹ Стойността на германските военни доставки (до март 1918 г.), не се погасява.¹⁰ Месечните субсидии, изплатени до март 1918 г.¹¹ Олихвена сумата на субсидиите.¹² Заем за откупуване експлоатацията на жп линията Мустафа паша (Свиленград)–Дедеагач (Александруполис); липсват данни за реализацията.

Месечните субсидии, 1916–1918 г.

През септември 1916 г. се захваща пълна с напрежение двегодишна сага с германските месечни субсидии за България.

Въпреки растящата, вече безусловна необходимост от германско парично и в материални стойности финансиране от 1915 г. насетне, министър-председателят В. Радославов предприема дръзка стъпка. На 3 септември 1916 г. той изпраща на полковник Ганчев във Върховната главна квартира шифрована телеграма, с която го натоварва да предаде на аташирания от германското Външно министерство в Плес барон Фон Грюнау „молба“ на българското правителство: поради това, че военният дълг е „набъбнал“ и е твърде трудно държавният бюджет да се балансира, министър-председателят моли Германия да се откаже да ѝ се изплатят направените от България военни разходи, като

освободи хазната ѝ от изплащането на изпълнените, поръчаните и получавани военни доставки. Срещу това при сключването на мира България „евентуално би отстъпила своя дял от военното обезщетение“ в полза на Германия в размера на образувания военен дълг⁸³².

Барон Фон Грюнау е озадачен. Българското правителство, макар и да е получило през 1915 г. 200 млн. военен заем и през 1916 г. – 600 млн. от ежемесечните 50-милионни субсидии, или общо 800 млн. лв., видимо не е изплащало военните доставки, трупайки голям дълг. Впрочем по справка от Пруското военно министерство този дълг през август 1916 г. е възлизал на 250–300 млн. марки, за нови доставки и поръчки още 100 млн. марки, така че сумата 350–400 млн. марки (или 430–490 млн. лв.) е можело да бъде обслужена своевременно от българската страна. Вместо това кабинетът е отлагал плащанията⁸³³.

Чрез генерал Фон Тройтлер пълномощният министър в София Алфред фон Оберндорф (наследник на д-р Михаелес в началото на 1916 г.) получава секретно указание да запознае министър-председателя със справката на Грюнау и да предложи като изход от „затрудненото“ положение Радославов да направи споразумение с германското правителство, а именно: „При всеобщия мир Германия гарантира на България военна компенсация от 500 млн. лв. и България същевременно се съгласява, тази компенсация да се балансира с германски заем или с материално снабдяване.“ (Разбирай суровини.) Така България би се освободила от изплащане на военния заем, а и на субсидиите, или ако избере компенсиране срещу материално снабдяване, то чрез това ще ѝ бъдат приспаднати всички доставки и поръчани военни снаряжения⁸³⁴.

Министър-председателят задълго оставя „без последствие“ предложената идея за споразумение, ала през юни 1917 г. самият той отива в Плес и в Берлин на преговори за облекчение по външния държавен дълг. Този път при това за повече германски „отстъпки“ – за отказ от плащане и по авансите, и по субсидиите. До май 1917 г. сумата на последните вече приближава милиард.

По въпроса всъщност в германската имперска столица вече се водят обсъждания⁸³⁵. Подтикнат от постъпката на В. Радославов да иска, щото Германия да се откаже от военните плащания, военният министър Фон Щайн през януари 1917 г. се е обърнал с писмо към райхсканцлера Бетман-Холвег и копие до Имперската хазна и Външното министерство: „Тъй като българските поръчки за военен материал с оглед на военното положение и за в бъдеще няма да могат да бъдат отклонявани, намирам за целесъобразно в наш интерес да направим изплащането възможно чрез увеличаване на субсидиите.“⁸³⁶ Въпросът

⁸³² ГДД, т. II, док. 75, секретно указание чрез Тройтлер, Плес, до новия германски пълномощен министър Алфред фон Оберндорф, София, 5 септември 1916 г.

⁸³³ ИИНА, кол. 05, оп. 23, а.е. 93, л. 397, обсъждане на българските финансови задължения и дълга по военните доставки при държавния министър д-р Карл Хелферих, Берлин, 8 март 1918 г.; също ГДД, т. II, док. 326.

⁸³⁴ ГДД, т. II, док. 75 и док. 495.

⁸³⁵ Пак там, док. 133, писмо на Щайн, Берлин, до ген. Найденов, София, 1 януари 1917 г.; също док. 177, 187, 189, 190, 191.

⁸³⁶ Пак там, док. 137, писмо на Щайн, Берлин, 19 януари 1917 г.

за субсидиите, като е свързан пряко с военните доставки, няма как да не предизвика в Берлин най-сериозно обсъждане на най-високо държавно равнище. На 19 февруари 1917 г. експерти от Външното министерство, Имперската хазна, Пруското и Имперското военно министерство, Върховната главна квартира и от различните стопански министерства водят продължителна дискусия при райхсканцлера⁸³⁷. Като преобладаващо обаче се очертава мнението, че България трябва да си изплаща доставките и че субсидиите не могат да се увеличават. Все пак обаче Външното и Военното министерство не се отказват да настояват, че при дълго продължаващата война и очертаващ се твърде тежък Южен/Балкански фронт Германия е особено заинтересована да осигурява безотказно бойното снаряжение на българската армия, така че именно от субсидиите ще трябва да се приспада сума за заплащане поне на текущите военни поръчки и доставки, следователно увеличение се налага.

Райхсканцлерът и Имперската хазна не се съгласяват субсидиите да се обвържат с военните доставки и решение за увеличение няма. Още по-силно повлиява и обстоятелството, че, както става известно в Берлин, министър-председателят Радославов, който се очаква да дойде, пледира на всеослушание (това прави и финансовият министър Тончев) германското правителство да освободи България от погасяване на съкровищните бонове и на авансите, и на субсидиите. Впрочем от българска страна боновете изобщо не се изплащат и Радославов се опитва да узакони фактическото положение с формално споразумение или договор за германски отказ поне от още един милиард лева.

Предварително, готвейки се за тези преговори, д-р Алфред Цимерман изисква Външното министерство да състави секретно изчисление върху цялостния български външен държавен дълг. Също така предварително на следващо голямо съвещание с висши експерти в министерството си Цимерман обсъжда германските позиции в светлината на българското поведение. На 6 юни се провежда обсъждане по вече подготвен обемен документ в повече от 20 машинописни страници с приложения – една изчерпателна справка за задълженията на българското държавно съкровище по предвоенните заеми и тези към Германия от юни 1914 г. до 1 април 1917 г.⁸³⁸

Българският дълг се разглежда в светлината на развито междуременно от министър-председателя Радославов пред граф Оберндорф в София второ искане относно субсидиите и авансите, представено като „смекчаващо“ първото дръзко предложение за пълен отказ на Германия от вземанията ѝ по българските военни разходи и доставки, а именно: изплащането на лихвите върху субсидиите и авансите да започне 12.5 години след сключването на мира, по подобие на германско-турския съюзен договор, чийто срок се простира до 1926 г. Германия би трябвало да продължи съюзния си договор и с България и

⁸³⁷ Пак там, док. 150, протокол от заседанието, съставен от майор Фон Рамзи (15 маш. с.), Берлин, 19 февруари 1917 г.

⁸³⁸ Пак там, док. 189, предварително скициране на позициите на германската и българската страна в предстоящите двустранни преговори от Цимерман, Берлин, 6 юни 1917 г.

съответно да отложи предвидените в договора от 20 ноември 1915 г. срокове за олихвяването и изплащането на авансовите кредити към германската Имперска хазна⁸³⁹. Становището на германското Външно министерство е ясно: „Ние – (вписва се в документа, който трябва да се докладва лично на императора и екземпляр от него се връчва и на шефа на Генералния щаб на действащата германска армия генерал Лудендорф) – имаме интерес тъкмо в първите години на мира да разполагаме със средства за упражняване на натиск, каквото предполага едно значително подлежащо на изплащане искане: лихвите на досега предоставените аванси/субсидии. Освен това, ако българското финансово управление би знаело, че е освободено от лихви за над 12 години, през това време сигурно няма да предприема никакви мерки в данъчната сфера за подготовка на плащанията.“

Д-р Цимерман скицира германската позиция за преговорите с министър-председателя Радославов, следвайки изказаните становища в голямото обсъждане на 17 февруари, като взема в съображение продължителната и все по-тежка война и утежненото състояние на българските финанси. С оглед на това германското Външно министерство се ориентира към тактиката да ангажира д-р В. Радославов с предложение чрез споразумение да се уреди както изплащането на заемните аванси и субсидии, така и въпросът с военния дълг, в смисъл: на базата на разбирателство, без „опрощаване“. „Би могло – дефинира д-р Цимерман – да се постигне разбирателство (в случай че се получи съгласието на Имперската хазна и на Военното министерство) върху база, че България изплаща „на разсрочки“ лихвите по дълга си за военно снаряжение от първата година след сключването на мира; изплащаните суми се използват от нас в пълния им размер за погасяване на този дълг. Решим ли да отидем по-нататък, би могло евентуално да се употреби по същия начин и частта от лихвите, които ще се изплатят по авансовия дълг.“⁸⁴⁰

Министър-председателят е пристигнал в Берлин и на 8 и 9 юни 1917 г. се провеждат продължителни преговори. Те приключват със съгласие на В. Радославов за споразумение върху базата „за разбирателство“, отстоявана от Цимерман. Дватамата, д-р Цимерман и д-р Радославов, подписват протокол. Тоест българският министър-председател приема уговорения модус за по-нататъшно развитие на нещата по изплащането на българските задължения.

Промяна във финансовите отношения обаче не настъпва. Формално споразумение за протоколираното „разбирателство“ не се подписва. Българската страна проточва издаването на един такъв акт.

Обаче, налага се, и след деветмесечно протакане на 8 март 1918 г. в Берлин се провежда ново голямо експертно обсъждане на финансово-кредитните отношения с България. Заседанието свиква държавният министър д-р Карл Хелферих (бившият държавен секретар на Имперската хазна) по разпореждане на висшето ръководство на армията/Върховната главна квартира. Докладва се изчисление за междувременно натрупаните необслужвани суми на

⁸³⁹ Пак там, док. 187 и 189, индекс 1, секретна пратка от Цимерман, Берлин, до Грюнау в Плес, 9 юни 1917 г.

⁸⁴⁰ Пак там, док. 189, с. 299.

заемните аванси и субсидиите. На 31 декември 1917 г. тази сума вече е 1470 млн. лв. (включен е „военният заем“), а исканията на Пруското военно министерство за изплащане на военните доставки и поръчки – със срок март 1918 г. – възлиза на 1100 млн. лв.⁸⁴¹ Наред с това в доклада се констатира, че „България не престава с претенциите си“ за „опрощаване“. Българският финансов министър, съобщава се на съвещанието, отново е изразил очакване пред полковник Фон Масов в София, че Германия ще се откаже „напълно“ в полза на България от изплащане на субсидиите, а и софийският кабинет изобщо поставя под съмнение възможностите си да изплаща своя дълг.

Въпреки всичко Берлин все пак проявява склонност да отстъпи донякъде пред българските искания. „Дали засега не съществуват очевидни причини да направим отстъпка на България?“ – поставя въпрос д-р Хелферих пред участниците в съвещанието. „И в случай на положителен отговор – пита пак той – в какъв размер и форма, в краен случай, бихме могли да направим отстъпка? Какви компенсации бихме могли да приемем срещу едно опрощаване на българския дълг?“ В отговор очертава се мнението, че колкото и „дръзко“ да е българското първо искане за „*пълно* опрощаване, то *частично* опрощаване все пак е оправдано“. Това обаче трябва да бъде съпроводено с отправяне на внушение към София, където трябва да знаят, че единствено само на основата и във връзка с уреждането на финансовите и икономическите отношения между Германия и България може да последва удовлетворяване например на особено важното настояване от българска страна в протичащите по същото време букурещки мирни преговори, а именно – „отстъпването на Добруджа на България“⁸⁴². Наред с това на вниманието на участниците в обсъждането се представя и лансирана от Е. фон Масов малко по-рано, през февруари 1918 г., идея за по-радикално решение на проблема.

Германският военен пълномощник на Вилхелм II при цар Фердинанд и вече флигеладютант полковник Едуард фон Масов е разработил доклад по въпросното финансово уреждане. Той се е позовал на конкретно изследване върху българския външен държавен дълг, което извършва експерт в екипа му в София, и обосновава не опрощаване, а модус за финансово уреждане: сключване на нов, с роля на амортизационен, голям заем; субсидийните авансови суми се обединяват със заема Дисконтогезелшафт в нов голям дългосрочен 1 500 000 000 лв. единен заем; срещу него „България зачертава своите дългове към Германия“, т.е. постига „*пълното* опрощаване“; срещу това на германската страна пък се гарантира „лихвено погасителното обслужване, като от българския държавен бюджет се заделят нужните суми за анюитет, а за контрол по използване на

⁸⁴¹ ГДД, т. II, док. 326, протокол на заседанието при държавния министър Хелферих, Берлин, 8 март 1918 г. Докладвано е в цитираните числа. До началото на 1918 г. и към началото на март 1918 г. са преведени субсидиите за декември 1917 г. и януари и февруари 1918 г. Сумата е намалена с 30 млн. лв., вероятно частта на Виена; ИИНА, кол. 05, оп. 23, а.е. 95, л. 397.

⁸⁴² ИИНА, кол. 5, оп. 23, а.е. 95, л. 397–400; ГДД, т. II, док. 315, виж също док. 326. По въпроса за „уреждането на финансовите и икономически отношения“, за взаимните компенсации по тях, вкл. териториалните такива, в ГДД, том II се намира много богата важна документация.

заемните суми по предназначение, в София се установява германец, който има същите права като френския делегат⁸⁴³. На 20 февруари пълномощният министър Фон Оберндорф изпраща доклада във Външното министерство в Берлин за информация на райхсканцлера граф Георг фон Хертлинг.

За новия германски държавен секретар на Външното министерство Рихард фон Кюлман „опрощаването изглежда неизбежно“⁸⁴⁴ и наистина един амортизационен заем за задлъжнялостта на България по обемната и непогасявана германска дългова инвестиция за воденето на войната му изглежда приемлив и уместен като решение. От императорския флигеладютант той иска повторно прецизно обоснована формула на евентуален такъв заем.

В последвалото изложение-доклад с дата 21 март 1918 г. Едуард фон Масов изяснява: амортизационният заем следва да се възприема като един от възможните варианти за финансовото уреждане с България. Въз основа на конкретните цифрови данни той подрежда извършените до момента финансови операции по 500-милионния заем 1914 г., допълнителните договорни споразумения по него, превръщането му в правителствен (в заем на германската Имперска хазна) и посочва: главно чрез заемните си операции българското правителство разполага със значителен, над 1 млрд. лв.⁸⁴⁵ собствен авоар/депозити в германски банки; БНБ съответно, съгласно договорните споразумения, ще може да тегли „безпрепятствено“ същите тези авоари и да ги потреби „независимо вътре в страната или в която и да е чужбина“. Следователно вместо амортизационна комбинация би могло, дори целесъобразно би било, германската страна да „обработи“ съответно българското правителство да употреби авоарите си в Германия за погасяване на дълга по военните доставки. Срещу това Имперската хазна ще обяви едно твърде значително – поне 1 млрд. лв. – „частично опрощаване“ на българския дълг. Субсидийните месечни аванси пък, както е предвидено поначало със споразумението за тях⁸⁴⁶, се оформят в заем с номинал предоставената вече чрез тях сума, чието погасяване се насрочва за след установяването на мира⁸⁴⁷. За разработката на Масов благоприятно се явява обстоятелството, че в търсене на решение германската страна ускорено превежда закъснелите субсидии за ноември и декември 1917 г. и януари и февруари 1918 г., което автоматично увеличава българския авоар в Германия (доколкото субсидийният аванс се внася от Имперската хазна на българската държавна сметка в Дисконтогезелшафт).

Постановката в изложения вариант се възприема от Външното министерство по принцип. Твърде интензивно започва обмисляне в аспекта за „употребление“ на българския държавен авоар; замисля се и евентуално ново споразумение с българското правителство за „специални“ месечни субсидии вместо субсидиен заем. Върховната главна квартира обаче изразява несъгласие. Дори самият фелдмаршал Хинденбург се намесва, колкото и да е натоварен с

⁸⁴³ ГДД, т. II, док. 315, доклад на Фон Масов, София, 16 февруари 1918 г.

⁸⁴⁴ Пак там, док. 328, телеграма на Кюлман, Букурещ, до Външното министерство, Берлин, 13 март 1918 г.

⁸⁴⁵ Виж пак там, док. 315, с. 470.

⁸⁴⁶ Формалното споразумение се подписва през март 1916 г.

⁸⁴⁷ ГДД, т. II, док. 332, изложение-доклад на Фон Масов, март 1918 г.

утежняващото се положение на Западния фронт, но дипломатията не отстъпва и „решението“ е взето. Чрез това финансовото уреждане все по-определено бива разглеждано като главен коз за натиск върху България, а именно: в третираните през тези начални месеци на 1918 г. фундаментални – тук, на Източния фронт – междусъюзнически германско-австроунгарски/българско-турски проблеми за разпределянето на „румънската плячка“, за Добруджа и за кондоминиума, за икономическите компенсации в Сърбия и Македония и за териториалните аспирации на България и Турция в Добруджа и Тракия⁸⁴⁸.

За първи път на 5 април имперското Външно министерство в Берлин въвежда Димитър Тончев в известност за така формиращото се германско становище и, разбира се, реакцията на последния (от името на българското правителство) е „отхвърляне с възмущение“. Особено доколкото и този път уведомлението се съпровожда с припомняне на германската позиция относно Добруджа, взета за модус вивенди в уреждането на българската задължнялост. Финансовите обсъждания и преговори между Берлин и София се прекъсват.

Войната обаче продължава и поръчките за военен материал, както и получаването на по-рано поръчаните и подготвени доставки от Германия, включително нередовното предоставяне на субсидии, прекратени дори за кратко време в началото на 1918 г.⁸⁴⁹, не могат да понасят повече каквото и да е по-нататъшно отлагане на финансово-заемното уреждане. На 15 април българският пълномощен министър в Берлин Д. Ризов моли германското Външно министерство да вдигне „забраната за доставки на военен материал за България“⁸⁵⁰. А германското Външно министерство незабавно на свой ред с телетипна телеграма „препоръчва“ на имперското Военно министерство „като военно необходимо, доставките да се изпълнят веднага, при кредитиране на цената“⁸⁵¹. Разбира се, в Берлин вземат предвид, че постъпката на Ризов се предприема непосредствено след като министър-председателят Радославов прокарва в Народното събрание над един милиард извънреден кредит „за военни материали“. За Берлин това изглежда като знак за решение на българското правителство да пристъпи към заплащане на военните поръчки и естествено демонстрира незабавната си „отзивчивост“, вдигайки забраната.

Доставките на военен материал наново продължават. Висяща остава обаче редовността на субсидиите. След февруари те пак закъсняват⁸⁵². На 18 май лично министър-председателят с писмо, препращайки го в Берлин чрез пълномощния министър Фон Оберндорф, изрично настоява германското Външно министерство да осъществи колкото може по-бързо изплащането на „субсидийните вноски до май“.

Във връзка с писмото Алфред фон Оберндорф има случай и като го смята за нужно (в момента постът на държавния секретар на германското Външно ми-

⁸⁴⁸ Виж пак там, док. 334, 345, 346, 355 (индекс 5), 377, 378 и сл.

⁸⁴⁹ Това става на 6–15 януари 1918 г. Пак там, док. 495, с. 693–694.

⁸⁵⁰ Пак там, док. 356.

⁸⁵¹ Пак там.

⁸⁵² Пак там, док. 362, 363.

нистерство е овакантен), отправя в Берлин съвета си на човек, добре запознат с хода на нещата в България. Той е наясно, че тук, в София, се очертава правителствена криза и поради това препоръчва: на писмото на Радославов да се отговори „много приятелски“ с надежда „за скорошно плащане“ на субсидиите, като се подсказва, че за това добре би било предварително финансовият министър да дойде в Берлин, та с него да се уговорят „някои подробности“. Всъщност, поясно казано – да се направи така, щото въпросът със субсидиите да се „протака“, докато се види разрешението на кризата⁸⁵³.

С последваща телеграма от 31 май Оберндорф „съвсем тайно“ осведомява, че Дим. Тончев „се готви за пътуване до Германия“, но не бърза да потегли. А пък и на Берлин е нужно евентуалното съгласуване на посещението непременно да се проточи. И двете страни изчакват.

Финал на висящия заеман проблем

В София кабинетът на д-р Васил Радославов напуска властта. Веднага, на 25 юни 1918 г., пълномощният министър Оберндорф посещава новия министър-председател Александър Малинов и го поканва от името на правителството на Райха да отпътува за Берлин за уясняване и разрешение на висящите между двете правителства финансови въпроси⁸⁵⁴. На свой ред пък на 28 юни новият военен министър генерал Сава Савов пише писмо до имперския военен министър Фон Щайн: „Моята отправена от войник към войник молба – изразява се генерал Савов – изисква получаването на военните материали за българската войска, без да се изчаква уреждане на финансовия въпрос.“⁸⁵⁵ Тоест в познатата форма изискването от българска страна за неплащане не престава. Ала крайно време е сега новият финансов министър Андрей Ляпчев да изясни каква ще да е деловата позиция на новия кабинет, какъв вариант за споразумение той приема.

До края на юни няма български ход по въпроса. На 1 юли Оберндорф посещава отново Ал. Малинов, който подхваща разговор за работите по граничните и териториалните въпроси с Турция. Германският пълномощен министър обаче насочва вниманието към заемно-финансовия проблем. Той наново подканя министър-председателя в най-скоро време да отпътува за Берлин и да проведе захванатите от по-рано (с Дим. Тончев) преговори за споразумяване, и то по субсидийните вноски, доколкото те се намират в пряка връзка с военните доставки. Ал. Малинов изтъква, че „на първо време“ е много ангажиран, а и по-добре би било да замине финансовият министър.

Веднага след визитата си при Малинов германският пълномощен министър се среща официално и с Андрей Ляпчев, за да повтори поканата за Берлин. Последният уверява Фон Оберндорф, че германското Външно министерство „може да разчита“ на него за уреждане на заплащането на военния материал и съответно на субсидиите, но... той няма готовност да отпътува и отклонява

⁸⁵³ Пак там, док. 374, шифрована телеграма на Фон Оберндорф, София, до Външното министерство, Берлин, 24 май 1918 г.

⁸⁵⁴ Пак там, док. 398.

⁸⁵⁵ Пак там, док. 399.

поканата за момента. Като евентуален срок за посещение се фиксира „едва“ месец септември 1918 година⁸⁵⁶.

Нещо повече, ден по-рано, на 30 юни, в обстоен разговор с директора на Кредитна банка в София д-р О. Щанге, който официално посредничи в заемно-финансовите работи, българският финансов министър е поставил условие: за да се осъществи берлинско посещение и се постигне споразумение, нужно е да се състави програма, да се дефинират позициите; той не е могъл да стори това, а и невъзможно му е поради заетост, така щото „би бил много благодарен“, ако въпросната програма бъде подготвена от германска страна⁸⁵⁷. Макар и забулено в дипломатическа вежливост, повече от видимо става не само протакане от българска страна, но и нежелание за уреждане, и то на въпрос, засягащ пряко военноматериалното снабдяване на българската войска – мунициите и оръжията, без които тя не би могла да продължи да воюва.

Берлин повторно предприема ход на отстъпление под българския натиск „протакане“. През целия юли германското Външно министерство, фактическият заемодавец след 20 ноември 1915 г., е уговаряло съответните военни инстанции и Имперската хазна военните доставки за България да се изпълняват без непосредствено заплащане, призовавайки за разбиране: в края на краищата, за да има заплащане от българска страна, на нея, реципиента на субсидиите, трябва да се изплатят непреведените авансови субсидийни вноски – те трябва да се изпълнят евентуално дори в намален размер, но да се авансират! На 2 август 1918 г. мъчното съгласие – това от страна на императорската Върховна главна квартира, респективно генерал Лудендорф – се е постигнало и Външното министерство съвместно с Имперската хазна телеграфират на държавния и военен министър Фон Щайн: „Германия ще изплати на България за изминалото време военните субсидийни аванси – това трябва да се счита за установено.“⁸⁵⁸

Българското правителство е уведомено за германското становище. И в контакта Берлин–София с посредничеството на Ото Щанге се изработва исканата от Ляпчев програма за дневния ред на посещението, включително съвсем конкретно самото техническо субсидийно изпълнение. Обаче, почти стряскащо за Берлин, на 12 август министър-председателят Александър Малинов (чрез Оберндорф) връчва на германското Външно министерство шест страници дълга нота.

Обръщайки се вежливо към вече поелия поста държавен секретар адмирал Фон Хинце, българският министър-председател (въпреки добре очертания ход на нещата във възможни варианти на уреждане през февруари-март 1918 г.) преценява, че е необходима „яснота“ по станалото, макар и вече преодоляно прекъсване на военните доставки и субсидиите, тъй като се е създадала „недопустима“ обстановка; България се „накърнява“ финансово и военно и това не трябва повече да продължава. Директно министър-председателят препоръчва: уреждането на повдигнатите въпроси да стане „без изчакване“, а чрез

⁸⁵⁶ Пак там, док. 400, 417, 422.

⁸⁵⁷ Пак там, док. 422, 424, 431.

⁸⁵⁸ Пак там, док. 424, телетипна телеграма на Външното министерство и Имперската хазна до генерал Щайн, Берлин, 2 август 1918 г. (Така за времето януари 1916 г. – март 1918 г. България получава месечни субсидии в размер на 1350 млрд. лв.

отговора от германска страна, който се дължи по нотата, без „предварително обсъждане на подробностите“⁸⁵⁹. Дотук за Берлин няма „нищо ново“ от познатото поведение на софийския кабинет. Във втората, военнополитически многозначителна част на нотата обаче Ал. Малинов обръща вниманието на съюзниците си върху създаващото се твърде сериозно положение на Южния/Македонския фронт и стоварвайки върху ѝ голяма загриженост (наред с растящите трудности на Западния фронт), той иска бързи германски войсковы подкрепления за българската воюваща армия в Македония.

След повече от десетина дни трескаво консултиране и обсъждане във върховните държавни органи на Райха германското Външно министерство отговаря на българската правителствена нота както всякога „с разбиране“ на българските искания: изяснява се обстоятелствено същината на нещата – временното прекъсване на военните доставки и субсидиите поради нарасналата голяма задлъжнялост на България и неспазването на договорните финансови правила; припомнят се предложените от Берлин варианти за решаването на проблемите чрез частично (в размер на не по-малко от 1 милиард!) опрощаване и амортизация на заемния дълг; подчертава се междуременно фактическото „без предварително заплащане“ възстановяване на доставките, също както и заявеното бързо предоставяне на неизплатените субсидии.

Наред с това при връчването на отговора германският пълномощен министър, според инструкцията на Берлин, устно съобщава на Ал. Малинов, че Имперската хазна във връзка с третираното в контакта между Ляпчев и Щанге амортизиране на дълга възнамерява веднага, начаса да изпълни като непосредствена финансова подкрепа на българския кабинет 250-милионен аванс/допълнителен заем в райхсмарки или левове в депозит било в полза на БНБ, било при Райхсбанк или Дисконтогезелшафт в полза на българското правителство⁸⁶⁰. Ал. Малинов дава вид, че не е информиран по подготовката на посещението в Берлин, както и за германската програма за финансовото уреждане, и акцентира върху необходимостта от пряка подкрепа на воюващата българска армия с германски военни сили.

Настъпва септември 1918 г. Транспортирането на военни материали за България продължава, първи германски военни части (една дивизия) поемат на път през Ниш за София⁸⁶¹. Министър Андрей Ляпчев обаче продължава да „отлага“ пътуването си за Берлин за окончателно оформяне и подписване на споразумение по финансовото уреждане. На 16–17 септември при Добро поле сърби, французи и гърци прегазват българските линии. Българското Главно армейско ръководство моли Берлин за реализуема на момента помощ на шест германски дивизии в под-

⁸⁵⁹ Текстът на нотата на френски език, във: ИИБАН, кол. 6, оп. 68, а.е. 189, л. 419–424; Дипломатическите документи по участието на България в Европейската война 1915–1918 г. Т. 2. С., 1921 г.; ГДД, т. II, док. 432, доклад на Фон Оберндорф, София, до райхскандлера д-р Георг фон Хартлинг, Берлин, 14 август 1918 г., виж също док. 433, 434, 436, 438.

⁸⁶⁰ ГДД, т. II, док. 437, директива на Политическия отдел на Външното министерство, Берлин, до Оберндорф, София, 22 август 1918 г.; виж също и док. 440, връчване на Ал. Малинов на германската нота-отговор, София, 27 август 1918 г.; също док. 452, Оберндорф, София, до Външното министерство, Берлин, 18 септември 1918 г.

⁸⁶¹ Пак там, док. 438, генерал Лудендорф, Върховна главна квартира, до Външното министерство, Спа, 23 август 1918 г.

крепа на търпящата поражение Първа българска армия. Императорската Върховна главна квартира е в състояние да изпрати, което и прави на момента, само една бригада, която ще може да „се намеси най-рано след 10 дни“⁸⁶². А. Ляпчев отбягва всякакъв контакт с Оберндорф, мълчи по въпроса за авансирането на 250-те милиона⁸⁶³.

На 29 септември в Солун той, финансовият министър Андрей Ляпчев, подписва примирие с Антантата. България излиза от войната.

Заклучение

Равносметката

(1878–1918 г.)

Българските статистически данни, в които се включват тези от Дирекцията на държавните дългове, данните от БНБ, както и изчисленията на германското Външно министерство, показват отчетливо картината на състоянието на външния държавен дълг на страната както за периода на войните, така и през изминалите четири десетилетия след 1878 г.

Както се вижда на таблици 5 и 6 на следващите страници, чрез финансовите сделки на правителството по външните държавни заеми и авансите през четирите десетилетия на междудържавни отношения на България в областта на европейската заемна политика в страната се инвестират над 4.475 млрд. лв. европейски парични средства⁸⁶⁴. През заемния период от време (1888–1918 г.) собствените бюджетни приходи възлизат на 5.079 млрд. лв., т.е. те са повече само с около 600 млн. лв. Тоест дълговата инвестиция почти удвоява бюджетните приходи – увеличава ги с около 88%. За погасяването, което се извършва от бюджета, са изразходвани малко над 682.6 млн. лв., а това, глобално взето, ангажира, т.е. изчерпва 0.07% от общата сума на разполагаемите заедно с инвестицията държавни финансови средства, а само от собствените такива – под 13.5% (13.4%) за целия тридесетгодишен заеман период. Процент, който през съответния етап от европейското развитие – т.нар. империалистическа фаза – в икономическо отношение изразява далеч не съсипваща степен на външнодългова задлъжнялост на капиталистически модернизиращата се България, споделяна при това от огромно милитаристично, непроизводително потребление.

⁸⁶² Пак там, док. 449, германската Върховна главна квартира до Външното министерство, Берлин, 17 септември 1918 г.; виж също док. 450.

⁸⁶³ Пак там, док. 452, шифр. телеграма от Оберндорф, София, до Външното министерство, Берлин, 18 септември 1918 г.

⁸⁶⁴ Данните в таблиците, а и тези в текста, се разминават до известна степен с данните от статистическите годишници. Причината е, че както в статистиката, така и в литературата някои заемни сделки и авансите към тях се пропускат, не се включват в реалния външен държавен дълг.

Таблица 5

Външен държавен дълг на България, 1888–1918 година
Дългови инвестиции – държавни заеми и аванси в левове¹

Година на сключване	Суми (номинални)		Погашение/трансфер до 1918 г.		Доизплатени чрез конверсия и държавни ценни книжа	Остатък за погашение след 1918 г.	Година на сключване
	Заеми	Аванси Субсидии	Главница	Лихви			
1888	46 777 500 ²			45 542 446	Конверсия със заем 1907 г.		1888
1889	30 000 000 ³			27 976 485	Конверсия със заем 1907 г.		1889
1890	5 000 000 ⁴	1 000 000 ⁵			Сък. бонове и ипотечарни облигации		1890
1892	142 000 000	10 000 000	73 575 000	134 577 827		57 998 500	1892
1894	20 000 000 ⁶				Ипотечарни облигации		1894
1896	30 000 000	10 000 000 ⁸		17 500 000		30 000 000 ⁷	1896
		5 000 000 ⁸			Облигации на заем 1902 г.		
		2 500 000 ⁸			Облигации на заем 1902 г.		
1898	5 000 000 ⁹	10 000 000			Облигации на заем 1892 г.		1898
1899	260 000 000 ¹⁰	5 000 000			Облигации на заем 1892 г.		1899
	73 800 000	7 000 000			Облигации на заем 1892 г.		
1900	30 000 000 ¹¹		5 768 350	3 627 337	Облигации на заем 1892 г.		1900
1901		4 000 000 ¹²			Чрез заем 1902 г.		1901
1901	(125 000 000) ¹³						1901
1902	106 000 000	4 000 000	11 268 500	81 123 872		95 742 500	1902
1904	100 000 000	3 500 000	8 742 500	66 977 926		92 107 500	1904
		7 000 000			Сък. бонове		
1907	145 000 000		6 812 500	73 564 648		138 952 500	1907
1909 нез.	82 000 000	7 000 000	1 543 279	36 645 824		80 651 715	1909 нез.
1909 окт.	(100 000 000) ¹⁴						1909 окт.
1909 дек.	100 000 000	6 000 000	5 960 000	37 855 393		94 820 000	1909 дек.
1911	5 800 000 ¹⁵				Сък. бонове		1911
1912	(200 000 000) ¹⁶	25 000 000 ¹⁷					1912
		40 000 000 ¹⁷	100 000 000 ¹⁸		Чрез първия аванс 120 млн. 1914 г.		
		10 000 000 ¹⁷					
1913		27 000 000 ¹⁹			Чрез аванс 150 млн. от 1915 г.		1913
1913	25 000 000 ²⁰				Чрез аванс 150 млн. от 1915 г.		1913
1913	30 000 000 ²¹				Чрез аванс 150 млн. от 1915 г.		1913
1914	(500 000 000) ²²						1914

1914	120 000 000	120 000 000 ²³	Чрез втория аванс 120 млн. 1915 г.	1914
1915 г.	200 000 000 ²⁴			1915
1915	150 000 000 ²⁵	43 460 000	150 000 000	1915
1915	250 000 000 ²⁶		250 000 000	1915
1915	120 000 000		120 000 000	1915
1915/1917	1 100 000 000 ²⁷		1 100 000 000	1915/1917
1916/1918	1 350 000 000 ²⁸		1 350 000 000 ²⁹	1916/1918
1917	24 967 047 ³⁰		?	1917
Всичко 1888–1918	2 551 344 547	1 924 000 000	113 769 129 568 851 758	Всичко 1888–1918
Обща сума 1888–1918 г.	4 475 344 547	682 620 887³¹		

¹ Таблицата е съставена по данните в статистическите годишници и проучените в изследването документи, главно във: България в Първата световна война. Германски дипломатически документи. Т. I–II. С. 2002–2005 г.; Българска народна банка. Сборник документи. Т. 3. 1915–1929 г. С., 2001.

² При главница 32 239 000 лв., конвертиран със заем 1907 г.

³ При главница 2 134 500 лв., конвертиран със заем 1907 г.

⁴ Краткосрочен държавен заем, изплатен със 7% съкровищни бонове и ипотечарни облигации.

⁵ Аванс чрез БНБ с държавна гаранция.

⁶ Краткосрочен държавен заем срещу ипотечарни облигации.

⁷ Не разполагаме с данни за олихвената сума и какво точно има да се погасява след 1918 г. Погасяването на заема има дълга история, яснота по въпроса внасят следващите части на книгата.

⁸ Авансите са изплатени със заем 1902 г.

⁹ Краткосрочен държавен заем срещу 6% съкровищни бонове и облигации от заем 1892 г.

¹⁰ Конверсионен заем в размер на 260 млн., получена по него сумата 73.8 млн. лв. срещу облигации от заем 1892 г.

¹¹ При главница 24 231 650 лв., окончателно изплатен през 1903 г. със заем облигации 1892 и 1896 г.

¹² Руски аванс, погасен чрез заем 1902 г.

¹³ Заемният договор е парламентарно отхвърлен.

¹⁴ Заем на Креди мобилие, оттеглен, няма котировка.

¹⁵ Изплатен с държавни съкровищни бонове през 1912 г.

¹⁶ Неесмитиран.

¹⁷ Общата сума от авансите се олихвява по 8% от заемодавеца Париба и в размер на 100 млн. лв. през 1914–1915 г. се пуска на пазара.

¹⁸ Сумата, изплатена с първия 120-милионен аванс към заем 1914 г.

¹⁹ Изплатен със 150-милионния аванс 1915 г.

^{20, 21} Изплатени като горния.

²² Произведена е емисия само за първата опция 250 млн.

²³ Изплатен чрез втория 120-милионен аванс от 1915 г.

²⁴ Не се погасява (т.нар. „военен заем“).

²⁵ След 1915 г. по аванса се изплаща посочената сума (43.4 млн.) като лихва. През 1918 г. по-нататъшната лихва от 8% се редуцира на 6%, авансът се обръща в българска текуща сметка в германски марки и в началото на 1919 г., преди подписването на Ньойския договор, на германския кредитор по нея се изплащат 45 млн. лв. (в германска валута). ЦДА, 05/33/1, л. 40–47, *Aufzeichnung*, 7.3., 1922 г.

²⁶ Първа опция на заем 1914 г., не се погасява.

²⁷ Стойността на германските военни доставки (до декември 1917 г.), не се погасява.

²⁸ Месечните субсидии до март 1918 г. не се погасяват. Съгласно двустранния междуправителствен договор от 20 ноември 1915 г. от страна на Германия, респ. Имперската хазна, прякото правителствено кредитиране технически се осъществява по начин, като: Имперската хазна чрез Райхсбанк превежда ежемесечния аванс от 50 млн. лв. по открита в Дисконтогезелшафт, Берлин, сметка на българската Дирекция на държавните дългове. Българската народна банка тегли от нея сумите, които трябва да се изразходват за българските военни нужди, за заплащане на военните доставки.

²⁹ В сумата на месечните субсидии е включена (посочена в изследваните документи) начислената лихва върху тях. Съобразно практиката на банкирането през войните 1912/1913 г., както и през 1915/1918 г. сумите за погашенията не се прехвърлят в банковите централи на заемодавателите. Управляващият операциите на държавното съкровище – БНБ, осчетоводява вноските по установените при нея кореспондентски сметки на банките кредиторки, като задържа сумите блокирани в касите си. В случая 1.720 млрд. лв.

³⁰ Липсват данни за операциите по сделката.

³¹ Трансферираната обща сума погашение.

Таблица 6

Външен държавен дълг на България, 1878–1918 година¹Задлъжнялост, наложена от клаузи на Берлинския договор 1878 г. и Парижката финансова конференция 1913 г. (в левове)²

Година	Дължими и изплатени суми		Дължими и изплатени вноски към Дет публичен отоман			
	Окупационен дълг към Русия	Погашение	Трибут васален и „Отомански дълг“ след 1913 г.	Погашение	Данък Източна Румелия	Погашение
1878/1888	26 446 635	5 080 793 ³	10 910 208 ⁴	500 000	2 951 000	2 951 000
1889	21 365 842		10 910 208	500 000	2 951 000	2 951 000
1890	21 365 842	8 867 000	9 910 208		2 951 000	2 951 000
1891	12 498 842		9 910 208	1 000 000	2 951 000	2 951 000
1892	12 498 842		8 910 208	500 000	2 951 000	2 951 000
1893	12 498 842		8 410 208	500 000	2 951 000	2 951 000
1894	12 498 842		7 910 208	500 000	2 951 000	2 951 000
1895	12 498 842		7 410 208	500 000	2 951 000	2 951 000
1896	12 498 842	580 546	6 910 208	125 000	2 951 000	2 951 000
1897	11 918 296	2 160 000	6 785 208	791 667	2 951 000	2 951 000
1898	9 758 296	1 119 040	5 993 541	250 000	2 951 000	2 951 000
1899	8 639 256		5 743 541	458 333	2 951 000	2 951 000
1900	8 639 256		5 285 208	541 667	2 951 000	2 951 000
1901	8 639 256		4 743 541	166 666	2 951 000	2 951 000
1902	8 639 256	8 639 256	4 576 875	166 678	2 951 000	2 951 000
1903			3 410 208	458 323	2 951 000	2 951 000
1904			2 951 875	541 667	2 951 000	2 951 000
1905			2 410 208	1 000 000	2 951 000	2 951 000
1906			1 910 208	500 000	2 951 000	2 951 000
1907			1 410 208	500 000	2 951 000	2 951 000
1908			910 208	1 410 212.17	2 951 000	1 967 333.33
1909						
1910						
1911						
1912		623 974		675 000 ⁵		
1913			1 350 000 ⁶			
1914			1 350 000			
1915			1 350 000			
1916			1 350 000	6 750 000 ⁷		
1917			1 350 000			
1918			1 350 000			
Всичко		27 070 609		18 335 213.17	79 382 546.47	60 987 333.33
Всичко изплатени 1888–1918 г.			107 463 155.47			

¹ Таблицата е съставена по СГ, IV, 1912 г., и V–XIV, 1922 г., XII. Финанси.² Дългът е безлихвен.³ Сумата е погасена до 1888 г. по окупационния дълг към Русия, който, след пресмятанията по заема за независимостта 1909 г., е определен в размер на 28 000 000 лв. (вж. док. 77 във: Документи по обявяване на независимостта на България. Из Тайния кабинет на княз Фердинанд. Съст. Цв. Тодорова и Елена Стателова. С., 1968). След известно плащане преди 1888 г. дългът намалява на 26 446 635 лв. По него през същата 1888 г. се погасяват 5 080 793 лв.; следват плащания до 1912 г., както е показано в таблицата. Или общо до 1902 г. по окупационния дълг към Русия се изплащат 27 070 609 лв. В Петербург през 1909 г. при уговарянето на заема за независимостта има идея да се подпише конвенция за окончателно погасяване на окупационния дълг. Това не става, отлага се.

⁴ Сумата за трибута се покрива с анюитет 2 272 000 лв. Преди Съединението, това са 8 години до Топханенския акт, сумата е 18 176 000 лв., до 1888 г. – 24 992 000 лв. Княжество България оспорва, но ѝ се налага и тя изплаща сумата в 1909 г. Чрез пресмятанията във връзка със заема 1888 г., като се взема предвид дългът на Турция към Компанията на Русе-Варненската железница, опцията на трибута се фиксира на 10 910 208 лв., а годишната вноска се определя на 500 хиляди лева, която до 1908 г. е изплатена в размер на 11.6 млн. лв. (по заема нез. 1909).

⁵ Изравняване на погасителната сума.

⁶ По решение на Парижката финансова конференция, т.е. конференцията на кредиторите заемодавци на България, която се свиква през 1913 г. в Лондон, България отново се натоварва с дълг към Високата порта – този път за компенсация на „отнетите“ от страна на България в Балканската война османски територии. По този трибут от 1913 г. насетне с анюитет 1 350 000 лв. се трупат така нареченият „Отомански дълг“ на България. След 1944 г. Париба предявява иск към България за изплащане на дълга.

⁷ Сумата се внася в БНБ, като се блокира.

Глобалният процент, естествено, прикрива в значителна степен действителното измерение на нещата. Числото 13.4% (към съответните бюджетни средства) резултира главно от огромната маса дългови средства, добити през периода на войната 1914–1918 г. През първия етап на парадигмата (1888–1900 г.) обаче процентното число, както показва таблица 2, се движи от 5.8 (1889 г.) до 8.3 (1894 г.) и 10.9 (1895 г.). През 1899 г. процентът е 12.0, когато в анюитетното плащане се включва вноската за единия от двата най-големи заема през първите три десетилетия – тази за заем 1892 г. Средногодишно (1888–1900 г.) анюитетите гълтат от приходния бюджет само малко над 7%⁸⁶⁵.

През 1901–1912 г. при пласираните нови милиони европейски парични средства (645.3 млн.) произтичащите от това по-високи анюитетни плащания показват 13.1% заемно-авансово изразходване, но пък от близо два пъти нараснал държавен приходен бюджет. Същият въпреки, увеличен от дълговата инвестиция на 2126.5 млрд. лв., до голяма степен резултира тъкмо от едно разумно прилагане на въведения по заемните договори заемнофинансов инструмент. През 1902 г. анюитетът е все още 10.8%, редувайки се в следващите години с 11/14% до 17% (1906 и 1907 г.), като само за 1903 г. и 1907 г. надхвърля 30%. Тогава обаче, вземайки предвид силното увеличение на държавния приходен бюджет чрез големите заеми 1902, 1904 и 1907 г., правителството екстрено решава да изплати окончателно заемите от 1888, 1889 и 1900 г., с което естествено съответните годишни трансфери се увеличават. Но пък, разбира се, за сметка на това от разплащателния бюджет окончателно излизат анюитети на три държавни заема, чиито емисии междувременно са въздействали и паричните средства чрез тях продължават да въздействат положително върху финансовото управление.

На свой ред третата част на парадигмата се оказва дори освободена от трансфер като реално осъществявано плащане. Върху кредитно-финансовите сделки, извършени през 1914–1918 г., няма трансфери, тъй като по заемни договори предстои те да бъдат погасявани след установяването на мира. Наред с това, като поемат, и то преференциално гратисно, твърде значителната сума от 3.314 млрд. и към тях още 82 млн. от трите заема от 1913 г., собствените държавни приходи нарастват с близо 200%. При това положение без финансово напрежение изцяло се погасяват трите заема от 1913 г. (включва се руският заеман аванс 27 млн.) и се извършва лихвеното плащане от 43.4 млн. лв. по

⁸⁶⁵ Заемна дългова инвестиция 433 077 500 лв.; бюджетни приходи 1 200 179 086 лв.

заема от 1914 г., респективно 150-милионния аванс към него, плюс изплащане на 120-милионния аванс от 1914 г. чрез втория 120-милионен аванс от 1915 г., при което конкретният (нетрансфериран) анюитет за 1917 г. достига само 6.1%. През годините на война (1912–1913 и 1915–1918) влиза в действие и мораториум върху плащанията по всички непогасени заеми и аванси, сключени до 1912 г. и през мирните месеци на 1913 г. Припадащите им се по тях анюитетни вноски в размер на 35.6/37.4 млн. се внасят в Българската народна банка по сметките на заемотодавателите и без да им се превеждат, се блокират. Така че, наред с преференциалното третиране на германската дългова инвестиция, на свой ред мораториумът чувствително облекчава финансовото управление, и то през съдбовни години на военно изпитание.

Не такъв е обаче в българския случай характерът на външния държавен дълг по клаузите на Берлинския договор от 1878 г. и решението на Парижката финансова конференция от 1913 г. Обратно, чрез тази част на дълга от България, която силно се нуждае от парични средства за държавното и икономическото си възстановяване и изграждане, се извлича (вместо да се инвестира) директно навън значителна валута/франкове: за Дет публич отоман заради васалния статут на Княжеството повече от 79.3 млн. и заради „окупационния дълг“ към Русия 27.07 млн., обща сума от 107 463 155 лв. До 1912 г. Дет публич отоман не допуска каквото и да е преустановяване и си осигурява вземанията по вноските и за трибута, и за „данък Източна Румелия“. През войната, в 1916 г., за тези вноски от държавното съкровище се внася в БНБ обща сума от 6 750 000 лв., която само се блокира, за да „се изплати след възстановяване на съобщенията“⁸⁶⁶. За „окупационния дълг“ до 1912 г. Русия пък си взема от България 27-те милиона и не се отказва от по-нататъшните плащания. Изплаща се и наложената в 1913 г. годишна вноска към Дет публич отоман от милион и 350 хиляди лева – общо за периода 8 100 000 лв.

От значение за модуса на разплащането е и обстоятелството – самото то резултиращо от действието на заемно-финансовите механизми, – че кредитите и авансите по силата на най-често прилаганото правило в банкирането на външнозаемната задлъжнялост се погасяват от следващи заеми и аванси чрез конвертиране или чрез заемнофинансовите инструменти – държавните съкровищни бонове и заемните облигации. От 20 заема и 21 аванса към тях до 1914 г.⁸⁶⁷ трансфер се осъществява само по десет заема и седем аванса, като в последна сметка два заема (1888 и 1889 г.) от десетте се конвертират с последвалия най-голям за периода заем от 1907 г., а трети (1900 г.) след изпълнение само на един анюитет изцяло се погасява през 1903 г. с облигации на заемите 1892 и 1896 г. Всички останали включително до 1918 г. заеми и аванси се изплащат чрез държавни съкровищни бонове и облигации от големите заеми 1892 и 1902 г., както и със суми от големите аванси към заема от 1914 г. Не без значение е и това, че двата големи

⁸⁶⁶ СГ, V–XV, 1922, XII. Финанси, с. 36.

⁸⁶⁷ Не се включват половинмилиардният заем 1914 г. и големите аванси към него – по тях няма плащания за погашение с изключение на 150-милионния аванс и 120-милионния аванс 1914 г. Не се смята и заем 1917 г., тъй като данните за него липсват.

заема – този от 1909 г., договорен с руското императорско правителство за уреждане на независимостта, и половинмилиардният от 1914 г., или по-точно всички финансови операции през 1915–1918 г. по него, също и „военният“ от 200 млн. – приемат характер на правителствени/дипломатически заемни сделки. По силата на това по първия (до 1915 г.) анюитетите се отлагат многократно, а по втория и третия българското правителство изобщо не погасява образуващия се огромен заеман дълг. Освободени изцяло или от повече от половината установени годишни трансфери, държавните бюджетни упражнения чувствително се улесняват, увеличават се възможностите за насочване на повече бюджетни средства към по-обхватно финансиране на стратегическите управленски програми.

Показателно за взаимоотношаваността и взаимодействията на дълговите инвестиции и управленските стратегически програми – преди всичко в икономиката на страната – като един от основните фактори в този процес е осъществяването на потреблението на тези външнозаемни средства. Поначално по заемни договори предоставяните външни кредити се предназначават и се влагат главно в изграждането на инфраструктурата – железопътните и водните връзки, шосейните пътища, пристанища, поща, телеграф, телефони. С първия заем се откупува в национална държавна собственост железницата Русе–Варна, със 142-милионния заем от 1892 г. се осигуряват първите „големи пари“ за предприемането на строежа на мащабно проектираната национална железопътна мрежа, дунавските и черноморските пристанища; увеличени по-нататък до 1911 г. с последвалите заемни сделки, особено със заема от 1907 г., наричан впрочем „145-милионен железопътен златен заем“, големите пари правят възможни мащабни строежи, както и изкупуването на експлоатацията, а след това и придобиването от държавата на собствеността на Източните железници на българска територия. От извършените през довоенния период 1888–1912 г. бюджетни разходи 24.1% са потребени от Министерството на обществените сгради, пътищата и съобщенията⁸⁶⁸, като само за железопътните и пристанищните строежи разходът е 16.4% по отношение на общия държавен разходен бюджет. Разход, какъвто не прави което и да било от всички останали ведомства⁸⁶⁹ с изключение на Военното министерство. В строежа на въпросната инфраструктура се инвестират около 490 млн. лв. Отделно за изграждането на пътища, пощи, телеграф и телефон се влагат 283 млн. лв. Впрочем за железниците по-специално, още при произвеждането на заемните емисии, по българската държавна сметка при банките заемодавци се включват изцяло ал пари договорените конкретни суми за железопътното строителство.

Както се отбелязва, голяма е масата пари от държавния бюджет, респективно от външните кредити, която се потребява от армията. През предвоенния

⁸⁶⁸ СГ, V–XV, 1922, XII. Финанси, с. 357–358; виж още: Статистически сведения за Българските държавни железници през 1911 г., Статистически сведения за българските държавни пристанища Варна и Бургас през 1908 г., СГ, V–XV, 1922, XI. Пътища и съобщения, с. 437.

⁸⁶⁹ СГ, IV, 1912, XII. Финанси, с. 352–357; V–XV, 1922, XII. Финанси, с. 12–13; за сравнение: Министерството на народната просвета, също усилено финансирано от бюджета, заемайки третото място след Военното министерство и ведомството на инфраструктурните строежи, потребява 7.2% от държавния разходен бюджет през дадения период.

заемен период (1888–1911 г.) това са над 808 млн. лв. Към разходния държавен бюджет съответно това са 25.2%. През военните години обаче (1912–1916)⁸⁷⁰ военните разходи, естествено, далеч надхвърлят това равнище и процентът нараства на 43. Но и при такъв висок военен разход все пак ведомството на железниците, пристанищата, пътищата и прочее комуникации разходва, т.е. потребява от общия държавен разходен бюджет 22.3% през 1888–1911 г. и почти 16% през 1912–1916 г., а общо през 1888–1916 г. 20%, или без малко един милиард лева (999.4 млн.). Военните разходи за това време възлизат на 1.563 млрд. лв.

Наистина, военновременните дългови средства се изразходват в най-висока степен за военната машина и в по-малка за инвестиране в икономиката. Този по-малък дял обаче се пласира целесъобразно – за разработката и модернизирането на въглищното производство на мини „Перник“ и „Бобовдол“, за разкриването и експлоатацията на подземните богатства в страната, а и в басейна на Морава, както и в Македония; потребява се за възстановяване и модернизиране на селскостопанското производство в Беломорието и Македония. Големите пари, колкото и непроизводително да се харчат за война, предпоставят и осъществяват икономически инициативи за разработване на „воднооросителни“ проекти за интензивно развитие на индустриални култури и модернизация на изостанали или пък предлагащи добри ресурси за модерно производство селски райони, т.е. за продължаващо активно инфраструктурно изграждане⁸⁷¹. Характерно и впечатляващо е като пример разрастването на националната железопътна мрежа. В сравнение с 1912 г. през 1918 г. тя се увеличава с 254 км нови линии, 55 км от които се построяват през фаталната 1918 г. През 1888–1900 г., главно след получаването на заем 1892 г., се полагат и влизат в експлоатация 837.4 км жп линии, така че до края на XIX в. България вече разполага с 1209.4 км собствени железници. След 1900 г. до 1911 г. влизат в много важната си икономическа роля нови 464.3 км, в най-висока степен чрез кредитите по заема от 1907 г. Осъществява се жп строителство и през горещите военни години – 1913, 1915, 1916 и 1918, когато българската железопътна мрежа достига завидна за балканска страна дължина от 2202.9 км. Стойността на линиите през 1909 г. е 202.5 млн. лв., на подвижния материал – почти 23 млн. лв., като през 1911 г. общо за линиите и подвижния материал (локомотиви и вагони) тя надхвърля 256 млн. До края на 1911 г. изключително чрез външните заеми и авансите се изплащат изцяло доставени локомотиви и вагони, поръчани през 1895–1907 г., на стойност 36.856 млн. лв.⁸⁷².

Външните кредити, предоставени на държавата, с внушителния си размер от 4.475 млрд. лв., след като допринасят в твърде висока степен за изграждането и модернизацията на българската икономика, поддържат стабилността на българските държавни финанси и осигуряват финансирането на голямото учас-

⁸⁷⁰ Липсват данните за 1917 и 1918 г.

⁸⁷¹ НАИИ, кол. 5, оп. 23, а.е. 93, 94, 95, 1918 г.; ГДД, т. I, док. 145, 172, 178, 187 и пр. Проследи опис-съдържанието на книгата, с. 20–47. В Научния архив в Института по история при БАН и в ЦДА се съхранява голяма документация по тази съществена и така и до днес останала неизследвана страна на войната.

⁸⁷² Виж Статистически сведения за Българските държавни железници през 1911 г., с. 4, 8, 9; СГ, V–XIV, 1922, XI. Пътища и съобщения. А. Железни пътища, с. 437.

тие на България в толкова разрушителната Първа световна война. Разбира се, заедно с това в крайна сметка те оставят финансовото управление на страната също така и задлъжняло със значителни по-нататъшни плащания. До пълното погасяване на заемите и авансите това са 4.130 млрд. лв. Към това остава неизяснено плащане по руския окупационен дълг, както и годишно плащане отново към Дет пюблик отоман (виж таблица 5а), номинирано като „Отомански дълг“ на България. Изплащането на външната държавна задлъжнялост обаче по съответните заемни договори е разписано на твърде дълъг погасителен срок, така че от значение в случая е способността на следващите български правителства най-целесъобразно да упражняват методологията на външно-дълговия механизъм: да съумяват да постигат от страна на заеμοдавците си по-благоприятно банкиране за българските финанси през различните фази на идните междудържавни финансови взаимоотношения в Европа.

Христо Чакалов (1868–1931), управител на БНБ
(1908–1920)

Сградата, в която се помещава Българската народна банка от края на XIX век до 1939 г., скица
(архив на Музея на София)

* Подборът и подредбата на снимките в тази част са на проф. Цв. Тодорова.

Джон Лъбок, лорд Ейвбъри (1834–1913) собственик на „Робъртс, Лъбок & Ко“, Лондон (снимка интернет)

Жозеф-Анри Торс, директор на Банк дьо Пари е де Пеи Ба, Париж (снимка интернет)

Парижката фондова борса (снимка интернет)

Артур фон Гвинер (1856–1931), директор (1894–1919), член и зам.-председател на Надзорния съвет (1920–1931) на Дойче банк, Берлин (Исторически архив, Дойче банк АД, Берлин)

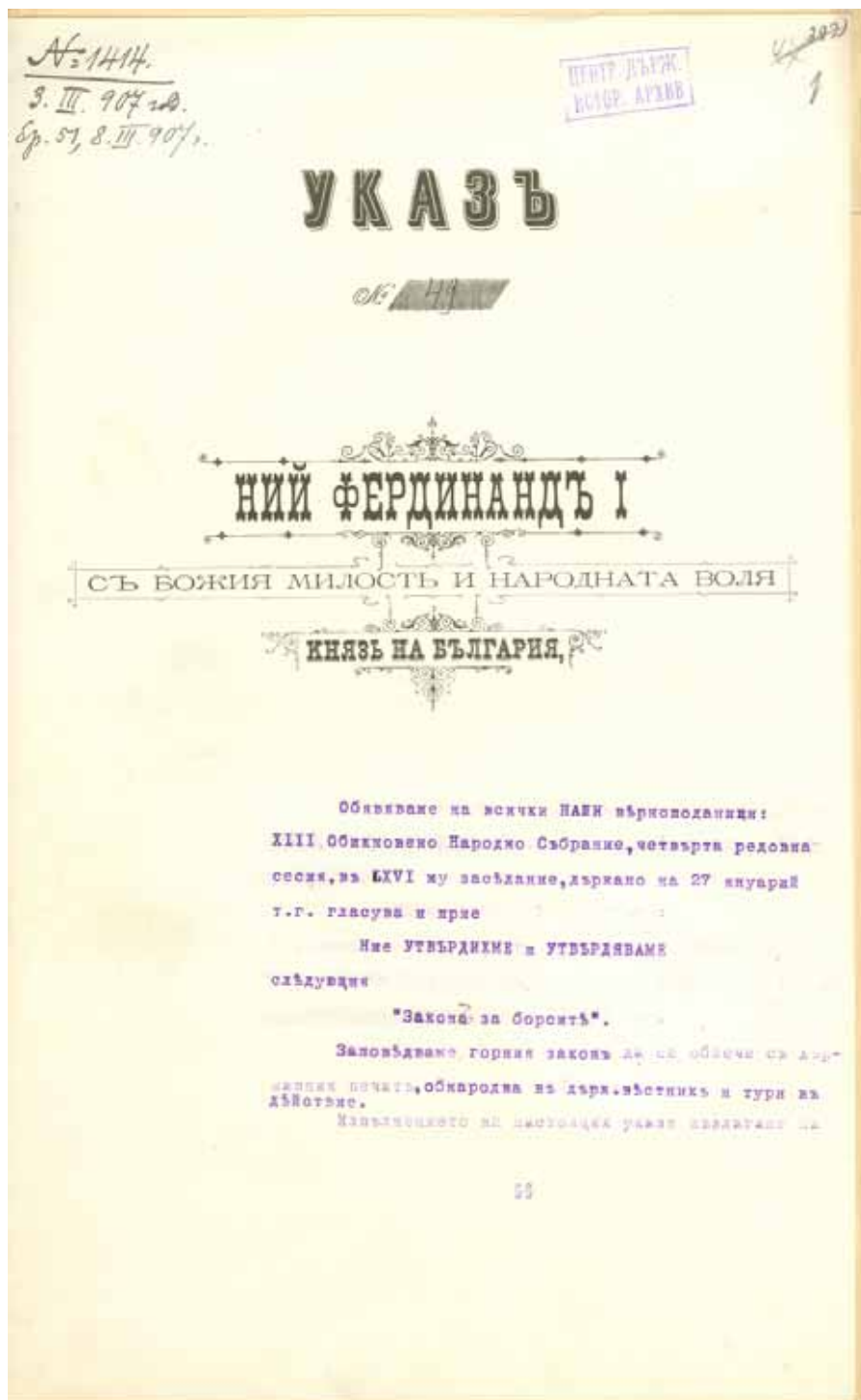
Дойче банк, паричната зала на банковата централа, Берлин (Исторически архив, Дойче банк АД, Берлин)

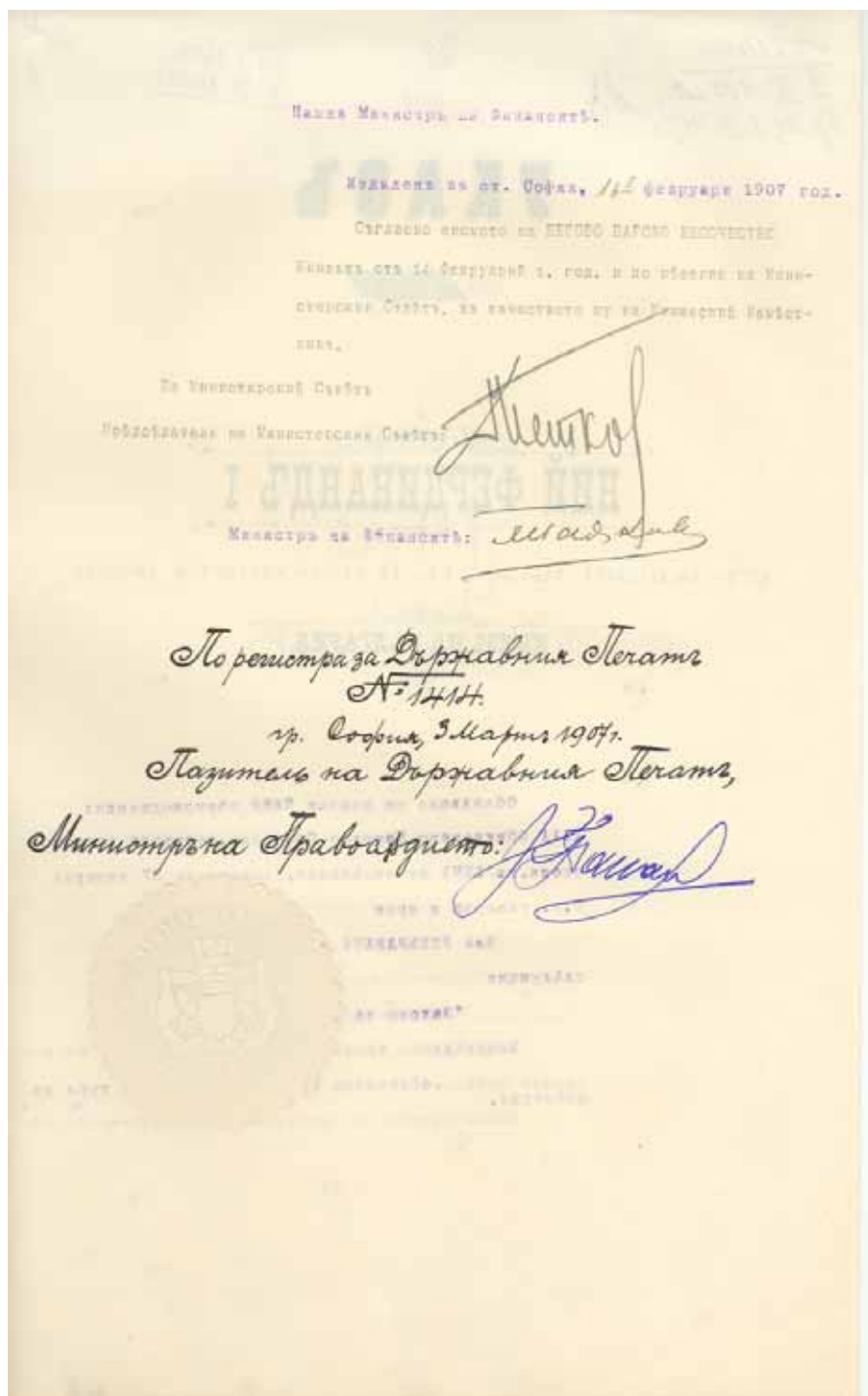
Константин Стоилов (1853–1901), министър-председател на България (1887, 1894–1899),
(ЦДА, ф. 600К, оп. 3, а.е. 417, л. 63)

Фердинанд I (1861–1948), княз/цар на България (1887–1918), (ЦДА, ф. 3К, оп. 7, а.е. 573, л. 20)

Княжески указ, утвърждаващ закона за фондовата борса в София, 1907 г. (ЦДА, ф. 3К, оп. 10, а.е. 139, л. 1 + гръб на документа)

Берлинската фондова борса, емисия на заем (Исторически архив, Дойче банк АД, Берлин)

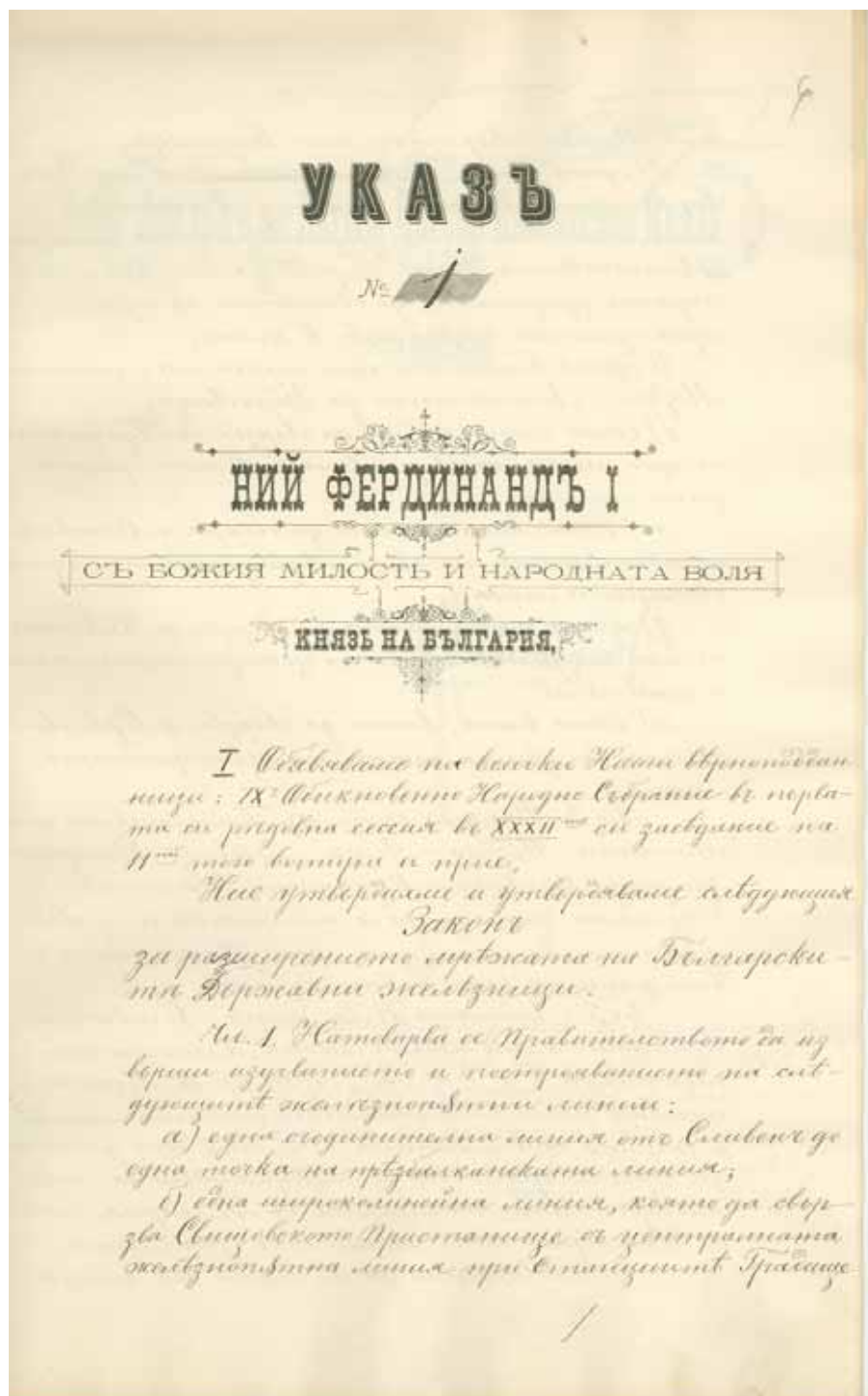
Берлинската фондова борса (Исторически архив, Дойче банк АД, Берлин)

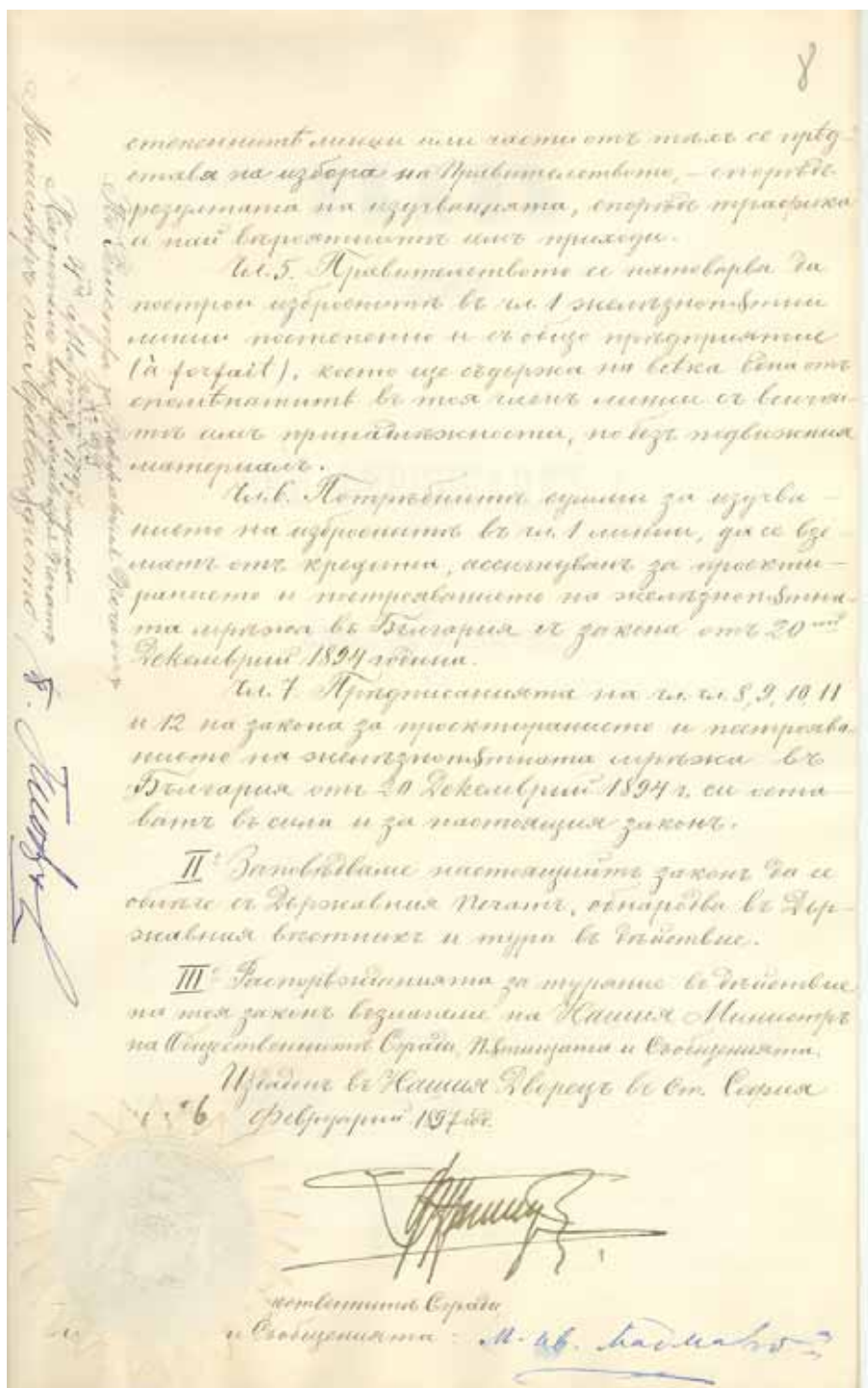
Облигация за българския външен държавен заем от 1892 г. (ЦДА, ф. 568К, оп. 2, а.е. 1307, л. 31)

32

Таблица за погашението		Tableau d'amortissement		Plan für die Tilgung		Table of Amortization	
из 253,540 облигации от Български държавен заем от 1892 г. 6 7/8 %		des 253,540 obligations de l'emprunt hypothécaire 6 7/8 % du Trésor Bulgare de l'année 1892.		der 253,540 Obligationen der 6 7/8 % Bülgarischen Staat-Hypothekendarlehen vom Jahre 1892		of 253,540 Bonds of the Bulgarian 6 7/8 % State-Mortgage Loans of 1892.	
Година	Датум на изплащане	Година	Датум на изплащане	Година	Датум на изплащане	Година	Датум на изплащане
Year	Date of Payment	Année	Date de Paiement	Jahr	Termin der Zahlung	Year	Date of Payment
1892	1/11	1892	1/11	1892	1/11	1892	1/11
1893	1/11	1893	1/11	1893	1/11	1893	1/11
1894	1/11	1894	1/11	1894	1/11	1894	1/11
1895	1/11	1895	1/11	1895	1/11	1895	1/11
1896	1/11	1896	1/11	1896	1/11	1896	1/11
1897	1/11	1897	1/11	1897	1/11	1897	1/11
1898	1/11	1898	1/11	1898	1/11	1898	1/11
1899	1/11	1899	1/11	1899	1/11	1899	1/11
1900	1/11	1900	1/11	1900	1/11	1900	1/11
1901	1/11	1901	1/11	1901	1/11	1901	1/11
1902	1/11	1902	1/11	1902	1/11	1902	1/11
1903	1/11	1903	1/11	1903	1/11	1903	1/11
1904	1/11	1904	1/11	1904	1/11	1904	1/11
1905	1/11	1905	1/11	1905	1/11	1905	1/11
1906	1/11	1906	1/11	1906	1/11	1906	1/11
1907	1/11	1907	1/11	1907	1/11	1907	1/11
1908	1/11	1908	1/11	1908	1/11	1908	1/11
1909	1/11	1909	1/11	1909	1/11	1909	1/11
1910	1/11	1910	1/11	1910	1/11	1910	1/11
1911	1/11	1911	1/11	1911	1/11	1911	1/11
1912	1/11	1912	1/11	1912	1/11	1912	1/11
1913	1/11	1913	1/11	1913	1/11	1913	1/11
1914	1/11	1914	1/11	1914	1/11	1914	1/11
1915	1/11	1915	1/11	1915	1/11	1915	1/11
1916	1/11	1916	1/11	1916	1/11	1916	1/11
1917	1/11	1917	1/11	1917	1/11	1917	1/11
1918	1/11	1918	1/11	1918	1/11	1918	1/11
1919	1/11	1919	1/11	1919	1/11	1919	1/11
1920	1/11	1920	1/11	1920	1/11	1920	1/11
1921	1/11	1921	1/11	1921	1/11	1921	1/11
1922	1/11	1922	1/11	1922	1/11	1922	1/11
1923	1/11	1923	1/11	1923	1/11	1923	1/11
1924	1/11	1924	1/11	1924	1/11	1924	1/11
1925	1/11	1925	1/11	1925	1/11	1925	1/11
1926	1/11	1926	1/11	1926	1/11	1926	1/11
1927	1/11	1927	1/11	1927	1/11	1927	1/11
1928	1/11	1928	1/11	1928	1/11	1928	1/11
1929	1/11	1929	1/11	1929	1/11	1929	1/11
1930	1/11	1930	1/11	1930	1/11	1930	1/11
1931	1/11	1931	1/11	1931	1/11	1931	1/11
1932	1/11	1932	1/11	1932	1/11	1932	1/11
1933	1/11	1933	1/11	1933	1/11	1933	1/11
1934	1/11	1934	1/11	1934	1/11	1934	1/11
1935	1/11	1935	1/11	1935	1/11	1935	1/11
1936	1/11	1936	1/11	1936	1/11	1936	1/11
1937	1/11	1937	1/11	1937	1/11	1937	1/11
1938	1/11	1938	1/11	1938	1/11	1938	1/11
1939	1/11	1939	1/11	1939	1/11	1939	1/11
1940	1/11	1940	1/11	1940	1/11	1940	1/11
1941	1/11	1941	1/11	1941	1/11	1941	1/11
1942	1/11	1942	1/11	1942	1/11	1942	1/11
1943	1/11	1943	1/11	1943	1/11	1943	1/11
1944	1/11	1944	1/11	1944	1/11	1944	1/11
1945	1/11	1945	1/11	1945	1/11	1945	1/11
1946	1/11	1946	1/11	1946	1/11	1946	1/11
1947	1/11	1947	1/11	1947	1/11	1947	1/11
1948	1/11	1948	1/11	1948	1/11	1948	1/11
1949	1/11	1949	1/11	1949	1/11	1949	1/11
1950	1/11	1950	1/11	1950	1/11	1950	1/11
1951	1/11	1951	1/11	1951	1/11	1951	1/11
1952	1/11	1952	1/11	1952	1/11	1952	1/11
1953	1/11	1953	1/11	1953	1/11	1953	1/11
1954	1/11	1954	1/11	1954	1/11	1954	1/11
1955	1/11	1955	1/11	1955	1/11	1955	1/11
1956	1/11	1956	1/11	1956	1/11	1956	1/11
1957	1/11	1957	1/11	1957	1/11	1957	1/11
1958	1/11	1958	1/11	1958	1/11	1958	1/11
1959	1/11	1959	1/11	1959	1/11	1959	1/11
1960	1/11	1960	1/11	1960	1/11	1960	1/11
1961	1/11	1961	1/11	1961	1/11	1961	1/11
1962	1/11	1962	1/11	1962	1/11	1962	1/11
1963	1/11	1963	1/11	1963	1/11	1963	1/11
1964	1/11	1964	1/11	1964	1/11	1964	1/11
1965	1/11	1965	1/11	1965	1/11	1965	1/11
1966	1/11	1966	1/11	1966	1/11	1966	1/11
1967	1/11	1967	1/11	1967	1/11	1967	1/11
1968	1/11	1968	1/11	1968	1/11	1968	1/11
1969	1/11	1969	1/11	1969	1/11	1969	1/11
1970	1/11	1970	1/11	1970	1/11	1970	1/11
1971	1/11	1971	1/11	1971	1/11	1971	1/11
1972	1/11	1972	1/11	1972	1/11	1972	1/11
1973	1/11	1973	1/11	1973	1/11	1973	1/11
1974	1/11	1974	1/11	1974	1/11	1974	1/11
1975	1/11	1975	1/11	1975	1/11	1975	1/11
1976	1/11	1976	1/11	1976	1/11	1976	1/11
1977	1/11	1977	1/11	1977	1/11	1977	1/11
1978	1/11	1978	1/11	1978	1/11	1978	1/11
1979	1/11	1979	1/11	1979	1/11	1979	1/11
1980	1/11	1980	1/11	1980	1/11	1980	1/11
1981	1/11	1981	1/11	1981	1/11	1981	1/11
1982	1/11	1982	1/11	1982	1/11	1982	1/11
1983	1/11	1983	1/11	1983	1/11	1983	1/11
1984	1/11	1984	1/11	1984	1/11	1984	1/11
1985	1/11	1985	1/11	1985	1/11	1985	1/11
1986	1/11	1986	1/11	1986	1/11	1986	1/11
1987	1/11	1987	1/11	1987	1/11	1987	1/11
1988	1/11	1988	1/11	1988	1/11	1988	1/11
1989	1/11	1989	1/11	1989	1/11	1989	1/11
1990	1/11	1990	1/11	1990	1/11	1990	1/11
1991	1/11	1991	1/11	1991	1/11	1991	1/11
1992	1/11	1992	1/11	1992	1/11	1992	1/11
1993	1/11	1993	1/11	1993	1/11	1993	1/11
1994	1/11	1994	1/11	1994	1/11	1994	1/11
1995	1/11	1995	1/11	1995	1/11	1995	1/11
1996	1/11	1996	1/11	1996	1/11	1996	1/11
1997	1/11	1997	1/11	1997	1/11	1997	1/11
1998	1/11	1998	1/11	1998	1/11	1998	1/11
1999	1/11	1999	1/11	1999	1/11	1999	1/11
2000	1/11	2000	1/11	2000	1/11	2000	1/11
2001	1/11	2001	1/11	2001	1/11	2001	1/11
2002	1/11	2002	1/11	2002	1/11	2002	1/11
2003	1/11	2003	1/11	2003	1/11	2003	1/11
2004	1/11	2004	1/11	2004	1/11	2004	1/11
2005	1/11	2005	1/11	2005	1/11	2005	1/11
2006	1/11	2006	1/11	2006	1/11	2006	1/11
2007	1/11	2007	1/11	2007	1/11	2007	1/11
2008	1/11	2008	1/11	2008	1/11	2008	1/11
2009	1/11	2009	1/11	2009	1/11	2009	1/11
2010	1/11	2010	1/11	2010	1/11	2010	1/11
2011	1/11	2011	1/11	2011	1/11	2011	1/11
2012	1/11	2012	1/11	2012	1/11	2012	1/11
2013	1/11	2013	1/11	2013	1/11	2013	1/11
2014	1/11	2014	1/11	2014	1/11	2014	1/11
2015	1/11	2015	1/11	2015	1/11	2015	1/11
2016	1/11	2016	1/11	2016	1/11	2016	1/11
2017	1/11	2017	1/11	2017	1/11	2017	1/11
2018	1/11	2018	1/11	2018	1/11	2018	1/11
2019	1/11	2019	1/11	2019	1/11	2019	1/11
2020	1/11	2020	1/11	2020	1/11	2020	1/11
2021	1/11	2021	1/11	2021	1/11	2021	1/11
2022	1/11	2022	1/11	2022	1/11	2022	1/11
2023	1/11	2023	1/11	2023	1/11	2023	1/11
2024	1/11	2024	1/11	2024	1/11	2024	1/11
2025	1/11	2025	1/11	2025	1/11	2025	1/11
2026	1/11	2026	1/11	2026	1/11	2026	1/11
2027	1/11	2027	1/11				

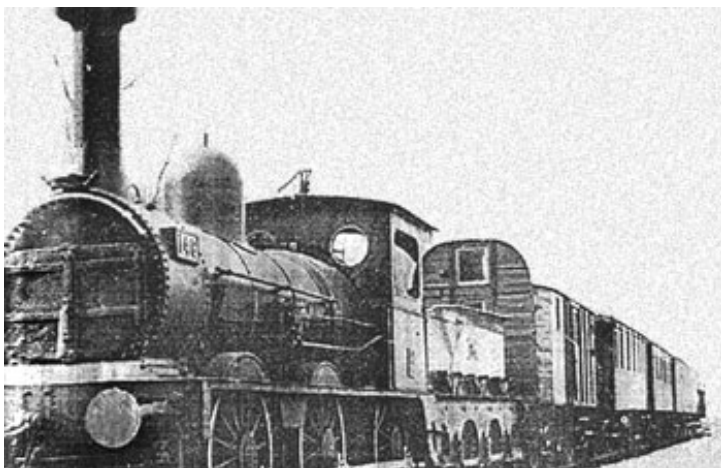

Княжески указ, утвърждаващ Закона за разширението мрежата на Българските държавни железници, 1897 г.
(ЦДА, ф. 3К, оп. 10, а.е. 120, л. 6 + гръб на документа)

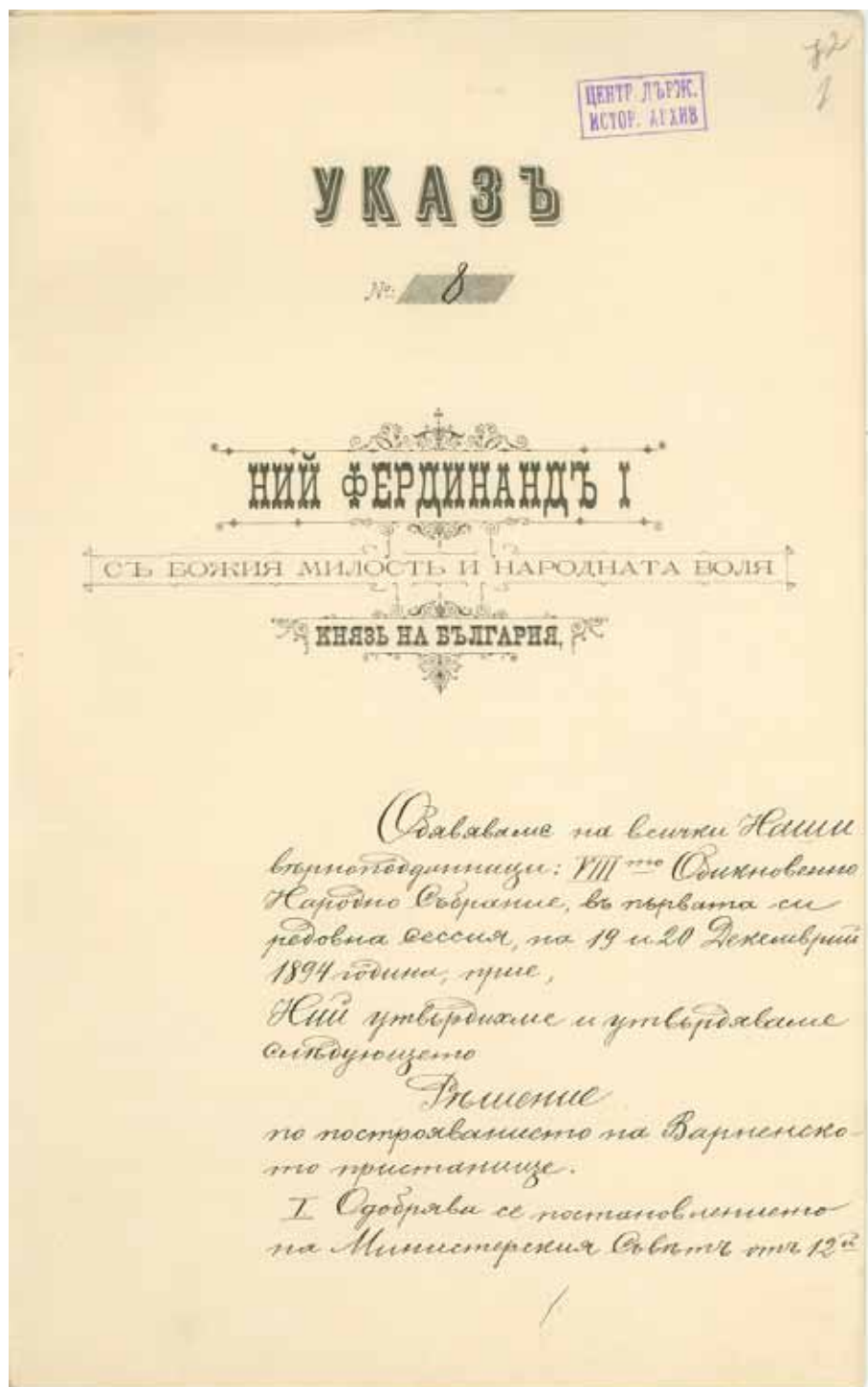
Строителство на жп гара Варна
(ЦДА, ф. 3К, оп. 10, а.е. 48)

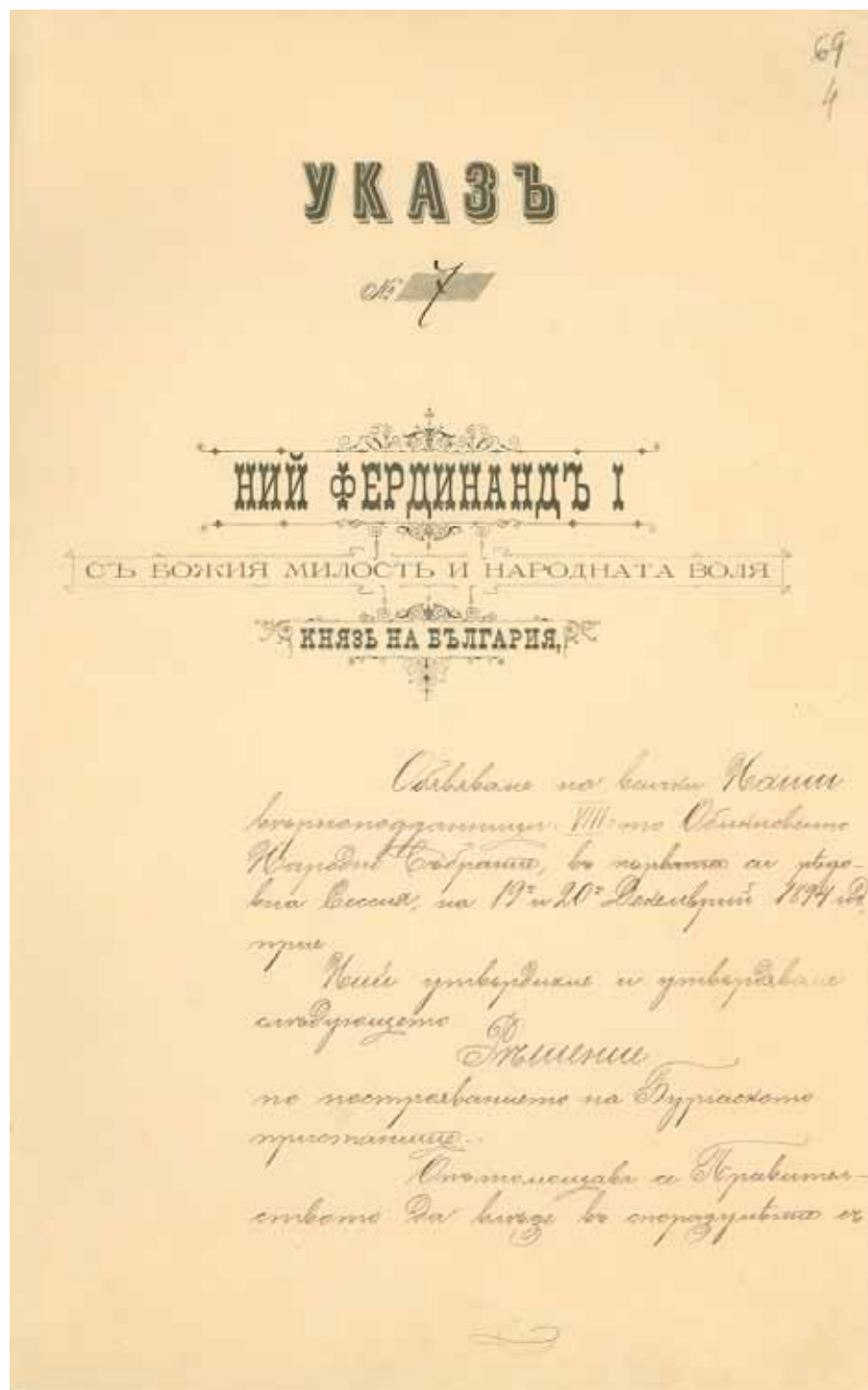
Жп гара Варна, жп подвижен
материал (ЦДА, ф. 3К, оп. 10,
а.е. 48)

Строителство на жп линията
Саранбей–Лъджене (ЦДА, ф. 3К,
оп. 7, а.е. 335, л. 21)

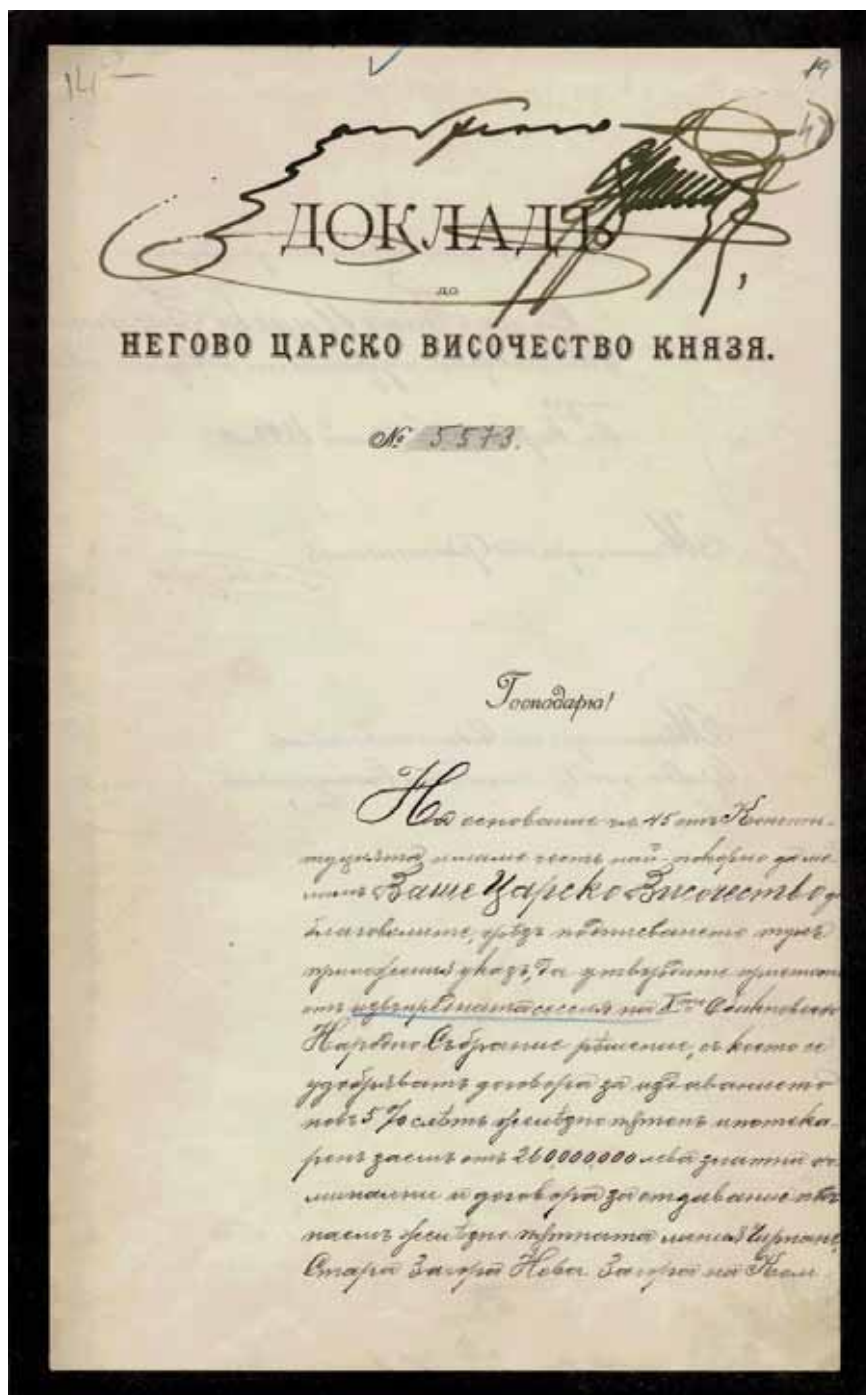
Княжески указ, утвърждаващ решение на Народното събрание за построяване на Варненското пристанище, 1894 г. (ЦДА, ф. 3К, оп. 10, а.е. 123, л. 1)

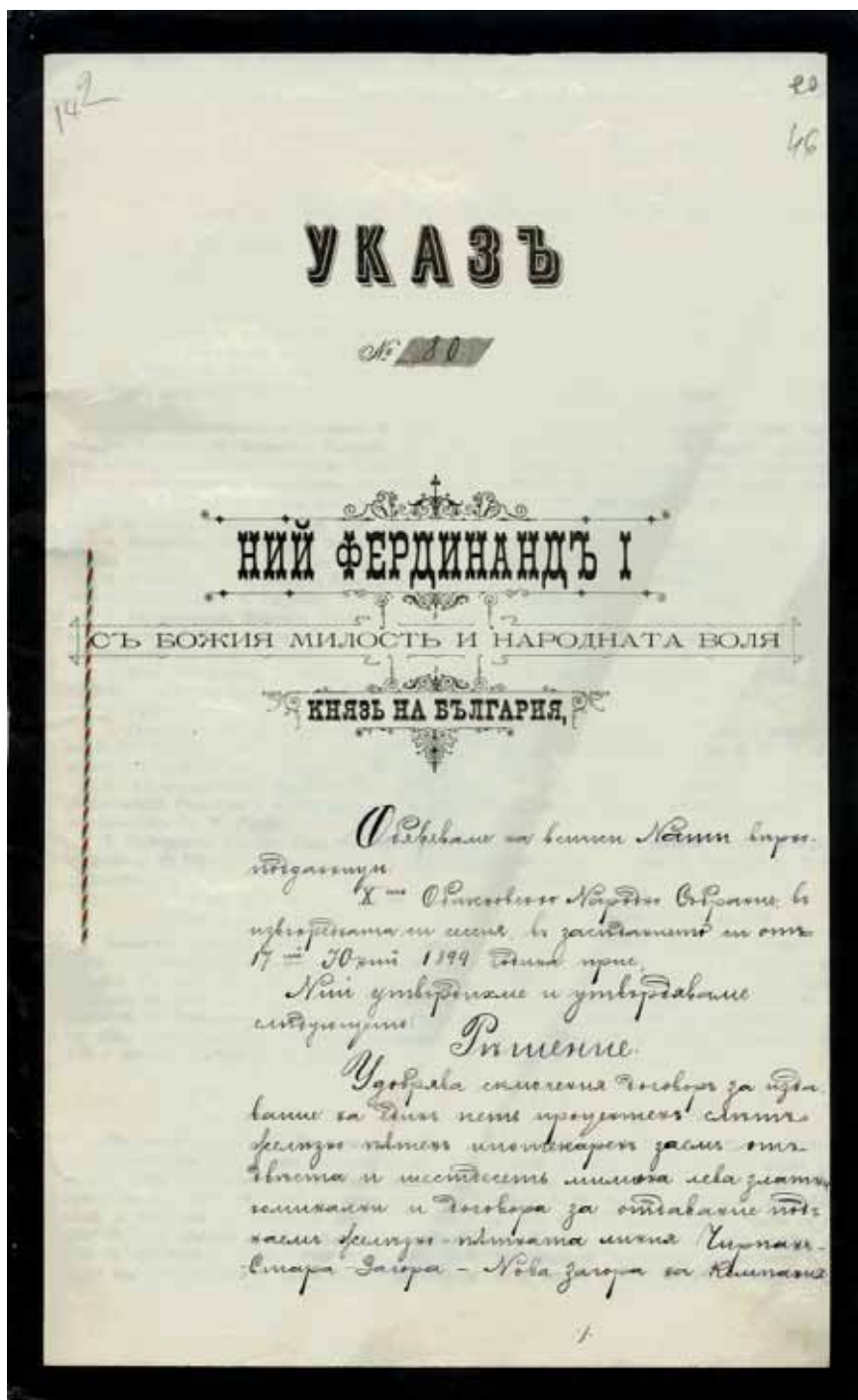
Княжески указ, утвърждаващ решение на Народното събрание за построяване на Бургаското пристанище, 1894 г. (ЦДА, ф. 3К, оп. 10, а.е. 123, л. 4)

Акция, притежавана от семейството на Ив. Евстр. Гешов (ЦДА, ф. 568К, оп. 2, а.е. 1307)

Доклад на министъра на финансите до княз Фердинанд за утвърждаване на сключения 260-милионен външен държавен заем от 1899 г. и договора за отдаване под наем на жп линията Чирпан–Нова Загора на Компанията на Източните железници (ИЦД, ф. 3К, оп. 10, а.е. 195, л. 32)

Княжески указ, утвърждаващ решение на Народното събрание за сключения 260-милионен външен държавен заем от 1899 г. и договора за отдаване под наем на жп линията Чирпан–Нова Загора на Компанията на Източните железници (ЦДА, ф. 3К, оп. 10, а.е. 195, л. 46)

Emprunt de l'Etat Bulgare 4 1/2 % or 1907.

Entre les soussignés:
Monsieur L. Payacoff, Ministre des Finances de la Principauté de Bulgarie.
Agissant au nom et pour le compte du Gouvernement de la Principauté de Bulgarie,
d'une part;

Et

La Banque de Paris & des Pays-Bas, Société Anonyme, au capital de 75 millions de francs, dont le siège est à Paris, 3, rue d'Antin, représentée par Messieurs Albert Turretini, Directeur et Henri Chabert, fondé de pouvoirs,
d'autre part;

Il a été dit et convenu ce qui suit:

Le Gouvernement de la Principauté de Bulgarie, en vue notamment de rembourser les titres des Emprunts Bulgares 6%, 1888 & 1889 non encore amortis, et de pourvoir aux moyens de construire de nouvelles lignes de chemins de fer, afin de parachever son réseau, — ces lignes étant les suivantes:
1) Radomir — Kustendil — Frontiere — 2) Tirnovo — Trevena — Borouchitz — 3) Levisky — Sistov — 4) Devna — Dobrich — 5) Borouchitz — Stara Zagora — 6) Mezdra — Vratsa — Ferdinand — Préval — Vidin — 7) Ferdinand — Broussartzi — Lom — 8) Gabrovo — Trevena — 9) Radomir — Bobovdol — Despnitz — 10) Stara Zagora — Tirnovo-Seimen; et à divers besoins courants, a décidé l'émission d'un Emprunt de l'Etat Bulgare, garanti dans les conditions qui seront indiquées aux articles 17 et 19 ci-après.

Article 1.

Le montant nominal de l'Emprunt est fixé à 145.000.000 de leva métalliques or — frs 145.000.000 — roubles 54.375.000 — reichsmark 117.450.000 — £ 5.742.000 — couronnes d'Autriche 138.040.000 — florins de Hollande 69.600.000.

Български Държавен 4 1/2 % заем въ злато от 1907 г.

Между долуподписаните:
Господин Л. Павков, Министър на Финансите на Българското Княжество

отъ една страна

И

Парижката и Нидерландска Банка, безименно дружество, съ капиталъ 75 милиона франка, чийто складище е въ Парижъ, улица д'Антенъ, № 3, представявана отъ Господа Алберъ Туретини, Директоръ, и Анри Шаберъ, пълномощникъ,
отъ друга;

се уговорил и сключил сѣднущето:

Примителството на Българското Княжество, като има предъ видъ да исплати не амортизираните още титри на Българскитъ заемъ 6%, 1888 г. и 1889 г. и да набави средства за постройката на нови железопътни линии съ цѣль да завърши железопътната си мрежа, а именно линиите:

- 1) Радомиръ — Кюстендилъ — границата;
- 2) Търново — Тръвна — Боруцаца;
- 3) Левски — Свищовъ;
- 4) Дебеля — Добричъ;
- 5) Боруцаца — Стара-Загора;
- 6) Мездра — Враца — Фердинандъ — Първава — Вадинъ;
- 7) Фердинандъ — Брусарци — Ломъ;
- 8) Габрово — Тръвна;
- 9) Радомиръ — Бобовъ-долъ — Дубица и
- 10) Стара-Загора — Търново-Сейменъ;

и за други текущи нужди, — рѣшил да издаде единъ заемъ на Българската Държава, гарантиранъ съгласно условията означени по-долу въ членовете 17 и 19.

Членъ 1.

Номиналната стойност на заема е опредѣлена на 145.000.000 лева златни металически — франка 145.000.000 — рубли 54.375.000 — германски марки 117.450.000 — лири стрелски 5.742.000 — австрийски корони 138.040.000 — холандски флорини 69.600.000.

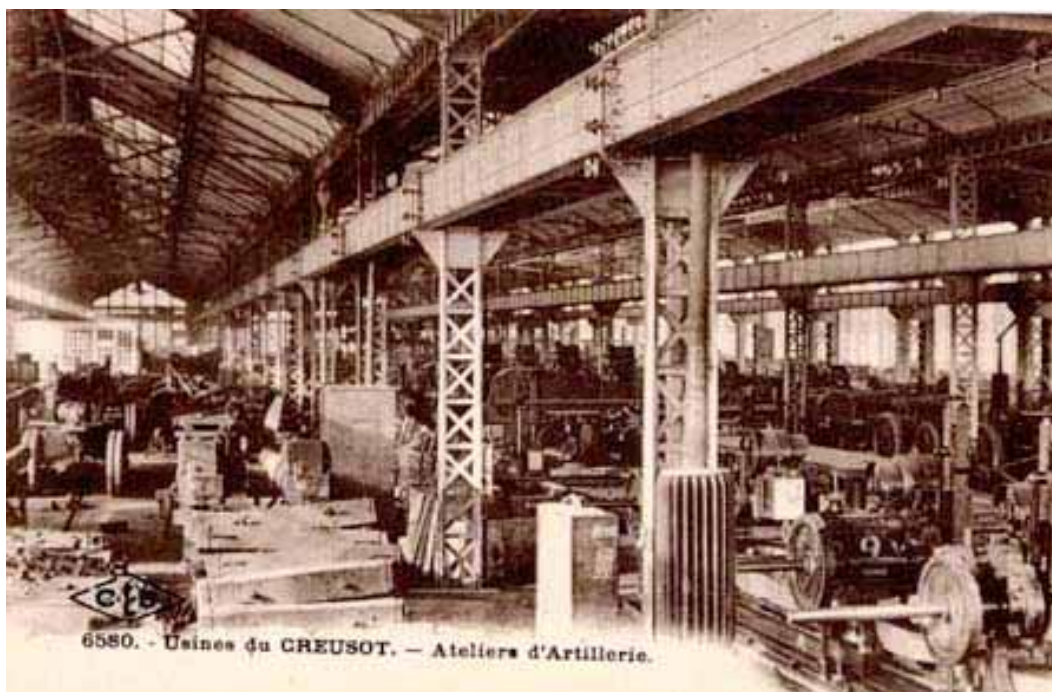
Заводите „Фридрих Крупп“, Есен; лафетен цех, монтаж на лафети за малък калибър скорострелни оръдия, 1892 г. (ЦДА, ф. 3К, оп. 7, а.е. 361, л. 14)

Вила „Хюгел“, Есен, административната сграда на заводите „Фридрих Крупп“ (ЦДА, ф. 3К, оп. 7, а.е. 361, л. 17)

Йожен Шнайдер (1805–1875), основател на заводите „Й. Шнайдер“ в Крьозо (снимка интернет)

Заводите „Й. Шнайдер“; артилерийски цех, към началото на XX в. (снимка интернет)

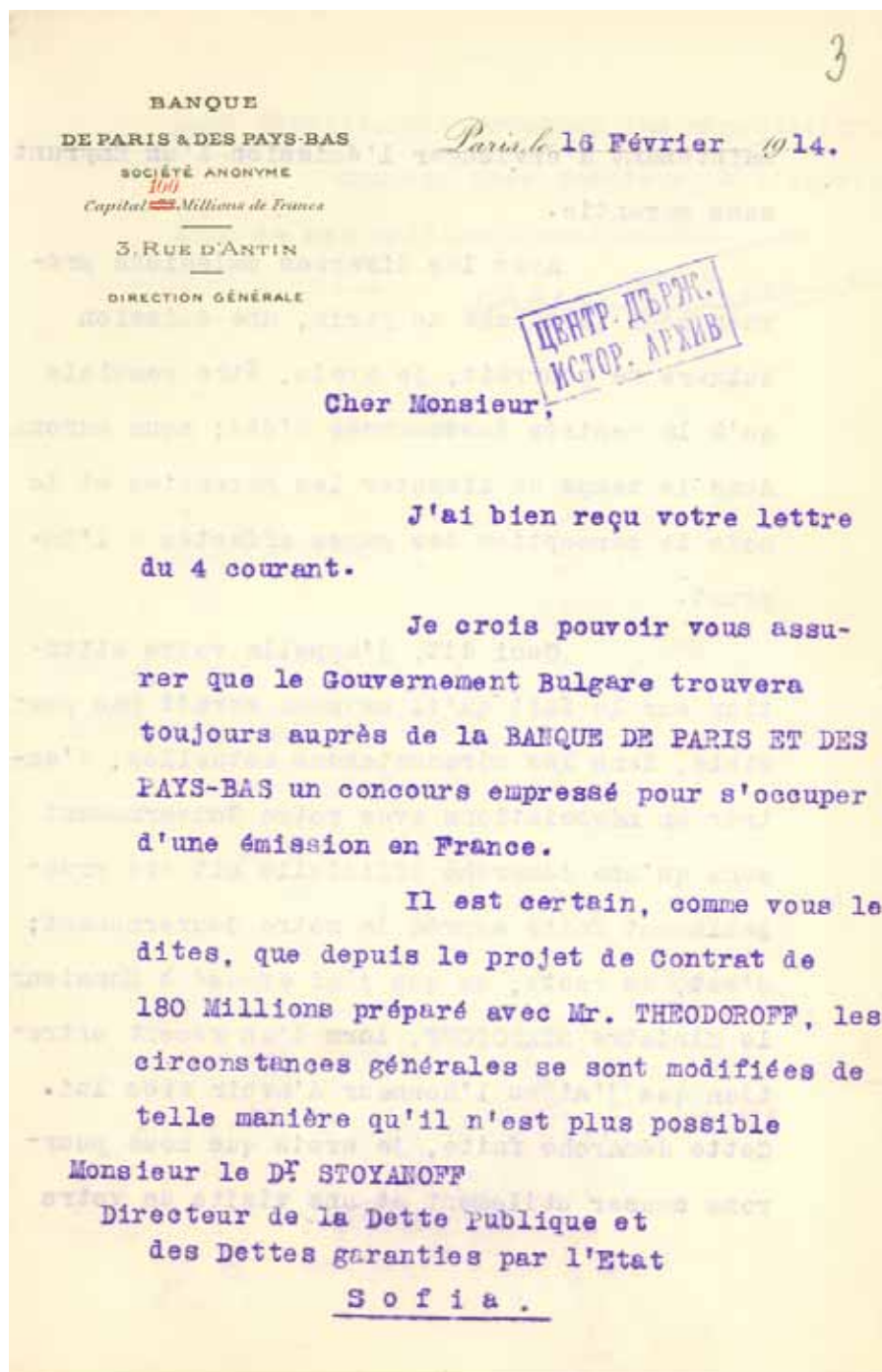
Теофил Делкасе (1852–1923), министър на външните работи на Франция (1914–1915)

Реймон Поанкаре (1860–1934), министър-председател на Франция (1912–1913, 1922–1924, 1926–1929)

Васил Радославов (1854–1929), министър-председател (1886–1887, 1913–1918) и външен министър на България (1899–1900), (ЦДА, ф. 313К, оп. 2, а.е. 63, л. 1)

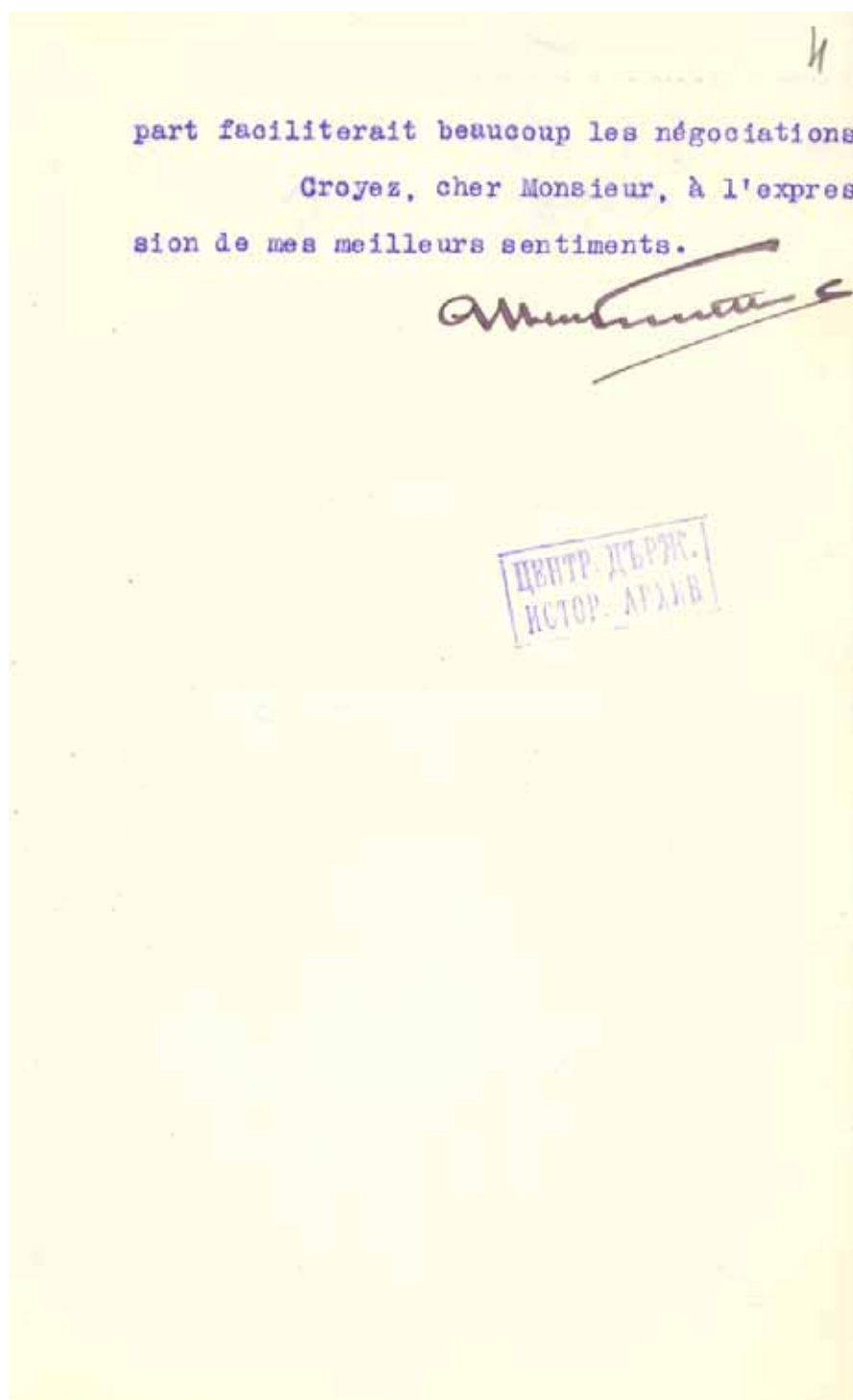

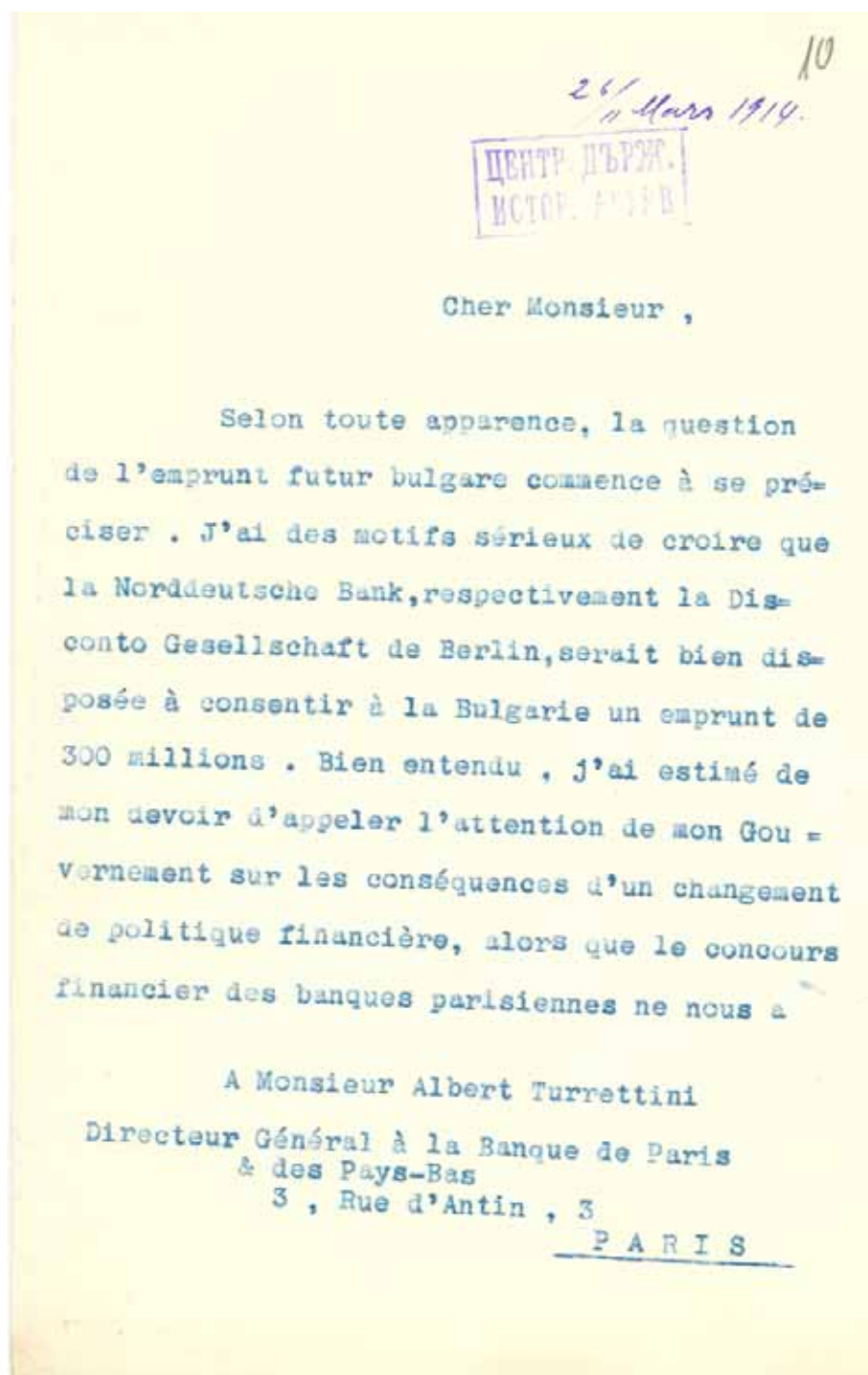
Из дипломатическата преписка: директор на Париба – директор на Дирекцията на държавния дълг и гарантираните от държавата дългове, по сключването на 500-милионния външен държавен заем от 1914 г. – А. Тюретини, Париж, до Т. Стоянов, София, 16 февруари 1914 г. (ЦДА, ф. 254К, оп. 1, а.е. 114, л. 3 + гръб на документа + л. 4)

maintenant d'envisager l'émission d'un Emprunt sans garantie.

Avec les diverses émissions prévues pour le Marché de Paris, une émission bulgare ne pourrait, je crois, être possible qu'à la rentrée des vacances d'été; nous aurons donc le temps de discuter les garanties et le mode de perception des gages affectés à l'Emprunt.

Ceci dit, j'appelle votre attention sur le fait qu'il ne nous serait pas possible, dans les circonstances actuelles, d'entrer en négociations avec votre Gouvernement sans qu'une démarche officielle ait été préalablement faite auprès de notre Gouvernement; c'est, du reste, ce que j'ai exposé à Monsieur le Ministre STANCIOFF, lors d'un récent entretien que j'ai eu l'honneur d'avoir avec lui. Cette démarche faite, je crois que nous pourrions causer utilement et une visite de votre

Из дипломатическата преписка: директор на Париба – директор на Дирекцията на държавния дълг и гарантираните от държавата дългове, по сключването на 500-милионния външен държавен заем от 1914 г. – Т. Стоянов, София, до А. Тюретини, Париж, 26 февруари/11 март 1914 г. (ЦДА, ф. 254К, оп. 1, а.е. 114, л. 10 + гръб на документа + л. 11)

jamais jusqu'ici fait défaut , notamment pendant la guerre balkanique, tout en exprimant des doutes sur la constance du concours de Berlin, respect. Hambourg, qui ne pourra pas à l'avenir satisfaire tous nos besoins financiers et aura pour résultat de mettre la Bulgarie dans une situation embarrassée . J'ai relevé le fait que le crédit bulgare aura tout à gagner à ne point s'aliéner le concours financier du marché parisien . On admet ici que dans l'opération projetée par la Norddeutsche Bank la possibilité de participation des banques parisiennes n'est pas exclue et on va même jusqu'à supposer qu'au dernier moment elles se mettront à la tête de cette transaction financière internationale. Si ces conjectures venaient à être réalisées, elles me donneront satisfaction, parce que

M

Je tiens avant tout à la nécessité d'entre-
retien de bonnes relations entre notre
pays et le marché parisien qui est le seul
apte à assurer l'essor régulier du crédit
de l'Etat Bulgare .

Avant hier , les élections ont eu
lieu suivant le nouveau système proportion-
nel en vigueur , et le Gouvernement obtint
une majorité relativement petite qui lui
permettra cependant de demeurer au pou-
voir .

Veuillez agréer , Cher Monsieur , mes
salutations les plus distinguées .

(A. / St.

Из дипломатическата преписка: директор на Париба – директор на Дирекцията на държавния дълг и гарантираните от държавата дългове, по сключването на 500-милионния външен държавен заем от 1914 г. – А. дьо Панафийо, пълномощен министър на Франция в София, до Т. Стоянов, София, 13/26 юни 1914 г. (ЦДА, ф. 254К, оп. 1, а.е. 114, л. 12)

На 12 юли 1914 г. България сключва 500-милионен външен държавен заем с банка Дисконтотезелшафт, Берлин.

Централната сграда на банка Дисконтотезелшафт, 1851 г., останала неразрушена и през Втората световна война (Исторически архив, Дойче банк АД, Берлин)

Замъкът Залцбрун в Плес, седалище на германската Върховна главна квартира, където се подготвят Съюзният договор за приятелство между Германия и България и Военната конвенция между Германия, Австро-Унгария и България, 1915 г. (ЦДА, ф. 3К, оп. 7, а.е. 408, л. 32)

Заседателната зала в замъка Залцбрун, където се водят преговорите по Договора за приятелство и по Военната конвенция, 1915 г. (ЦДА, ф. 3К, оп. 7, а.е. 408, л. 25)

ПОКАЗАЛЕЦ НА ФИНАНСОВИТЕ ИНСТИТУЦИИ

А

Алгемайне йостерайхише боден кредитанщалт, Виена 173

Алгемайне феркерсбанк, Виена 24

Англо-йостерайхише банк, Виена 24, 173

Б

Балканска банка, София 110

Банк дьо Пари е де Пеи ба / Париба, Париж 15, 18, 21, 27, 29, 32, 38, 41, 42, 43, 45, 55, 56, 57, 58, 59, 67, 68, 70, 77, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 94, 95, 96, 97, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 113, 114, 115, 116, 117, 119, 120, 121, 122, 123, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 133, 134, 135, 137, 140, 154, 144, 145, 146, 147, 153, 155, 156, 157, 158, 169, 170, 172, 175

Банк емпириал отоман/Банк отоман, Константинопол/Париж 24, 27, 28, 30, 31, 41, 42, 43, 44, 60

Банк ентернасионал, Париж 70, 71, 75, 78, 79, 86

Банк трансатлантик, Париж 146

Банк франсез 114

Банк франсез пур льо комерс е л'ендюстри 89, 96, 146

Банк фюр хандел унд индустри, Будапеща 110, 173

Баринг, Брадърс & Ко, Лондон 15, 121, 129

Барклис банк, Лондон 172

Беренс & Зьоне, Л. банкгешефт, Хамбург 173

Берлинер ханделсгезелшафт 16, 43, 109, 110, 112, 114, 127

Блайхрьодер, С., банкхауз, Берлин 21, 32, 41, 110, 160, 173

Братя Мале, Париж 146

Бреслауер берлинер дисконтбанк, Берлин 51, 56, 57, 59, 67

Българска земеделска банка, София 108, 125, 177

Българска народна банка, София 12, 13, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 39, 43, 44, 45, 49, 51, 53, 59, 75, 80, 85, 88, 104, 106, 115, 116, 125, 131, 132, 144, 146, 151, 173, 174, 175, 181, 192, 198, 202, 205, 208, 213

Българска търговска банка, Русе 61, 64

В

Варбург и Ко, М. М., Хамбург 154, 161, 162, 173

Винер банкфайр, Виена 15, 24, 29, 39, 41, 43, 48, 56, 57, 68, 69, 70, 73, 75, 88, 89, 96, 105, 109, 110, 114, 126, 129, 130, 131, 132, 134, 135, 140, 146, 155, 156, 180, 181, 184

Г

Генерална банка, София 110

Д

Дармщедтер банк, Берлин 109, 130

Дирекция на Дисконтгезелшафт/Дирекцион дер Дисконтгезелшафт/Дисконтгезелшафт, Берлин 16, 19, 21, 24, 43, 67, 109, 110, 166, 168, 172, 173, 174, 175, 177, 178, 179, 182, 183, 184, 185, 189, 190, 191, 193, 197, 198, 202, 205, 242

Дойче банк, Берлин 14, 15, 16, 29, 32, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 49, 51, 52, 59, 60, 67, 68, 70, 72, 73, 75, 89, 93, 94, 105, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 117, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 134, 135, 136, 140, 146, 154, 215

Дойче ферайнсбанк, Франкфурт на Майн 70

Драйфус & Ко, Й. банкгезелшафт, Франкфурт на Майн 173

Дрезднербанк, Дрезден/Берлин 14, 16, 29, 41, 48, 51, 101, 105, 109, 110, 130, 134, 173

Й

Йостерайхише кредитанцалт фюр хандел унд гевербе, Виена 32, 173

К

Комерц унд дисконто банк, Хамбург 173

Контоар насионал д'есконт, Париж 21, 42, 114, 146, 169

Креди алжериен, Париж 146

Креди дьо фонсие дьо Франс, Париж 45

Креди лионе 22, 24, 42, 43, 45, 56, 57, 58, 81, 82, 97, 121, 33, 169

Креди мобилие франсе/Креди мобилие 127, 128, 131, 143, 146, 148, 172, 205

Кредитна банка, София 110, 160, 162, 164, 173, 182, 201

Л

Лендербанк, Виена/Париж 21, 24, 29, 32, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 43, 46, 47, 48, 50, 51, 53, 54, 55, 56, 60, 70, 72, 89, 96, 109, 110, 114, 127, 129, 130, 133, 134, 173

Лойдсбанк, Лондон 172

М

Мериленд & Сие, Париж 146

Мителдойче кредитбанк, Майнинген/Франкфурт 70

Н

Националбанк фюр Дойчланд, Берлин 16, 51, 60, 101, 109, 110, 126, 127, 128, 173

Нидерйостерайхише дисконтогезелшафт, Виена 173

Нойман–Любек и Ко, Лондон 172

Норддойче банк, Хамбург 110, 168, 173

П

Пестер унгарйше комерциалбанк, Будапеща 39, 43, 73, 88, 96, 105, 110, 112, 114, 126, 146

Пестер фатерлендишер шпаркаса-ферайн, Будапеща 173

Пиърсън, С. & Сънс, Лондон 172

Р

Робъртс, Лъбок & Ко, Лондон 12, 33, 34, 43, 214

Ротшилд & Зьоне, М. А., Франкфурт/Париж 121, 129

Ротшилд & Сънс, Н. М., Лондон 32, 35, 121, 129

Ротшилд С. М. банкхаус, Виена 138, 173

Руска азиатска банка 150, 174, 178

Руский государственный банк 87, 95, 147, 148, 169, 170

С

Саломон Опенхайм юн & Ко, Кьолн 173

Сосиете дьо креди пур льо комерс е л'ендюстри, Париж 24

Сосиете женерал, Париж 42, 114, 121, 129, 169

Сосиете финансиер д'Ориан, Париж 146

У

Унгарйше алгемайне кредитбанк, Будапеща 24, 173

Ф**Ферайнсбанк ин Хамбург** 173**Феркерсбанк, Виена** 126, 127**Х****Хирш и Ко, Лондон** 126**Ш****Шафхаузен'шер банкферайн, А., Кьолн** 173**Шрьодер & Ко, Хамбург/Лондон** 129, 173**Ю****Юнион банк, Виена** 24, 129, 173**Я****Якоб Ландау** 51, 60**А****Anglo-Foreign Banking & Co, Ltd., Лондон** 43**В****Banca Marmorosch, Blank & Co, Букурещ** 110**Banque Commerciale Hongroise de Pest** 68**Banque de commerce et de l'industrie, Bank für Handel und Industrie (Darmstädter Bank/Дармщедтер банк), Дармщат/Берлин** 16, 41, 43, 109, 110, 130, 173**Banque de l'Union Parisienne, Париж** 114, 146**Banque Nationale de Roumanie, Букурещ** 24**Banque Privée de Lion, Париж** 127, 146**Belgrader Credit-Anstalt, Берлин** 24**Е****Eastern Trust Banking Company of Bankers, Мейн** 35**Н****Hoskier & Cie, Е., Париж** 91**Л****London-City and Midland Bank** 126, 129, 172**М****Maison Lostée & Cie** 127**Н****National Investment Trust Corporation of England** 141, 143**Р****Pierre & Co, Париж** 167, 170, 171, 172**С****Société Anonyme Internationale, Париж** 26**Société Centrale des Banques de Province** 146, 151**Société Dynamite Noble de Avigliana** 100**Société générale pour favoriser le développement du Commerce et l'industrie en France, Париж** 89**Société Marseillais** 114

ПОКАЗАЛЕЦ НА ЛИЧНИТЕ ИМЕНА

А

Абдул Хамид II, султан 141
Адлер, Вилхелм Ригер, д-р фон 69, 70, 73, 159
Александър I, княз Български 27, 28
Ализе, дипломат 113
Аното, Габриел 60, 62
Ашбърнхам 19

Б

Бакс-Айрънсайд, Хенри 154, 172, 181
Бамберг, Хенри 21, 153
Баркли, Джордж 18, 19, 20, 23, 25
Бауер, Мориц 69, 72, 170, 171, 172
Бахметиев, Юрий 78, 81
Белов-Залески, фон 151, 167, 170
Бенак, банков служител 111, 170
Берже, Леон 61, 62, 63, 64
Беров, Любен 77
Берхтолд, Леополд, граф 146, 147, 150, 155, 165, 178
Бетман-Холвег, Теобалд фон 127, 129, 131, 150, 151, 153, 154, 155, 160, 161, 162, 163, 164, 166, 167, 168, 171, 173, 175, 176, 184, 186, 189, 194
Билински 155
Благоев, Димитър 50
Боев, Б. 86
Бондаре 101
Бондаревский, Г. Л. 98
Борис, княз Търновски 55
Бояджиев, Климент, генерал 182
Боянов, Стефан 50
Браун, дипломат 104, 106, 107
Брох, Филип 127
Бурбулон, Робер, граф дьо 168
Бургарел, Ернест 100, 106
Буриан, Стефан, граф фон Райер 37, 54, 190
Буржоа, дипломат 170
Буске, Жорж 96, 103, 104, 105, 106, 116, 129, 130, 133, 134, 136, 137, 138, 139, 142, 143, 144, 175
Бусше-Хагенхаузен, фон 179, 182
Бюканън, Джорж В. 118
Бюлов, Бернхард, граф 101, 119, 122, 129
Бюсиер, Ерик 13, 14, 15, 21, 32

В

Вайс, Филип 126
Вакаро, Константино 59, 65, 71
Вангенхайм, Ханс, барон фон 151, 169
Вачков, Даниел 14

Вен, А. 51

Вилхелм II, император 197, 244

Витали, Жорж 21

Витинг, Рихард 101, 128

Витте, С. Ю., граф 81, 91, 92, 95, 109

Вишнеградски, Иван 95

Вълкович, Георги, д-р 20, 47

Г

Ганчев, Петър, полковник 184, 185, 186, 187, 193

Гвинер, Артур фон 73, 75, 109, 110, 126, 127, 130, 134, 215

Генадиев, Никола 107, 112, 153, 154, 157, 158, 160

Георгиев, Евлоги 24, 31

Георгиев, Любен 113

Гешов, Иван Евстратиев 13, 24, 25, 30, 53, 54, 55, 56, 57, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 114, 130, 141, 142, 143, 147, 228

Гирс, Николай, граф 38

Гискра, барон 139, 140

Голуховски, Агенор, граф 86, 87, 88, 91, 100, 104, 106, 107, 112

Голц, Колмар фон дер, барон, майор 177, 178, 179, 180

Горгас, Рингер 139

Греков, Димитър 28, 71, 72, 73, 74, 76

Гренвил, Джордж, лорд 19, 20, 21

Грозев, Иван 25, 26, 27, 29, 30, 31

Грюнау, Вернер, барон фон 193, 194, 196

Гуен, Жул 26, 111

Гюнцбург, барон фон 21, 22

Д

Давидов, Александър 147

Дамянов, Симеон 80, 98, 99, 101, 104, 107, 113, 143, 150

Данаилов, Георги 49

Данев, Стоян, д-р 77, 86, 87, 88, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 115, 131, 150, 151

Дар, дипломат 170, 171

Де Клозиер, Фернан 137, 156, 157

Делкасе, Теофил 79, 80, 81, 82, 90, 91, 92, 93, 99, 100, 101, 103, 104, 105, 106, 108, 145, 234

Димитриев, Радко, генерал 176, 177

Добрович, Страшимир 125, 162, 177

Дондуков-Корсаков, Александър, княз 13

Донер [Donner, директор на Винер банкферайн] 126

Думерг, Гастон 169

Дюмон, Шарл 158, 159, 175

Е

Ерентал, Алоис, барон фон 91, 117, 126, 127, 130, 139, 140, 141, 145

Ерусалимский, А. С. 93

Ж

Жечева, Сашка 150

З**Зайденцал, Фриц** 15**Золотович, Петър, д-р** 80, 81, 85, 86, 88, 95, 97, 99, 100, 103, 104, 105, 106, 108, 111, 112**Зюдов, Райнхолд фон** 163, 165**И****Иванчов, Тодор** 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 85**Изволски, Александър** 117, 122, 124, 125, 158, 159, 169**К****Кайар, Венсан, сър** 28, 29, 30, 31, 46, 47**Кайо, Жозеф** 94, 95, 119**Каличе, Хайнрих, барон фон** 18**Калноки, Густав Зигмунд, граф фон** 37, 46, 47, 53, 54, 55**Калчов, Константин, хаджи** 28**Камбон, Жул** 154**Каравелов, Петко** 23, 24, 25, 86, 87, 90**Карбоньор, Лудовиг** 13**Каулбарс, Николай, барон фон, генерал** 13, 22**Кауфман, Паул** 42, 56, 66, 67, 101**Кевенхюлер, Рудолф, граф фон** 18**Кейе, Емен** 23**Кембъл, Робърт** 20**Кенеди, Сидни** 20**Клерк, Франсис** 35, 36, 37, 39, 83**Кобеко, Д. Ф.** 78, 79**Козаров, Тодор** 50**Краус, М.** 129, 130**Крижеловски** 13**Круп, Фридрих** 50, 67, 100, 101, 106, 107, 108, 113, 150**Куранда, Ф.** 130, 132**Кюлман, Ото фон** 38, 40**Кюлман, Рихард фон** 198**Л****Ла Булиниер, Жул дьо** 81, 87, 90, 92, 93**Ламсдорф, Владимир, граф** 82, 91, 93, 95**Ландау, Ойген** 57, 67**Ландау, Хуго** 20, 23, 25, 51, 67**Ласелс, Франк, сър** 20, 21, 23, 28**Лонщайн [Lohnstein, директор на Лендербанк]** 130**Лорен, инж.** 86**Лубе, Емил** 93**Лудендорф, Ерих, генерал** 196, 201**Лъбок, Джон, лорд Айвбъри** 20, 34, 35, 114, 121, 126, 214**Лъмли, Рътфорд** 36, 37, 39, 83**Ляпчев, Андрей** 106, 120, 121, 123, 124, 140, 141, 143, 201, 202, 203**М****Маврокордато, Е. А.** 26**Малинов, Александър** 117, 120, 122, 125, 131, 132, 140, 200, 201, 202

- Манушев, А. 101
Маргьори, Пиер Жакен 169, 170
Марков, Георги 181, 190
Марков, Петър, генерал 189
Мартыненко, А. К. 56, 61, 79, 81, 82, 87, 90, 91, 93
Маршал фон Биберщайн, Адолф, барон фон 101
Масов, Едуард фон, полковник 150, 151, 153, 196, 198
Мах, Рихард фон 180
Мачио, граф 155
Мей, Ернест 58, 63, 64, 67, 72, 77, 80
Мелхиор, Карл, д-р 154, 162
Митаг, барон 126, 139, 140, 141
Михаелес, Георг, д-р фон 150, 151, 153, 154, 155, 161, 162, 163, 164, 166, 167, 168, 171, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 180, 182, 183, 184, 187, 188, 189, 190, 194
Мишев, П. 129
Мозли 26, 27
Момчилов, Н. Ив. 69
Монтебело, маркиз дьо 38, 82, 91, 92, 93, 95
Моравец, К. 72
Море, Едмон Ж. М. 86, 88, 91
Муравьов, граф 66, 78, 81
Мюлер 86, 87, 88
- Н**
Натан, Жак 77
Начович, Григор 21, 24, 25, 27, 28, 29, 31, 32, 36, 37, 38, 40, 42, 46, 47, 51, 55, 56, 71, 73, 79, 101
Немес, граф 127
Несторов, М. 121
Никифоров, Никифор, генерал 77, 78, 79, 80, 102, 110, 128, 131, 147
Николай II, император 91
Никълсън, Артър, лорд 117
- О**
Обаре, Нобле 31, 43, 46, 47
Оберндорф, Алфред, граф фон 194, 195, 198, 199, 200, 201, 202, 203
О'Конър, Никълъс 33, 36
Олиф, банкиер 28, 29
- П**
Палеолог, Георги Морис 128, 141, 144, 158
Панайотов, Иван 34
Панафийо, Алфред дьо 150, 157, 168, 169, 170, 171, 175, 176, 242
Паница, Георги 24, 57
Паница, Евстати 24, 57
Паница, Сава 130
Паприков, Стефан, генерал 74, 118, 119, 121, 122, 123, 126, 127, 128, 130, 131, 132, 137, 154
Паяков, Лазар 101, 103, 108, 111, 112, 113, 116
Петков, Димитър 101, 112, 113
Петров, Рачо, генерал 85, 86, 97, 99, 101, 102, 103, 104, 106, 108, 110, 111

Петрова, Евдокия 150

Пишон, Стефан 112, 113, 122, 128, 131, 138, 150, 157

Поанкаре, Реймон 138, 145, 146, 147, 158, 234

Попов, Кирил 102, 106, 107

Попов, Радослав 30, 117, 119

Р

Радославов, Васил, д-р 29, 150, 151, 153, 155, 156, 159, 160, 161, 162, 164, 167, 168, 170, 171, 172, 175, 176, 177, 178, 179, 181, 182, 183, 184, 187, 189, 191, 194, 195, 196, 199, 200, 235, 244

Рамзи, фон, майор 195

Ран 129

Рибо, Александър 169

Ризов, Димитър 199

Римпова, Антоанета 150

Розен, Фридрих, д-р 101

Ромберг, Ф., барон 122, 127

Рувие, Пиер Морис 103, 105, 108, 109, 126

Рясков, Никола, полковник 99, 100, 101

С

Савински, Александър 168, 169, 170, 171, 175, 176, 181

Савов, Михаил, генерал 99, 100, 107, 182

Сазонов, Сергей 159, 168, 169, 170

Салабашев, Иван 36, 39, 115, 123, 125, 126, 127, 130, 132, 133, 134, 140, 155

Саломонсон, Артур, д-р 165, 183, 185, 191

Сарафов, Михаил К. 87, 93, 94, 122

Сементовски-Курило, Дмитрий К. 122

Сечени, граф 147, 150

Сименс, Георг, д-р фон 42, 43, 60, 67, 70, 73, 75, 109

Симеонов, Ст. 59, 64, 68

Соболев, Леонид 13, 22

Солсбъри, Робърт Артър, маркиз 19, 28, 29

Стамболов, Стефан 33, 34, 36, 38, 42, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 53, 64

Станчов, Димитър 54, 55, 56, 57, 66, 74, 77, 78, 90, 91, 95, 119, 120, 121, 122, 129, 131, 168

Стателова, Елена 25, 31, 142, 206

Стоилов, Константин, д-р 24, 25, 27, 28, 30, 31, 49, 51, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 216

Стоянов, Никола 34, 50, 95, 106, 107, 132

Стоянов, Трайчо, д-р 76, 108, 114, 142, 158, 160, 162, 173, 180, 183, 184, 189, 236, 239, 242

Стоянова, Рада 150

Странски, Георги 32, 35, 37

Странски, Никола 29, 32, 35

Струве, Пьотр, инж., генерал-майор 21, 22

Т

Такев, Михаил 121

Танкова, Василка 30, 33

Тарновски, Адам, граф 126, 145, 146, 155, 158, 182, 188

Тейлър 19, 20

Телески 155

Тенев, Михаил 24, 29, 34, 39, 43, 44, 47, 48, 55, 71, 73, 74, 75, 77, 81

Теодоров, Теодор 64, 65, 67, 69, 131, 142, 145, 146, 150, 154, 175

Тодорова, Цветана 13, 14, 19, 24, 26, 28, 32, 36, 39, 44, 54, 67, 107, 118, 119, 121, 124, 149, 150, 156, 206

Тончев, Димитър 74, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 160, 161, 162, 164, 165, 166, 168, 170, 171, 172, 173, 175, 176, 179, 180, 181, 187, 188, 190, 191, 195, 199, 200

Топалов, Владислав 76

Торс, Жозеф-Анри 86, 103, 104, 109, 110, 111

Тошев, Андрей 168, 169

Тройтлер, Карл Георг, фон, генерал 184, 185, 186, 187, 194

Турн и Валсасина, Йохан, граф 112, 113, 117

Тъпчилещов, Петър 69

Тюретини, Албер 111, 112, 122, 126, 129, 133, 134, 135, 137, 138, 142, 143, 144, 145, 146, 157, 158, 175, 236, 239

У

Урбих, Франц 183, 185

Урусов, С. А., княз 81

Ф

Фалкенхайн, Ерих фон, генерал 185, 186

Фанта, Рихард 125, 126

Фердинанд I, княз/цар 35, 54, 55, 64, 78, 80, 85, 97, 102, 105, 108, 118, 125, 138, 139, 140, 168, 169, 177, 196, 197, 206, 217, 229

Форгач, граф 100, 103, 104

Фридрих, Волфганг-Уве 150, 151, 154, 156, 157, 158, 159, 167, 168, 170, 172, 179, 181

Х

Хаймерле, Х. Карл, барон фон 165

Хан, Паул 36, 46, 55, 57

Хеберле, Г. 71

Хелферих, Карл, д-р 98, 135, 136, 141, 163, 182, 183, 187, 189, 190, 194, 197

Хеп, Александър 77, 78, 79

Херинген, фон, генерал 189

Хертлинг, Георг, граф фон 198, 202

Хилфердинг, Рудолф 14

Хинденбург, Паул фон, генерал 198

Хинце, фон, адмирал 201

Хирш, Мориц/Морис, барон дьо 18, 21, 32, 37, 38, 41

Хоские, Е. 91, 93

Хрисовелони 26

Ц

Цанков, Драган 23

Цимерман, Алфред, д-р 153, 154, 163, 165, 173, 179, 180, 183, 185, 189, 191, 195, 196

Цоков, Димитър 121, 122

Ч

Чакалов, Асен, д-р 34, 39, 50

Чакалов, Христо 127, 151, 213

Чернин, Ото 125, 126
Чирол, Валентин 29, 31, 35
Чиршки унд Бюгендорф, Хайнрих фон 119, 166, 178, 190
Чолаков, Станчо 50

Ш

Шавер, Анри 112
Шарло, М. 175
Шарова, Крумка 79
Шевен, фон 162
Шериси, Рьоне 137, 140
Шишманов, Димитър 101, 102
Шлипер, Густав, д-р 162
Шнайдер, Йожен 80, 96, 99, 100, 103, 106, 107, 108, 112, 113, 145, 233

Щ

Щайн, фон 194
Щанге, Ото, д-р 160, 162, 164, 165, 166, 173, 180, 182, 201, 202
Щемрих, Вилхелм фон 127, 130

Я

Ягов, Готлиб, д-р фон 163, 165, 182, 183, 184, 186, 187, 189, 190

А

Anthony, W. 15

В

Blaisdell, D. C. 62
Breilsford, H. 141
Bouvier, J. 42
Bussière, E. 13, 14, 15, 16, 21, 32

С

Cameron, R. E. 32
Cheradame, A. 60

Е

Eckardstein, Hermann, Freiherr von 29, 32
Emden, P. 20, 33, 34

Ф

Feis, H. 15, 16, 38, 172

Г

Grey, Edward 118
Grunwald, K. 21, 32

Н

Hallgarten, G. W. F. 21, 32, 93, 94, 99, 100, 101, 107, 108, 109, 129, 135, 136, 141, 145
Hantsch, H. 138
Heidborn, A. 62
Hobson, J. A. 15, 16
Honheisser, W. 16, 127
Hubert, L. 16

I

Ilitch, Al. 60

J

Jenks, Z. H. 18, 32

Jöhlinger, O. 16

K

Kaufmann, E. 97, 127

L

Liefmann, R. 16, 127

M

Molton, H. G. 159

N

Neymarck, A. 15, 16

P

Pasvolsky, L. 159

Pokrovskij, M. H. 169

R

Reventlow, Er., Graf zu 108, 109

Riesser, J. 16, 17

S

Schulze-Gevernitz 14, 15

Seidenzahl, Fritz 14, 15, 17, 32, 36, 38, 49, 51, 60, 93

Stern, Jakob H. 89

Stive, Friedrich, von 158

T

Thery, E. 15

V

Velay, A. du 41, 62

W

Walterhausen, A. Sartorius von 15, 42

ИСТОРИЯ
НА ВЪНШНИЯ ДЪРЖАВЕН ДЪЛГ
НА БЪЛГАРИЯ
1878–1990 г.
Първа част

Първо издание
Формат 1/16/170х240
Обем 256 с.

Художествено оформление, предпечатна подготовка, печат и подвързия:
„Печатни издания на БНБ“